नं. ५००५

नाम योग वासिष्ठ सार:

कर्ता महीधर: मोक्षोपायोक्त.

पत्र. ११८ —— सं. x

विषय: वेदान्त शास्त्रम्

मोक्षोपायसारः योगवासिष्ठसारो वा

५००५

5005

F. = 117

#1 Missing.

1898 117.

[illegible]न्तरजनो रामवैराग्यं दशरथाय वदति यत्प्रार्थनयाऽस्माकं निजव्यापारमाह्निकम् सायमा
म्लानवदनः करोति न करोति वा १२ स्नानदेवार्चनादानभोजनादिषु दुर्मनाः प्रार्थितोपि हि ना
ट्यते रम्याम्प्यशानमीश्वरः १३ लोलन्तःपुरनारीभिः कृतदोलाभिरंगणे न च क्रीडति लीलाभि
र्धाराभिरिव चातकः १४ माणिक्यमुकुलप्रोताकेयूरमुकुटावलिः नानन्दयन्ति तं राज्ञ
न धीः पानविषयं यथा १५ क्रीडद्वधूविलोकेषु वहत्कुसुमवायुषु लतावलयगेहेषु
भवत्यति विषादवान् १६ यद्द्रव्यमुचितं स्वादु पेशलं चित्तहारि च वाष्पपूर्णेक्षणश्चवा
तेनैव परिखिद्यते १७ किमिमा दुःखदायिन्यः प्रस्फुरन्तीः पुराङ्गनाः इति नृत्तविलासेषु
कामिनीः परिनिन्दति १८ भोजनं शयनं यानं विलासं स्नानमासनम् उन्मत्तचेष्टित इवानाभि
नन्दत्यनिन्दितम् १९ किं संपदा किं विपदा किं गेहेन किमिङ्गितैः सर्वमेवासदित्युक्त्वा तू
ष्णीमेकोऽवतिष्ठते २० नोदेति परिहासेषु न भोगेषु निमज्जति न च तिष्ठति कार्येषु मौनमे
वावलंबते २१ विलोलालकवल्लर्यो हेलावलितलोचनाः नानन्दयन्ति तं नार्यो मृग्यो वनत
रुं यथा २२ एकान्तेषु दिगन्तेषु तीरेषु विपिनेषु च रतिमायात्यरोप्येषु विक्रीत इव जन्तुषु २३
वस्त्रपानाशनोदानपराङ्मुखतयानया परिव्राड्धर्मिणाम्भूपसोऽनुयाति तपस्विनम् २४
एक एव वसन्देशे जनशून्ये जनेश्वरः न हसत्येकया बुद्ध्या न गायति न रोदिति २५ बद्धप
द्मासनः शून्यमना वामकरस्थले कपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति २६ नाभिमा

वै.सा.
२
१:

नम्रपादेन्नेनचवाञ्छतिराजताम् नोदेतिनालमायातिमत्रखड्गःखान्तहन्तिषु २७ प्रत्यहं हशाना
मेतिप्रत्यहंयातियाराद्भुताम् विरागंप्रत्यहंयातिशारदन्तइवद्रुमः २८ आपानमात्रहृद्येषु
माभोगेषुमनःकृथाः इतिपार्श्वगतंभव्यमनन्तशालिन्महज्जनम् २९ नानाविभवरम्यास्व
स्त्रीषुगोष्ठीगतास्वच पुनःस्थितमिवास्तेहोनाशमेवानुपश्यति ३० नीतमाधुरनायासप
दप्राप्तिविवर्जितैः चेष्टितैरितिकाकल्याभ्येयाभ्येयःप्रगायति ३१ सम्राड्ढ्वेतिपार्श्वस्थं
वदन्तमनुजीविनम् प्रलपन्तमिवोन्मत्तंहसत्यस्तमनाम्मतिः ३२ नप्रोक्तमाकर्णयति
ईहितेनपुरोगतम् करोत्यवज्ञांसर्वत्रसुसमेत्यापिवल्लभे ३३ अप्याकाशसरोजिन्या
अप्याकाशमहावने इत्यमेतन्मनइतिविस्मयोऽस्यनजायते ३४ कान्तामध्यगलस्या
पिमनोऽस्यमदनेषवः नभेदयन्तिइभेषुधाराइवमहोपलम् ३५ आपदामेकमावासमभि
वाञ्छसिकिंधनम् अनुशिष्यतिसर्वस्वमर्थिनेसंप्रयच्छति ३६ इयमापदियंसंपदि
त्येवंकल्पनामयः मनसोऽभ्युदितोमोहइतिश्लोकान्प्रगायति ३७ हाहतोऽहमनाथोऽह
मित्याक्रन्दपरोऽपिसन् नज्ञेनायातिवैराग्यंचित्रमित्येववक्त्यसौ ३८ राजानमथवा
विप्रमुपदेष्टारमग्रतः हसत्यज्ञमिवाव्यग्रःसोऽवधीरयतिप्रभो ३९ यदेवेदमिदंस्फारं
जगन्नामयदुत्थितम् नैतदस्तिनचैवाहमितिनिर्णीयसंस्थितः ४० नारोनात्मुनिनो
मित्रेनराज्येनचमातरि नसंपदानविपदातस्यास्यानविभोबहिः ४१ किंधनेनकिमेवा

2

२

मिः किंराज्येनकिमीहया इतिनिश्चयवानन्तः आरामान्यागपरःस्थितः ४२ भोगेष्वायुषिराज्येषु
मित्रेपितरिमातरि परमुद्वेगमायातश्चातकोऽवग्रहेयथा ४३ तस्यतादृक्स्वभावस्यसमग्र
विभवान्वितम् संसारजालमाभोगिप्रभोप्रतिविषायते ४४ आहूतःसभायामागतोरामः
दृष्टः पित्राहूतःसभायांतोरामःदृष्टःकथंत्वया खेदावस्थाधुनाविश्वामित्रेणेतितम
ब्रवीत् ४५ स्वविचारंविश्वामित्रायवदति किंनामेदंवतसुखंयेयंसंसारसंततिः जायते
मृतयेलोकोम्रियतेजननायच ४६ अयःशलाकासदृशाःपरस्परमसंगिनः श्लिष्यंतेकेवलं
भावामनःकल्पनयास्वया ४७ असतैववयंकष्टंविकृष्टामूढबुद्धयः मृगतृष्णांभसादूरेवन
नेमृगाइव ४८ किंमेराज्येनकिंभोगैःकोहंकिमिदमागतम् यन्मिथ्यैवास्तुतन्मिथ्या
कस्यनामकिमागतम् ४९ एवंविमृशतोब्रह्मन्सर्वेष्वेवततोमम भावेष्वरतिरायातापथिका-
स्समरुष्विव ५० अचेतनाइवजनाःपवनैःप्राणनामभिः ध्वनन्तःसंस्थितान्यर्थंयथाकीचा-
वेणवः ५१ शाम्यतीदंकथंदुःखमितितप्तोस्मिचिन्तया जरद्रुमइवोग्रेणकोटरस्थेनवह्नि
ना ५२ संसारदुःखपाषाणनीरंध्रहृदयोप्यहम् निजलोकभयादेवगलद्बाष्पंनरोदिमि ५३
चिन्तानिचयचक्राणिनानन्दायधनानिमे संप्रसूतकलत्राणिगृहाण्युग्रापदामिव ५४
खलाः कालेकालेनिशिनिशितमोहैकमिहिकागतालोकेलोकेविषयशतचौराःसुचतु
राः प्रवृत्ताः प्रयुक्तादिशिदिशिविवेकैकहरणेरणेशक्तास्तेषांकइवविदुषःप्राज्ञसुभटाः

तावच्छीतमृदुस्पर्शः परेशैवचजनेज्जनः वात्येवहिमंयावत्क्रियानपरुषीकृतः ५६ प्राज्ञाः शूराः
वै.शा. कृतज्ञाश्चपेशलाम्रदवश्चये पांसुमुष्टेवमरणायुः श्रियातेमलिनीकृताः ५७ श्रीमानजननिन्द्य
३ श्चशूरश्चाप्यविकत्थनः समदृष्टिः प्रभुश्चैवदुर्लभाः पुरुषास्त्रयः ५८ मनोरमाकर्षतिचित्तवृत्ति
निकदर्थसाध्याह्यहरणाभंगुराच व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहाश्वभ्रोत्थितापुष्पलतेवलक्ष्मीः ५९
आयुःपल्लवकोणाग्रलम्बाम्बुकणभङ्गुरम् उन्मत्तमिवसंत्यज्ययात्यकाण्डेशरीरकम् ६०
विषयाशीविषासंगपरिजर्जरचेतसां अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणम् वयंपरि
मिताकारपरिनिष्ठितनिश्चयाः संसाराभ्रतडित्पुञ्जेमन्येनायुषिनिर्वृताः ६२ युज्यतेवेष्टनंवा
योराकाशस्यचखण्डनम् ग्रथनंचतरंगाणामास्थानायुषियुज्यते ६३ प्राप्यंसंप्राप्यतेयेन
भूयोयेननशोच्यते परायाःनिर्वृतेःस्थानंयत्तज्जीवितमुच्यते ६४ तरवोपिहिजीवन्तिजी
वन्तिमृगपक्षिणः सजीवतिमनोयस्यमननेनेनजीवति ६४ जातास्तएवजगतिजन्तवःसा
उः धुजीविताः येपुनर्नेहजायन्तेशेषाजरठगर्दभाः ६५ भारोऽविवेकिनःशास्त्रंभारोज्ञानंचरा
गिणः अशान्तस्यमनोभारोभारोनात्मविदोवपुः ६६ रूपमायुर्मनोबुद्धिरहंकारस्तथेहित
म् भारोभारधरस्येवसर्वंदुःखायदुर्धियः ६७ स्थिरतयासर्वभासितयानयासततमुज्झि
तमुत्तमफलंच जगतिनास्तितथागुणवर्जितंमरणभाजनमायुरिदंयथा ६८ यानिदुः
खानिदीर्घाणिविषमाणिमहान्तिच अहंकारात्प्रसूतानितान्यगात्खदिराइव ६९ अहं

कर्मवशाद्यद्यन्मया भुक्तं कृतं तत्कृतं सर्वं तन्मदवशेनैव वल्लहंकारविक्लता २० तमहंकारमाश्रित्य परमं
चिरं वैरिणाम् नभुञ्जेन पिबाम्यम्भः किमभोगान्भुजे मने २१ पुत्रमित्रकलत्रादि तन्त्रमन्त्रविव
र्जितं प्रसादितमनेनेहमनेनाहं कृतार्थवैरिणा २२ सर्वापदां निलयमध्रुवमन्तरस्य मन्त्रं कमन्तम
ग्रहोणेन नसंश्रयामि यत्नादहं कृतिपदं परितो निदुःखं शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव २३ अ
नल्पकल्पनातल्पे विलीनाश्चित्तहत्नयः मुनीन्द्र न प्रबुद्ध्यन्ते तेन तप्येहमाकुलः २४ अप्यब्धि
पानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः २५ चित्तं कारणमर्
थानां तस्मिन्सति जगत्त्रयम् तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः २६ चित्ताद्दिमा
नि सुखदुःखशतानि नूनमभ्यागतान्यगवरादिवकाननानि तस्मिन्विवेकवशतस्तनुतां प्रयाते म
न्ये मुने निपुणमेव गलन्ति तानि २७ सर्वाभिधानयातात दग्धोस्मि ज्वालयानया यथा दाहोप
शमनमाशङ्केनाम्बुधेरपि २८ गन्तुमास्पदमात्मीयमसमर्थधियो वयम् चिन्ताजाले विमुह्या
मो जाले शकुनयो यथा २९ लोकोयमखिलं दुःखं चिन्तयोज्झितयोन्झति तस्माद्विषमविका
मन्त्रश्चिन्तायां गोहि कथ्यते ३० रोगाग्निरङ्कुनानलस्थानगम्भीरमपिमातवम् उन्नतं तानयन्त्या
स्फुरत्यांशवश्वाम्बुजन्म ३१ नास्ति यावानवज्ञार्चिर्नितमायः करार्चिषः तयातीक्ष्णा यथा
ब्रह्मन्स्तरसेयं हृदि संस्थिता ३१ एकैव सर्वभुवनान्तरलब्धलक्ष्या दुर्लक्ष्यतामुपगतेव वपुः
स्थितैव तस्मात्स्थिता जगति चंचलवीचिमाले क्षीरोदकाम्बुतरले मथुरेव शक्तिः ३२ कले

वरमहंकारग्रहस्यस्यमहाग्रहम् लुठत्वभ्येत्वास्थैर्यंकिमनेनमनेनमम ८३ मलाढ्याविषयव्यू
हभारोद्रापस्कवसंकटं अज्ञानद्वारवलितेनेष्टंदेहगृहंमम ८४ जिह्वामर्कटिकाक्रांतवदन
द्वारभीषणम् दृष्टदन्तास्थिशकलेनेष्टंदेहगृहंमम ८५ नखरोर्यीनाभिनिलयंस्मरमारणाना
न्तरम् भांकारकारिपवनेनेष्टंदेहगृहंमम ८६ समस्तरोगायतनंवलीपलितपत्तनम् सर्वा
धिसारगहनंनेष्टंदेहगृहंमम ८७ मरणावसरेकायाजीवेनान्तसंततिपेतपुतातकृतक्षेत्रेषु
कैवास्यावदधीमतां ८८ जराकालेजरामेतिमृतिकालेतथामृतिम् समस्वाविशेषज्ञः का
योभोगिदरिद्रयोः ८९ वह्न्यास्यायेशरीरेषुकहास्यायेजगत्स्थितौ नान्योहमद्रिरामन्नान्विग
धिगहन्तुपुनःपुनः ९० नाहंदेहस्यवोदेहोममनायमहंतथा इतिविश्रान्तचित्तायेतेमनेपुरुषोत्त
माः ९१ नदीत्तरशरदभ्रेषुगंधर्वनगरेषुचस्थैर्यंयेनविनिर्णीतंसविश्वसितुविग्रहे ९२ सत
तभंगुरकार्यपरंपराविजयिजातजयंहठहन्तृषु प्रबलदोषमिदंनुकलेवरंत्यजामिवाहमयो
हात्सुखंस्थितः ९३ लब्धापितबलाकारेकार्यभारतरंगिणीसंसारसागरेजन्मवाल्येदुःखायकेः।
वलम् ९४ नमृतोनजरारोगेनचापदिनयौवने नाश्विन्नाविनिकृन्तन्निहृदयेशैशवेषुयाः।
वाल्येरम्यमितिव्यर्थंवृद्धयःकल्पयन्तिये तान्सर्वपुरुषान्वृत्तान्धिगहस्तहृतचेतसः ९६
मनःप्रकृत्यैवचलंवाल्यंचंचलतान्तरम् तयोःसंमिलिषतोस्त्राताकश्चातःकुचापले ९७ स्त्री
लोचनैस्तरङ्गेर्ज्वालाजालैस्तरङ्गकैः चापलेशिक्षितंब्रह्मन्शैशवाक्रान्तचेतसः ९८

शैशवेगुरुतोभीतिर्मातृतःपितृतस्तथा जनतोऽप्यहबालास्वशैशवंभयमन्दिरम् ९९ सकल
दोषदशाभिर्हताशयेशरणामप्यविवेकविलासिनः इहनकस्यचिदेवमहात्मनेभवतिवाल्यम
लेपविनष्टये १०० मह्यानरकबीजेनसंततभ्रमदायिना यौवनेननयेनष्टानष्टानान्येनतेजनाः
हार्द्रान्धकारकारिण्याभैरवाकारवानपि यौवनाज्ञानयामिन्याविभेतिभगवानपि २ सुनिर्म
लापिविस्तीर्णापावन्यपिहियौवने मतिःकलुषतामेतिप्रावृड्वीवतरङ्गिणी ३ साकान्तातौस्त
नौपीनौतेविलासास्तदाननम् तारुण्यएवेतिचिन्ताभिर्यातिजर्जरतांजनः ४ यदायदापरांको
टिमध्यारोहतियौवनम् वल्गन्तिसुज्वराःकामास्तदानाशायकेवलम् तावदेवविवल्गन्ति
रागद्वेषपिशाचकाः नास्तमेतिसमस्तेषायावद्यौवनयामिनी ६ वितथभूषितमार्यजनास्पदं
करुणयोज्ज्वलमावलितंगुणैः इहहिदुर्लभमङ्गसयौवनंजगतिकाननमेवरंयथा ७ मां
द्व° सपांचालिकायास्तुयन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याःस्त्रियाःकिमिवशोभनम्
त्वङ्मांसमरक्तवाष्पाम्बुपृथक्कृत्वाविलोचनम् समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि ९ ल
लनालालनसंलीनामनुनेमानवदन्तिनः प्रबोधंनाधिगच्छन्तिदृढैरपिशमाङ्कुशैः १० केशकज्ज
लधारिण्योपादुस्पर्शालोचनप्रियाः दुष्कृताग्निशिखानार्योदहन्तितृणवन्नरम् ११ ज्वलना
मतिदूरेपिसरसाअपिनीरसाः स्त्रियोहिनरकाग्नीनामिन्धनंचारुदारुणाम् १२ जन्मपा
ल्वलमस्यानोचित्तकर्दमचारिणाम् पुंसांदुर्वासनारज्जुर्नारीवडिशपिण्डिका १३ सर्वेषां

वै॰सा॰
५

दोषरत्नानांसुसमुद्गिकयानया दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तुममस्त्रिया १४ यस्यस्त्रीतस्यभो-
गेच्छानिःस्त्रीकस्यक्वभोगभूः स्त्रियंत्यक्त्वाजगत्त्यक्तंजगत्त्यक्त्वासुखीभवेत् १५ आपातमात्रर-
मणेषुसुदुस्तरेषुभोगेषुनाहमलिपक्षतिचंचलेषु ब्रह्मन्नमेमरणरोगजरादिभीत्याशाम्या-
म्यहंपरमुपैमिपदंप्रयत्नात् १६ अपर्याप्तंहिबालत्वंबलात्पिबतियौवनम् यौवनंचजराप-
श्चात्पश्यकर्कशतांमिथः १७ दाराःपुत्राःस्त्रियश्चैवबान्धवाःसुहृदस्तथा हसन्त्युन्मत्तकमि-
वनरंवार्द्धककम्पितम् १८ दैन्यदोषमयीदीर्घाहृदिदाहप्रदायिनी सर्वापदामेकसखीवा-
र्द्धकेवर्द्धतेस्पृहा १९ कर्तव्यंकिंमयाकष्टंपरत्रेत्यतिदारुणम् अप्रतीकारयोग्यंहिवार्द्धके
वर्द्धतेभयम् २० कोहंवराकःकिमिवकरोमिकथमेवच तिष्ठामिमौनमेवेतिदीनतोदेतिवार्द्ध-
के २१ कथंकदामेकिमिवस्वादुस्यादन्नभोजनम् इत्युज्ज्वलजराचेष्टाचेतोदहतिवार्द्धके २२
मरणास्यमुनेराज्ञोजराधवलचामरा आगच्छतोग्रेनिर्यातिस्वाधिव्याधिपताकिनी २३ जरा-
तुषारवलितेशरीरसदनान्तरे शक्नुवन्त्यवशाःशिशवःस्पन्दितुंनमनागपि २४ जरासुधालेपा-
सितेशरीरान्तःपुरान्तरे अशक्तिरार्तिरापच्चतिष्ठन्तिसुखमङ्गनाः २५ किंतेनदुर्जीवितदुर्ग्रहे-
णजरागतेनापिहिजीव्यतेयत् जराजगत्यामजिताजनानांसर्वैषणास्तातनिराकरोति
तरांपांसमहेन्द्रचसमेरुंपरामर्शावम् आत्मम्भरित्वयासर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः २७न
तदस्तीहयदयंकालःसकलग्रस्मरः ग्रसतेतज्जगज्जातंप्रोत्थ्याब्धिमिववाडवः २८ महा-

५

तामपिनोदेवः प्रतिपालयतिद्राराम् कालःकवलितानन्तविश्वोविश्वात्मतांगतः २९ कालोयं
भूतमशकवद्भुञ्जानोऽप्रघातिनाम् ब्रह्मारुद्रादयस्तेरौद्यानोऽहहत्यादपतांगतः ३० गुरोराकृष्यते
येवलोकरत्नावलीभृशम् भूयार्थमिवतामगोकृत्वाभ्रयोनिकृन्तति ३१ दिशोपिहिनदृश्य
न्तेदेशोप्यन्यापदेशभाक् शैलाअपिविशीर्यन्तेकैवास्यामादृशेजने ३२ अघतेसत्वयापिद्यौ
र्भुवनंचापिभज्यते यदापियातिवैधुर्यंकैवास्यामादृशेजने ३३ शुष्यन्त्यपिसमुद्राश्चशी
र्यन्तेतारकाअपि सिद्धाअपिविनश्यन्तिकैवास्यामा० ३४ दानवाअपिदीर्यन्तेध्रुवोप्यध्रुव
जीवितः अमराअपिमार्यन्तेकैवास्यामा० ३५ शक्रोप्याक्रम्यतेवक्रैर्यमोपिहिनियम्यते वा
युरप्येत्यवायुत्वंकैवास्था० ३६ सोमोपिव्योमतोयातिमार्तण्डोप्येतिखण्डताम् मग्नतामा
ग्निरप्येतिकैवास्था० ३७ परमेष्ठ्यपिनिष्ठावान्ह्रियतेहरिरप्यजः भवोप्यभावमायातिकैवा०
अधोत्सवोयमत्रेदेषतच्चैवयायातेवान्यवाः सर्वमिदंसविशेषभोगम् इत्येतदेवकलया
न्तविकल्पजालमालालपेलवमतिर्गलतीहलोकः ३९ अत्यद्भुतातातितरामरम्यमनोरमे
चेहजगत्स्वरूपे नकिंचिदायातिनदर्थजातेयेनातिविश्रान्तिमुपैतिचेतः ४० बाल्येगतेका
ल्पितकेलिलोलेमनोमृगेदारदरीषुजीर्णे शरीरकेजर्जरतांप्रयातेविदूयतेकेवलमेवलो
कः ४१ जरातुषाराभिहतांशरीरसरोजिनींहन्तविमुच्य द्रागाऽऽडतेजीवितचंचरीकेज
नस्यसंसारसरोजमुग्धकम् ४२ यदायदायाकमुपैतितन्वनेनदानदेयंरतिमातनोति जराभरा

ऽनल्पनवप्रसूतनाविजर्जराकायलतानराणाम् ४३ तृष्णानदीसावतरप्रवाहग्रस्ताःशिवलानन्त
पदार्थजाता तदस्यसंतोषसुहृद्धनमलनिकाशंदधावहतीहलोके ४४ शरीरनौसमनिव
न्धवन्धाभवाम्बुधावालसलिनाम्बमेती मलोडतिपंचभिरिंद्रियारैर्थैरयोभवन्नीमकैरैरथीरा
तृष्णालताकाननचारिणोऽमीशाखाशतेकाममहीरुहेषु परिभ्रमंतःक्षपयन्तिकालम
नोमृगाःकिंफलमाप्नुवन्ति ४६ कृच्छ्रेषुदूराःसविषादमोहाःस्वास्थ्येपुनोत्सिक्तमनोभि
रामाः सुदुर्लभाःसंप्रतिसुन्दरीभिरनाहताऽन्तःकरणामहान्तः ४७ तरन्तिमातङ्गघटात
रङ्गंरणाम्बुधिंयेमयितेनशूराः शूरास्तएवेहमनस्तरङ्गंदेहेन्द्रियाम्भोधिमिमंतरन्ति ४८
अश्लिष्टपर्यन्तफलाभिरामानदृश्यतेकस्यचिदेवकाचित् क्रियाडुराशाक्षपितान्तहृत्तिर्यामे
त्यविश्रान्तिमुपैतिलोकः ४९ कीर्णाजगद्दिक्षुहरंप्रतापैःश्रियाग्रहेसत्ववलेनलक्ष्मीमये
पूरयन्नावृतवैर्धवन्यानतेजनात्यास्तुलभामहान्तः ५० अप्यंतरस्थगिरिशैलभित्तैर्वज्रजाल
याभ्यन्तरसंस्थितंवा सर्वंसमायान्तिसमिद्धवेगाःसर्वाःश्रियःसंततमापदश्च ५१ पुत्रास्त्रो
दारास्त्रयनेचवुद्ध्याप्रकल्पितैस्तैरसायनाभम् सर्वन्तनन्नोपकरोत्यथान्तेयत्रातिरम्याविषम
क्तैनेव ५२ विषादयुक्तोविषमामवस्थामुपागतःकायवयोवसाने भावान्स्मरन्स्तानिहृद्य
मेविक्लान्तंजर्जरावानिहृदह्यतेतः ५३ कामार्थधर्मास्निहृनान्तराभिः क्रियाभिरादोदिवसा
निनीत्वा चेतश्चलदूर्मिहिणापिकल्लोलेविश्रान्तिमागच्छतुकेनपुंसः ५४ पुरोगतैरप्यनवाप्त

वै॰ सा॰
६

ना

६

ह्रेपेस्तरङ्गिणीन्कुतरङ्गकल्पैः क्रियाफलैर्दैववशादुपेतैर्विडम्ब्यते भिन्नरुचिर्हि लोकः ५५ इ
मान्यमूनीति विभावितानि कार्याणि पापर्धिमनोरमाणि । जनस्य जायाजनरञ्जनेन जवाज्जा
रान्नेजरयन्ति चेतः ५६ पुराणि जीर्णानि यथा नराणां समेत्य जन्मास्थलये प्रयान्ति तथैव
लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छन्ति कुतोप्यहोभिः ५७ इतस्ततो दूरतरं विहृत्य प्रविश्य
गेहं दिवसावसाने विवेकिलोकाश्रयसाधुकर्मरिक्तो ह्रिया शोकमुपैति निद्राम् ५८ विद्याविते
शत्रुजने समस्ते समागतायामभितश्चलक्ष्म्याम् सेव्यन्तएतानि सुखानि यावत्तावत्समाया
ति कुतोपि मृत्युः ५९ अजस्रमागच्छति सत्वरैव मनारतं गच्छति सत्वरैव कुतोपि लोला जन
ताजगत्यां तरङ्गमालाहरणाभङ्गुरेव ६० प्राणापहारैकपरा नराणां मनोमनोहारितया हर
न्ति रक्तच्छदाश्चञ्चलषट्पदाढ्या विषद्रुमाः ऽलोललताः स्त्रियश्च ६१ इतोऽन्यतश्चापगताश्च
येवसमानसंकेतनिवद्धभावा याता समासंगमसमानराणां कलत्रमित्रव्यवहारमाया ६२ प्र
दीपशान्तिप्रविभक्तकम्पैर्विदश्यास्वतिस्नेहनिवन्धनीषु संसारमालासु चलाचलासु न ज्ञायते न
त्वमनतानि कीर्णु ६३ संसारसंरम्भकुचक्रिके यं ग्राहद्वयी बुद्बुदभङ्गुरापि असावधानस्य ज
नस्य बुद्धौ चिरस्थिरप्रत्ययमातनोति ६४ पुनः पुनर्दैववशादुपेतस्स्वदेहभारेण कुतोपकारः
विलूयते यत्र तरुः कुठारैरापाद्यासनेन तत्र हिकः प्रसङ्गः ६५ मनोरमस्याप्यतिदोषदृष्टेर्नरन्तवि
धातायसमन्वितस्य विषद्रुमस्येव जनस्य संगाद्दोषा घनेन प्रतिमर्दकेनेव ६६ कास्ताद्दशो

यास्तु न सन्ति दोषाः काला दिशो यास्तु न दुःखदाहः कालाः प्रजा यास्तु न भङ्गुरत्वं कालाः क्रियाया
वै.मा. स्तु न नाम माया ६७ कल्पाभिधानक्षणजीविनो हि कल्पौघसंख्याकलने विरिंच्याः अतः का-
७ लाशालिनि कालजाले लघुत्वदीर्घत्वभियोपमत्याः ६८ सर्वत्र पाषाणमया महीध्रा मृद्दा
मही दारुमिरे वृक्षाः मांसैर्जनाः योरुषवस्तुभावनापूर्व मल्ली हविकारहीनम् ६९ आद
र्तमिच्छन्त्यदमन्तमानास्वचेतसैवापहतो यलोकः पतन्मशाक्रं पशुरद्धिकूटादामीलवल्लीफल
वाञ्छयेव ७० जनः कामासक्तो विविधकुकलाचेष्टनपरः सतस्वप्नेप्यस्मिञ्जगति सुलभो
7 नाद्यस्तु जनः क्रियादुःखासंगा विधुरविधुरा नित्यमखिला न जाने नेतव्या कथमिव दशा जी
वितमयी ७१ यच्चेदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजङ्गमम् तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसङ्गमस
न्निभम् ७२ शुष्कसागरसंकाशे निखातो यो ऽवदृश्यते स प्रातरभ्रसंवीतो नगः संपद्यते न
ह= ने ७३ यो वनव्यूहविस्तीर्णो विलीढगगनो ऽचलः दिनैरेव स यात्युर्वीसमतां कूपतां च वा ७४
यदङ्गमद्य संवीतं कौशेयस्रग्विलेपनैः दिगम्बरं तदेव श्वो दूरे विशरितावटे ७५ यः पुमा
न्द्यते ज्वलीमरण्डलान्यथितिष्ठति सभस्मकूटतां राजन्दिवसैरधिगच्छति ७६ यत्रा-
द्यनगरं दृष्टं विचित्राचारचंचलं तत्रैवोदेति दिवसैः संशून्यारण्यधर्मता ७७ आरण्यानी
महाभीमा यानभोमण्डलोपमा पताकाच्छादिताकाशा सैव संपद्यते पुरी ७८ या लता
वलिताभीमा भात्यद्य विपिनावली दिवसैरेव सा याति पुनर्मरुमहीपदम् ७९ सलिले ७

स्थलतांयातिस्थलीभवतिवारिभृः विपर्यस्यतिसर्वंहिसकाष्ठांबुतृणंजगत् ८० दिवसास्तेमहान्त
स्तेसंपदस्ताःक्रियाश्चताः सर्वंस्मृतिपथंयातायामोवयमपिक्षणात् ८१ तिर्यक्त्वंपुरुषायान्तिति
र्यञ्चोनरतामपि देवाश्चादेवतांयान्तिकिमिवेहविभोस्थिरम् ८२ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चसर्वावाभूत
जातयः नाशमेवानुधावन्तिसलिलानीववाडवम् ८३ द्यौःक्षमावायुराकाशंपर्वताःसरितो
दिशः विनाशवाडवस्यैतत्सर्वंसंशुष्कमिन्धनम् ८४ स्वादन्तेतावदेवैतेभावाजगतिधीमते या
वत्स्मृतिपथंयातिनविनाशकुराक्षसः ८५ आपदःक्षणमायान्तिक्षणमायान्तिसंपदः क्षणं
जन्मक्षणंमृत्युर्मुनेकिमिवनक्षणम् ८६ यदस्यपदतांहृष्टपदस्यापिच्छदस्थितिः नतद
स्तिनयद्दृष्टंविपर्यस्यतिसंसृतौ ८७ क्षणमानन्दतामेतिक्षणमेतिविषादिताम् क्षणंसौ
म्यत्वमायातिसर्वस्मिन्नटवन्मनः ८८ समविषमविपाकतोविभिन्नास्त्रिभुवन.भूतपरंपरा
फलौघाःसमयपवनपातिताः पतन्तिप्रतिदिनमाततसंसृतिद्रुमेभ्यः ८९ इतिमेदोषदा
वाग्निदग्धेमहतिचेतसि प्रस्फुरन्तिनभोगाशामृगतृष्णासरस्स्विव ९० दृढिमायातिदौर्ज
न्यंसौजन्यंयातिनानवम् करञ्जकर्कशाराजन्यत्यहंजनचेतसि ९१ भज्यतेभूविमर्यादा
ज्झटित्येवदिनेप्रति शुष्केवमाषशिंबीकाटंकारकरवैर्विना ९२ नानन्दायममभोयानंनसुखा
यममस्त्रियः नहर्षायममार्थाशाशाम्याम्यहंमनसासह ९३ किंमेराज्येनकिंभोगैःकिमर्थेन
किमीहितैः अहंकारवशादेतत्सएवगलितोमम ९४ नाभिनन्दामिमरणंनाभिनन्दामि

वै॰प्रा॰
८

जीवितम् यथातिष्ठामितिष्ठामितथैवविगतज्वरम् ९५ स्वयञ्चेत्त्यक्तुयावुद्ध्यामनीन्द्रनचिकि
त्स्यते भूयश्चित्तचिकित्सायांसाकिलावसरःकुतः ९६ विषंविषयवैषम्यंनविषं विषमुच्यते
जन्मान्तरघ्नाविषयाएकदेहहरंविषम् ९७ नसुखानिनदुःखानिनमित्राणिनवान्धवाः
नजीवितंनमरणंवन्धायज्ञस्यचेतसः ९८ क्रकचाग्रविनिष्पेषंसोढुंशक्तोस्म्यहम्मने से
सारव्यवहारोत्थंनाशाविषयवैशसम् ९९ विद्यन्तएवेहनतेमहात्मनुराधयोयानदत्यमाभ्रु
वन्ति येसकृमेनोत्तममानसानोनिशानमोसीवनिशाकरेण १०० आयुर्वायुविचट्टिताभ्रप
टलीलम्बाम्वुवद्भङ्गुरंभोगामेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीवच्चलाः लोलायौवनला
लनाजलरयस्त्वेत्याकलय्यद्रुतं मुद्रेवाघटदार्पितानन्तमयाचिन्तेचिरंशान्तये १०१ एवम
भ्युत्थितानर्थशतसंकटकोटरे जगदालोक्यनिर्मग्नंमनोमननकर्दमे १ मनोमेभ्रमती
वेदंसंभ्रमश्चापजायते गात्राणिपरिकम्पन्तेपत्राणीवजरत्तरोः २ अतोतत्त्वमनायास
मनुपाधिगतभ्रमम् किंतत्स्थितिपदंसाधोयत्रशोकोनविद्यते ३ सर्वारम्भसमारूढाः
सज्जनाजनकादयः व्यवहारपराएवकथमत्तमतांगताः ४ कोहिस्मिन्नुपाश्रित्यभवा-
न्नोवीतकल्मषाः महान्तोविचरन्तीहजीवन्मुक्तामहाशयाः ५ अनन्तमानन्दपदप्रधा
नविश्रान्तिरिकंसततंमहात्मन् कदर्थयन्तीहभृशंविकल्पाःश्वानोवनेदेहमिवाल्प-
जीवम् ६ नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवाक्वचित् सुधियस्तदुमप्येतयन्नयन्तिन

रम्यताम् ७ कथंचधीरवर्याग्नौपततापिनदह्यते पावकेयारदेनैवचैवसेनवसशालिना ८ य
याज्ञानास्तिभगवंस्तथामोहनिवृत्तये ब्रूहिमेसाधवोयेनत्वेनैनिर्दुःखतांगताः ९ अथवा
तादृशीयुक्तिर्यदिब्रह्मन्नविद्यते नवक्तिममवाकश्चिद्विद्यमानामपिस्फुटम् १० स्वयंचैव
नचाप्नोमितांविश्रान्तिमनुत्तमाम् तदहंत्यक्तसर्वेहोनिरहङ्कारतांगतः ११ नभोक्ष्येनपि
बाम्यम्बुनाहंपरिदधेम्बरं करोमिनाहंव्यापारंस्नानदानाशनादिकम् १२ केवलंविगताशं
कोनिर्ममोगतमत्सरः मौनएवेहतिष्ठामिलिपिकर्मस्विवार्पितः १३ नाहमस्यनमेनान्यः
शाम्याम्यस्नेहदीपवत् सर्वमेवपरित्यज्यत्यजामीदंकलेवरम् १४ श्रीवाल्मीकिरुवाच
न इत्युक्तवांमलशीतकराभिरामोरामोमहत्तमविचारविकासिचेताः तूष्णींबभूवपुरतोमहा-
तोश्वनानांकेकारवभ्रमवशादिवनीलकण्ठः १५ नभोन्तर्हिताःसिद्धादयःश्रीराममुखक
मलमकरन्दायमानवचनामृतेपीत्वानानादिव्यपुष्पवर्षेणोनसभालोकमाचर्येदम् चु
आकल्पंसिद्धसेवाससम्भवद्भिरभितोदिवम् अपूर्वमिदमस्माभिःश्रुतंश्रुतिरसायनम् १५
यदनेनकिलोदारसत्त्वेनक्षेरकुन्दकुन्देन्दुना वीतरागतयातद्धिवाचांतेरप्यगोचरम् १६ अ
होवतमहत्पुण्यमद्यास्माभिरिदंश्रुतम् वचोराममुखोद्भूतंमहाह्लादकरंधियः उपश
मामृतसुन्दरमादरादध्यिगतोत्तममनतापदमेवयत् कथितवाननिचिंनरघुनन्दनःसपदितेन
वयंप्रतिबोधिताः १८ नभश्चरारांगादशरथसभास्थानोरामंप्रतिवचनम् अहोवतकुमा

सभामागत्य श्रीरामं वाक्यमूचुर्नभश्चराः

वै. सा. १९

वैराकल्पाग्रगुणशालिनी वागुक्ता परमोदारा वैराग्यरसगर्भिणी १९ परिनिष्ठितवक्तव्यं सा
वाथमुचितं स्फुटम् सभामागत्य श्रीरामं वाक्यमत्रुः नभश्चराः २० अभिव्यक्तपदं स्पष्टमिष्टं
सत्यं च वृद्धिमत् करोति राघवप्रोक्तं वचः कस्य न विस्मयं २१ उदारं प्रियमार्याहं मविह्वल
मपि स्फुटं शतेष्वेकतमस्यैव सर्वोदारचमत्कृतिः २२ ईप्सितार्थार्पणैकान्तदक्षा भवति भा
रती कुमार त्वां विना कस्य विवेकफलशालिनी २३ परं विकाशमायाति प्रज्ञाशरलतानता
यतन्ते सारसंप्राप्तौ ये यशोनिधयो धिया २४ यन्नायुरिस्ततो गरापाल्लवपुरुषाधमाः नरा
मेणसमो सो हृष्टो लोके शुकस्त्वन २५ विवेकवानुदारात्मा न भावी चेति नो मतिः सकल
लोकचमत्कृतिकारिणोप्यभिमतं यदि राघववचनतः फलति नो तदिमे वयमेव हि स्फुटनरं
मनयो हतबुद्धयः २६ इति मोक्षोपाये वैराग्यसारः विश्वामित्रो जनकं प्रति शुकेनोक्तम्
व्यासेरितशुकेनोक्तं यद्वाक्यं जनकं प्रति स्वनिश्चयार्थकं विश्वामित्रो राममुवाच तत् सज्ज्ञा
तमेव पित्रोक्तं नाधिकमित्यनिश्चयम् शुकं प्राह पिता ज्ञानं जनकस्त्वां वदिष्यति यथायं स्व
विकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चय १ स्वस्मिन्न
ज्ञानोपहिते आत्मनि विविधं कल्पयतीति विकल्पोऽनन्तकामकर्मवासनाबीजसंभृते प्रल
यसुषुप्त्योः समष्टिव्यष्टिसंस्कारपरिशेषेणाव्याकृते लीनमनादिजीवोपाधिभूतमन्तः
करणं तस्मात्प्रलयक्रमविपरीतक्रमेण प्रथममपञ्चीकृतवियदाद्युत्पत्तिक्रमेणास

सारे

९

मष्टिहिरण्यगर्भात्मनाततः पञ्चीकरणेन विराडात्मनाततोऽन्नादिक्रमेणव्यष्टिस्थूलदेहा
त्मनातदन्तर्व्यष्टिलिङ्गात्मना चोत्पद्याविभक्तो महानर्थरूपो वर्त्तते सच कर्मोपासनसमु
च्चयमाहात्म्यगुणेनाध्यात्मिकव्यष्टिभावपरिच्छेदवासनामात्रदाहे समष्टिहिरण्यगर्भभा
वेनावतिष्ठते श्रवणादिपरिपाकजन्यतत्त्वसाक्षात्कारेण सवासनकार्यकारणाविद्या
नाशेनात्मलोकच्छेदे नात्यन्तमन्तःकरणापरिक्षयान्निःशेषं दीयते दग्धशाखाग्निन्यायेन अ
पवास्वप्रकाशात्मनि दृढस्थितत्वान्मिथ्यात्वाच्च पूर्वमेव दग्धप्रायोऽनर्थवनिःसारः सम्भूयः
साक्षात्कारफलयानलव्याप्तोऽकथ्येति स्यादिति भावः उपरिदग्धपर्णवदन्तःसारावशेषे
णपुनःप्ररोहशङ्कावारणायाह निःसार इति निश्चयस्तत्त्वविदामिति शेषः १ जनकः
शुकमाह अविच्छिन्नचिदात्मैकः पुमानस्तीह नेतरत् स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंक
ल्पश्च मुच्यते २ तव बाल महावीर मतिर्विरतिमागता भोगेभ्यो दीर्घरोगेभ्यः किमन्या
ज्ज्ञातुमिच्छसि ३ तत्त्वया पूर्णता ज्ञाता सर्वज्ञानमहानिधे तिष्ठ त्वमपतिस्फारे पितवस्तु
वयायातव ४ अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्मना अतिष्ठत्स शुकस्तूष्णीं स्वच्छे पर
मवस्तुनि ५ वीतशोकभयायासो निरीहश्छिन्नसंशयः जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थ
मनिन्दितम् ६ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना दश स्थित्वा शशामासावात्म
न्यस्नेहदीपवत् ७ व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ सा

वै॰ सा॰

१०

लिलकराद्द्वात्पुर्यो महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ८ विश्वामित्रः ज्ञानज्ञेयस्य मनसो
नूनमेतद्धि लक्षणम् न स्वदन्ते समग्राणि भोगवृन्दानि यत्पुनः ९ भोगभावनया याति वा-
सनोदार्ढ्यमवश्यजः तयोपशान्तया याति बन्धो जगति तानवम् १० वासनातानवं राम मोक्ष
इत्युच्यते बुधैः पदार्थवासनादार्ढ्यं बन्ध इत्यभिधीयते ११ यशःप्रभृतिना यस्मै हेतुनैव वि
ना पुनः भुवि भोगा न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते १२ विश्वामित्रो वसिष्ठमाह तस्मिन्ने
व च शास्त्रार्थस्तद्धि ज्ञानमखण्डितम् सच्छिष्याय विरक्ताय साधो यदुपदिश्यते १३
अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदृताविव १४ वी
तरागभयक्रोधा निर्माना गलितैनसः वदन्ति त्वादृशा यत्र तत्र विश्राम्यतीह धीः १५ वसि
ष्ठो राममेवं प्राह परमार्कप्रकाशान्तस्त्रिजगत्त्रसरेणवः उत्पत्योत्पत्य लीना येन संख्यामुप
यान्ति ते १६ वर्त्तमानाश्च याः सन्ति त्रैलोक्यगणकोटयः शक्यन्ते ता न ताश्च संख्यातुं नै
व काश्चन केनचित् १७ भविष्यन्ति पयोम्भोधौ जगन्त्सगीतरङ्गकाः ताश्चैव परिसंख्या-
न्तेषां कथैव न विद्यते १८ संकल्पनिर्माणमिव मनोराज्यविलासवत् इन्द्रजालमालइ
वकथार्थप्रतिभासवत् १९ दुर्वातभूकम्पवत्तरलबालपिशाचवत् मुक्तालीवामले-
व्योम्नि नौस्पन्दनद्रुमानवत् २० स्वप्नसंवित्तिपुरवन्मरुजातखपुष्पवत् जगत्संसरा-
णोस्यान्तर्मतेनानुभवति स्वयम् २१ तत्रातिपरिणामेन नदेवयनतां गतम् इहलोकोय

१०

मित्येवजीवाकाशेविजृम्भते २२ पुनस्तत्रैवजन्मेहामरणायन्तभूतिमान् परंलोकंकल्प
यतिमृतस्तत्रतथापुनः २३ तदन्तरेन्यपुरुषास्तेषामन्तस्तथैवते संसाराइतिभान्तीमेक
दलीदलपीठवत् २४ नपृथ्व्यादिमहाभूतगणानचजगत्क्रमाः मृतानामन्वितत्रापित
थाप्येषांजगद्भ्रमाः २५ अविद्यैवह्यनन्तेयंनानाप्रसरशालिनी जडानांसरिदादीर्घातत
सर्गतरङ्गिणी २६ परमार्थाम्बुधौस्फारेरामसर्गतरङ्गकाः भूयोभूयोनुवर्तन्तेतथैवा
न्येचभूरिशः २७ सर्वतःसदृशाःकेचित्कुलक्रममनोगुणैः केचिदर्धेनसदृशाःकेचिच्चा
तिविलक्षणाः २८ तेनैवसन्निवेशेनतथान्येनपुनःपुनः सर्गाकाराःप्रवर्तन्तेतरङ्गाःका
लवारिधेः २९ स्वास्थ्यान्तःकरणःशान्तविकल्पःस्वरूपसागरमयः परमशमामृततृप्त
स्तिष्ठतिविद्वान्निरावरणः ३० सदेहादेहमुक्तानांभेदःकोवाथवापिनाम् यदेवाम्बुतर
ङ्गत्वेसौम्यत्वेपितदेवतत् ३१ सर्वमेवेहहिसदासंसारेरघुनन्दन सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण
पौरुषात्समवाप्यते ३२ साधूपदिष्टमार्गेणयन्मनोङ्गविचेष्टितम् तत्पौरुषंतत्सफल
मन्यदुन्मत्तचेष्टितम् ३३ योयमर्थंप्रार्थयतेतदर्थंचेहतेक्रमात् अवश्यंसतमवाप्नोति
नचेदर्धान्निवर्तते ३४ पौरुषेणप्रयत्नेनत्रैलोक्यैश्वर्यसुन्दराम् कश्चित्प्राणविशेषो
हिशक्रतांसमुपागतः ३५ पौरुषेणैवयत्नेनसहस्राम्भोरुहास्पदम् कश्चिदेवचिदुल्ला
सोब्रह्मतामधितिष्ठति ३६ सारेणपौरुषार्थेनस्वेनैवगरुडध्वजः कश्चिदेवपुमानेवपु

वै.सा.
११

रुषान्नमतांगतः ३७ पौरुषेणैवयत्नेनललनावलिताकृतिम् शारीरीकश्चिदेवेहगतश्चन्द्रा
र्द्धसुन्दरताम् ३८ प्राक्तनंचैहिकंचेतिद्विविधंविद्धिपौरुषम् प्राक्तनोऽद्यतनेनाशुपुरुषा
र्थेनजीयते ३९ यत्नवद्भिर्दृढाभ्यासैः प्रज्ञोत्साहसमन्वितैः मेरवोपिनिगीर्यन्तेकैवप्रा
क्पौरुषेकथा ४० शास्त्रनियन्त्रितपौरुषपरमापुरुषस्यपुरुषतायास्यात् अभिमतफ
लभरसिद्धैभवतिहिसैवान्यथात्वनर्थाय ४१ कस्यांचित्स्वयमात्मदुःस्थितिवशात्तुसोद
शायांशनैरंगुल्यग्रनिपीडितैकचुलकादावापविन्दुर्वहः कस्यांचिज्जलराशिपर्वतपु
रद्वीपान्तरालीकृताभर्तव्योचितसंविभागकरणोपृथ्वीनपृथ्वीभवेत् ४२ उच्छास्त्रं
शास्त्रितंचेतिद्विविधंपौरुषंस्मृतम् तत्रोच्छास्त्रमनर्थायपरमार्थायशास्त्रितम् ४३ द्वौहु
डाविवयुध्येतेपुरुषार्थौसमासमौ प्राक्तनश्चैहिकश्चैवशाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ४४ प
रंपौरुषमाश्रित्यदन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् शुभेनाशुभमुद्युक्तंप्राक्तनंपौरुषंजयेत् ४५
प्राक्तनःपुरुषार्थोसौमांनियोजयतिधीः बलादधःपदीकार्याप्रत्यक्षादधिकानसा ४६
नगन्तव्यमनुद्योगैःसाम्यंपुरुषगर्दभैः उद्योगेनयथाशास्त्रंलोकद्वितयसिद्धये ४७ संसार
कुहरादस्मान्निर्गन्तव्यंस्वयंबलात् पौरुषंयत्नमाश्रित्यहरिणोवाविपंजरात् ४८ किं
चित्कामान्नपानादिकलिलंकोमलंगृहे व्रणोकीटइवास्वादयवयःकार्यंनभस्मसात् ४९
शुभेनपौरुषेणाशुशुभमासाद्यतेफलम् अशुभेनाशुभंनित्यंदैवंनाममनकिंचन ५० दैवं

११

संप्रेरयतिमामितिदग्धधियांस्वयम् अदृष्टक्रोडदृष्टीनांदृष्ट्वालक्ष्मीर्निवर्तते ५१ आबाल्याद
लमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः गुरोः शुश्रूषयत्नेनस्वार्थः संप्राप्यतेहितः ५२ आलस्येय
दिनभवेज्जगत्यनर्थः कोनस्याद्बहुधनकोबहुश्रुतश्च आलस्यादियमवनिः ससागरान्तासं
पूर्णानरपशुभिश्चनिर्धनैश्च ५३ ॥२॥ ह्यसलेनादृष्टमाचारमाचारेणाद्यचाकरणा यथा।
अशुभतामेतिप्राक्तनंकर्मतत्तथा ५४ कर्मयः प्राक्तनेनत्वंछेनंनिहन्तिशुभेहितैः अज्ञोजन्तु
रनीशोसावात्मनः सुखदुःखयोः ५५ ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंनरकमेववा समस्तदेवपराधी
नः पशुरेवनसंशयः ५६ यस्त्वदारचमत्कारः सदाचारविहारवान् सनिर्यातिजगन्मोहा
न्मृगेन्द्रः पञ्जरादिव ५७ कश्चिन्मांप्रेरयत्येवमित्यनर्थककल्पने यःस्थितोदृष्टमुत्सृज्य
त्याज्योसौदूरतोऽधमः ५८ ईश्वरस्तातन्त्र्यनिरासमुपसंहरति कश्चिदिति ननुएषह्येवसाधु
कर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयति।
ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठतीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धं कथमीश्वरापलापेनजीव
स्वातन्त्र्यमुच्यते ननुभवतापिकथंयथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवति
पापकारीपापोभवति यज्जेतज्जुहुयादित्यादौकर्तृशास्त्रार्थवत्वात् नकर्तृत्वेनकर्मागीलो
कस्यसृजतिप्रभुरित्याद्यनेकश्रुतिस्मृतेस्स्वरूपस्यत्वनुभवविरुद्धंजीवस्यपारतन्त्र्यमुच्यतेनहि
स्वतन्त्रोजीवःकर्ताभवतिस्वतन्त्रःकर्तेत्यनुशासनविरोधात् नवाबलवन्नरेश्वरायत्तोयथावि

यिशातेननिषेधशास्त्रेणवाप्रवर्त्तयितुंनिवर्त्तयितुंवाशक्यते कथंवाबलादीश्वरेणब्रह्मवधा
दौप्रवर्त्तितोयमपराधीस्यात् कथंवाविषमेषुस्वयमेवकांश्चित्प्रवर्त्तितान्नरकादिभागिनः
कुर्वाणस्येश्वरस्यवैषम्यनैर्घृण्यदोषौनस्याताम् कथंवान्तर्यामिब्राह्मणवाक्यशेषेनान्योतो
ऽस्तिद्रष्टानान्योतोऽस्तिश्रोतानान्योतोऽस्तिमन्तेत्यादिनाजीवापलापेनेश्वरैकस्वातन्त्र्यसम
र्थनेचसंगच्छताम् यद्वित्वेकेवलाज्ञपुरुषदृष्टिमवलम्ब्यकर्मकाण्डप्रवृत्तेर्जीवस्वातन्त्र्य
वादः नत्वैक्येयित्यापादनेनसर्वभूतेष्वैकात्म्यबुद्ध्युत्पादनायप्रवृत्तोविवेकदृष्टिमवलम्ब्येश्व
रैकस्वातन्त्र्यैकवादः तत्फलेनज्ञानेनलब्धापरोक्षदृष्टिमवलम्ब्यतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनप
रमनन्तरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः नकर्तृत्वेनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुरित्या
दिश्रुतिस्मृतिवादाः यथास्वप्नदर्पणादौदारुहस्तियावन्नसहस्तिदृष्ट्यादर्शनेहस्तीयाव
त्तिनदारुदारुदृष्ट्यादर्शनेतद्वदेवयावत्तिनहस्तीपरमार्थदृष्ट्यातुनहस्तीन्वादारुयाव
तीत्वविकृतंपुरुषदर्पणादिस्वरूपमेवास्तइतिवादस्तद्वदित्यविरोधंप्रेक्षेतर्हिमोक्षोपा
यप्रवर्त्तकवसिष्ठवचनस्याप्यज्ञविषयत्वात्पुनरुक्तएवात्रेश्वरस्वातन्त्र्यनिरासः तथाचभग
वत्पादीयेभाष्ये तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासंपुरस्कृत्यसर्वेप्रमाण
प्रमेयव्यवहारालौकिकाःप्रवृत्ताः सर्वाणिचशास्त्राणिविधिनिषेधमोक्षपराणीति
एवंचाज्ञदृष्टिसिद्धजीवस्वातन्त्र्यपक्षप्राप्तकर्मानुसारेणनियन्तुरीश्वरस्यनवैषम्यने

ईक्षणादिरपीतिभावः ५८ व्यवहारसहस्राणि यान्युपायान्ति यान्ति च यथाशास्त्रं विहर्तव्यं तेषु
त्यक्त्वा सुखासुखे ५९ जन्मबन्धमयामामयभेषजी वोद्धधौ हि कं सहजा पौरुषमेव सि
द्धौ शान्तिं न यत्नविलक्षेन ववेरोषयेन नेष्टेन तप्यप्रणिदतमेवनेन ६० प्राप्यव्याधिविनि
र्मुक्तं देहमल्पाधिवेदनम् तथात्मनि समादध्याद्यथा भूयो न जायते ६१ दैवं पुरुषकारेणायो
ति वर्जितुमिच्छति इह वामुत्र जगति स संपूर्णाभिवाञ्छितः ६२ ये समुद्योगमुत्सृज्यास्थिता दै
वपरायणाः ते धर्ममर्थं कामं च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ६३ संवित्स्पन्दो मनःस्पन्द ऐन्द्रियस्पन्द
एव च एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ६४ शास्त्रतो गुरुतश्चैव स्वतश्चेति त्रिसिद्धयः ।
सर्वत्र पुरुषार्थस्य न दैवस्य कदाचन ६५ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् प्रयत्नाच्चि
त्तमित्येष सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ६६ सच्छास्त्रादिगुणो मत्या सच्छास्त्रादिगुणान्मतिः विव
र्धेते मिथोऽभ्यासात्सरोऽब्जाविव कालतः ६७ जगति पुरुषकारकारणेऽस्मिन् कुरु रघुनाथ चिरं
तथा प्रयत्नम् व्रजसि तन्नसरीसृपाभियानां सुभग यथा न दशामथ शङ्कयैव ६८ सकलकारण
कार्यविवर्जितं निजविकल्पवशादुपकल्पितम् त्वमनये हि दैवमसन्मयं श्रय शुभाशय
पौरुषमुत्तमम् ६९ यद्दैवतीव्रसंवेगाद्दृढकर्मकृतं पुरा तद्दैवं दैवशब्देन पर्यायेणेह कथ्यते ७०
यद्दैवं तानि कर्माणि कर्म साधो मनो हि तत् मनो हि पुरुषस्तस्माद्दैवं नास्तीति निश्चयः ७१ रामः
प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मां यथा मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ७२ श्री

स्त्विदानीं कले ऽस्वातं त्वमैतान्तरकालिकफलानुकूले यत्नेन स्वातं त्वमस्त्वेव प्रारब्धफलायाः पूर्व
वासनायाः स्वविरुद्धफलमात्रप्रतिरोधकत्वात्तदर्थं कृतजन्मन्यपि तन्मयहृन्मस्वातं त्वं कर्मब्र
ह्मविद्यापरशास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगादित्यभिप्रेत्य श्रीवसिष्ठ उवाच अतएव हि रामत्वं श्रेयः प्रा
प्तोषि शाश्वतम् स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा १३ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती
वासनासरित् पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि १४ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्ववा
वतारय स्वं मनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर १५ अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः
गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर १६ ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना शु
भोप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना यदतिसुभगमार्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनो
ज्ञभावबुद्ध्या अधिगमनयपदं सदा विशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ १८ तातेच्छया
हं सर्गादौ भूत्वा ऽज्ञोऽहं शान्तये सृष्टः कल्पितेनैव ज्ञानं शास्त्रं प्रोच्याऽब्रवीत्स मां गच्छेदानीम
ही पृष्ठे जम्बूद्वीपान्तरस्थितम् सायो भारतवर्षं त्वं लोकानुग्रहहेतुना १९ तत्र क्रिया
काण्डपरास्त्वया पुच्छ महाधिया उपदेश्याः क्रियाकाण्डक्रमेण क्रमशालिना २० विर
क्ताचित्ताश्च तथा महाप्राज्ञा विचारिणाः उपदेश्यास्त्वया साधो ज्ञानेनानन्ददायिना २१
इति तेन नियुक्तोहं पितृा कमलयोनिना इह राघव तिष्ठामि यावद्भूतपरंपरा २२ कर्तव्य
मस्ति न मेह हि किंचिदेवस्यानत्वमित्यतिमनामे विसंस्थितोस्मि संशान्तयासततम्

मयि येहहत्याकार्यं करोमि न च किंचिदहं करोमि ८३ राजविद्या राजगुह्यमध्यात्मज्ञानमुत्त
मं ज्ञात्वा राघव राजानः परां निर्दुःखतां गताः ८४ इदं तत्सर्वमुत्पन्ने चमत्कारकरे सताम्।
तत्त्वानि मित्तं वैराग्यं सात्त्विकं स्वविवेकजम् ८५ बीभत्सं विषयं दृष्ट्वा को नाम न विरज्यते।
सतामुत्तममं वैराग्यं विवेकादेव जायते ८६ परामृश्य विवेकेन संसाररचनामिमाम् वैराग्य
ये ऽधिगच्छन्ति तथ्यं वपुरुषोत्तमाः ८७ प्रसादात्परमेशस्य नाथस्य परमात्मनः त्वादृशस्य
शुभा बुद्धिर्विवेकमनुधावति ८८ क्रियाक्रमेण महता तपसा नियमेन च दानेन तीर्थयात्रा
भिश्चिरकालं विवेकतः ८९ दुःखेनैतत्समापन्ने परमार्थविचारणे काकतालीययोगे
न बुद्धिर्जन्तोः प्रवर्तते ९० शीतवातातपादीनि द्वन्द्वदुःखानि राघव ज्ञानयुक्तिं विना केन स
ह्यतां यान्ति मायुषः ९१ आपतन्ति पतन्त्येते यथाकालं दहन्ति च दुःखचिन्ता नरं मूढं तृणा
मग्निशिखा इव ९२ प्राज्ञं विज्ञातविज्ञेयं सम्यग्दर्शनमाधयः न दहन्ति वनं वर्षासिक्तमग्नि
शिखा इव ९३ न तत्ज्ञानमतो यत्नाद्धीमान्विवहिथीमता प्रामाणिकः प्रबुद्धात्मा प्रष्टव्यः प्रणा
यान्वितैः ९४ प्रामाणिकस्य पृष्टस्य वक्तुरुत्तमचेतसः यत्नेन वचनं ग्राह्यं मंजुकेनेव कुंकु
मं ९५ अतत्त्वमनादेयं वचनं वाग्विदां वर यः पृच्छति नरस्तस्मान्नास्ति मूढतरो ऽपरः ९६
प्रामाणिकस्य तज्ज्ञस्य वक्तुः पृष्टस्य यत्नतः नानुतिष्ठति यो वाक्यं नान्यस्तस्मान्नराधमः।
पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिन्दिते पृष्टं प्राज्ञेन वक्तव्यं नाधमे पशुधर्मिणि ९८ यद्य

मुमु॰
मा॰
१५

14

हृमितदादेयंहृदिकार्यंप्रयत्नतः नोचेत्स्वप्नेप्यवोहंनत्वयेहनिरर्थकम् ९९ मनोहिचपलंराम
संसारवनमर्कटम् संशोध्यहृदियत्नेनश्रोतव्यापरमार्थगीः १०० नित्यंसज्जनसंपर्काद्विवे
कःप्रजायते विवेकपादपस्यैवभोगमोक्षफलेस्मृते १ मोक्षद्वारेद्वारपालाश्चत्वारःपरि
कीर्त्तिताः शमोविचारःसंतोषश्चतुर्थःसाधुसंगमः २ एतेसेव्याःप्रयत्नेनचत्वारोद्वौत्रयो
थवा द्वारमुद्घाटयन्त्येतेमोक्षराजगृहेतथा ३ एकंवासर्वयत्नेनप्राणांस्त्यक्त्वासमाश्रये
त् एकस्मिन्वशगेयान्तिचत्वारोपिवशंयतः ४ यानिदुःखानियातृष्णादुःसहायेदुराधयः
तत्सर्वंशान्तचेतस्सुतमोर्केष्विवनश्यति मातरीवपरंयान्तिविषमाणिमृदूनिच विश्वासमि
हभूतानिसर्वाणिशमशालिनि ५ नरसायनपानेनलक्ष्म्यालिङ्गनेनच तथासुखमवा
प्नोतिशमेनान्तर्यथामनः ६ नपिशाचानरक्षांसिनदैत्यानचशत्रवः नचव्याघ्रभुजंगावा
द्विषन्तिशमशालिनम् ७ श्रुत्वास्पृष्ट्वाचदृष्ट्वाचभुक्त्वाघ्रात्वाशुभाशुभं नहृष्यतिग्ला
यतियःसशान्तइतिकथ्यते ८ तुषारकरविम्बाभंमनोयस्यनिराकुलंमरणोत्सवयुद्धेषु
सशान्तइतिकथ्यते ९ अमृतस्यन्दसुभगायस्यसर्वजनेप्रति दृष्टिःप्रसरतिप्रीतासशान्तइ
तिकथ्यते १० तपस्विषुबहुज्ञेषुयाजकेषुनृपेषुच बलवत्सुगुणाढ्येषुशमवानेवराज
ति ११ शमममृतमहार्यमार्यगुप्तंपरमबलंव्यपरंपदंप्रयाताः रघुतनययथामहानुभा
वाःक्रममनुपालयसिद्धयेतमेव १२ विचारात्तीक्ष्णतामेतिधीःपश्यतिपरंपदम् दीर्घसंसा

१५

रोगस्य विचारो हि महौषधम् १४ वालस्य स्वमनोमोहकल्पितः प्राणहारकः रात्रौ नभसि वे
तालो विचारेण विलीयते १५ सर्वमेव जगद्भावाः अविचारेण चारवः अविद्यमानसद्भावा वि
चारविशरारवः १६ पुंसो निजमनोमोहकल्पितोनल्पदुःखदः संसारचिरवेतालो विचारे
ण विलीयते १७ कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः न्यायेनेति परामर्शो विचार इति
कथ्यते १८ कोऽहं कस्य च संसार इत्यापद्यपि धीमता चिन्तनीयं प्रयत्नेन सप्रतीकारमात्मना
अनष्टमन्धकारेषु बहुतेजस्सु जाज्वलितम् पद्यप्यपि व्यवहितं विचारस्यावलोकनम् २० व
रं कर्दमभेकत्वं मलकीटकता वरम् वरमन्धगुहाहित्वं न नरस्याविचारिता २१ कोऽहं कथ
मयं दोषः संसाराख्य उपागतः न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते २२ सफलतां फ
लितैर्भृविकर्मणां प्रकटतां किल गच्छति उत्तमाम् स्फुटविचारदृशैव विचारिता शमवते
भवते च विरोचताम् २३ संतोषो हि परं श्रेयः संतोषः सुखमुच्यते संतुष्टः परमभ्येति वि
श्राममरिसूदन २४ संतोषामृतपानेन ये शान्तात्मत्वमागताः भोगश्रीरतुला तेषामेषा
प्रतिविषायते २४ अप्राप्तवाञ्छामुत्सृज्य संप्राप्ते समतां गतः अदृष्टखेदाखेदो यः संतु
ष्ट इहोच्यते २५ आशावैवश्यविवशे चित्ते संतोषवर्जिते म्लाने वक्त्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्र
तिबिम्बति २६ संतोषपुष्टमनसं भृत्या इव महर्द्धयः राजानमुपतिष्ठन्ति किंकरत्वमुपा
गताः २७ समतया मतया गुणशालिनो पुरुषराडिह यः समलंकृतः तममलं प्रणमा

मु.प्र.
१५

15

न्तिनभश्चराश्चापि महात्मन्नयो रघुनन्दन २८ विशेषेण महाबुद्धे संसारोत्तरणे नृणां सर्वत्रोपकरोती
ह साधुः साधुसमागमः २९ शून्यमाकीर्णतामेति मृतिरप्युत्सवायते आपत्संपदिवाभाति विद्वज्ज
नसमागमे ३० हिममापत्सरोजिन्या मोहनीहारमारुतः जयत्येको जगत्यस्मिन्साधुः साधुसा।
मागमः ३१ यः स्नातः शीतसितया साधुसंगतिगंगया किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम
ध्वरैः ३२ विच्छिन्नग्रन्थयस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसंमताः सर्वोपायेन संसेव्यास्ते ह्युपाया भवाम्बु
धौ ३३ त एते नरकाग्नीनां संशुष्केन्धनतां गताः यैर्दृष्टा हेलया सन्तो नरकानलवारिदाः ३४
सन्तोषः साधुसंगश्च विचारोथ शमस्तथा एत एव भवाम्भोधावुपायास्तरणे नृणाम् ३५ सन्तोषः
परमो लाभः सत्संगः परमा गतिः विचारः परमं ज्ञानं शमो हि परमं सुखम् ३६ चत्वार एते वि
मला उपाया भवभेदने यैरभ्यस्तास्त उत्तीर्णा मोहवारिभवार्णवात् ३७ एकस्मिन्नेव चैतेषाम
भ्यस्ते विमलोदये चत्वारोपि किलाभ्यस्ता भवन्ति सुधियाम्वर ३८ त्वमेतयाऽखण्डितया गु।
णालक्ष्म्या समाश्रितः मनोमोहहरैर्वाक्यैर्वक्ष्यमाणमिदं शृणु ३९ पुणापकल्पद्रुमो यस्य
फलभारानतः स्थितः मनक्क्ये जायते जन्तोस्तस्येदं श्रान्तमघमः ४० पावनानामुदाराणाम
एवोर्थैकदायिनाम् वचसां भाजनं भूत्यै भव्यो भवति नाधमः ४१ मोक्षोपायाभिधानेयं संहि
तासारनिर्मिता त्रिंशद्द्वे च सहस्राणि ज्ञाता निर्वाणदायिनी ४२ दीपे यथा विनिद्रस्य ज्वलि
ते संप्रवर्त्तते आलोकोऽनिच्छतोप्येवं निर्वाणमनया भवेत् ४३ युक्तियुक्तार्थवाक्यानि का।

१५

ल्पितानि पृथक्पृथक् । दृष्टान्तसारसूक्तानि चास्यां प्रकरणानि षट् ४४ वैराग्याख्यं प्रकरणं
प्रथमं परिकीर्तितम् । विरागो वर्धते येन सेकेनेव मरौ तरुः ४५ सार्धं सहस्रं ग्रन्थस्य यस्मि
न्हृदि विचारिते । प्रकाशाद्युज्ज्वलो देति मणाविव समार्जिते ४६ मुमुक्षुव्यवहाराख्यं ततः
प्रकरणं कृतं । सहस्रमात्रं ग्रन्थस्य युक्तिग्रन्थेन सुन्दरम् ४७ स्वभावो ह्यमुमुक्षूणां नरा
णां यत्र वर्णितः । अथोत्पत्तिप्रकरणं दृष्टान्ताख्यायिकामयम् ४८ सप्तग्रन्थसहस्राणि
विज्ञानप्रतिपादकम् । जागती दृष्टृदृश्यश्रीरहंत्वमिति रूपिणी ४९ अनुत्पन्नैवोत्थिते
व यत्रेति परिवर्ण्यते । यस्मिन्नपुते जगदिदं श्रोतान्तर्बुध्यतेऽखिलं ५० सास्मद्युष्मत्सविस्तार
सलोकाकाशपर्वतम् । पिण्डग्रहविनिर्मुक्तं निर्भित्तिकमपर्वतम् ५१ पृथ्व्यादिभूतरहितं
संकल्पइव पत्तनम् । स्वप्नोपलम्भभावाभं मनोराज्यवदाततम् ५२ गन्धर्वनगरप्रख्यमर्थ
शून्योपलम्भनात् । द्विचन्द्रविभ्रमाभासं मृगतृष्णाम्बुवर्त्तनम् ५३ नौयानेलोलशैलाभं
सत्यलाभविवर्जितम् । चित्तभ्रमपिशाचाभं निर्वीजमपि भासुरम् ५४ कथार्थप्रतिभासा
भं व्योममुक्तावलीनिभम् । कटकत्वं यथा हेम्नि तरङ्गत्वं यथाम्भसि ५५ यथा नभसि नील
त्वमसदेवोत्थितं सदा । अभित्तिरङ्गरहितमुपलब्धिमनोहरम् ५६ स्वप्नेवा व्योम्नि वा चि
त्रमनकर्तृचिरभासुरम् । अवह्निरेव वह्नित्वं यथा चित्रानलो यथा ५७ दयात्येवं जगच्छब्द
रूपार्थमसदात्मकम् । तरङ्गोत्पलमालाभं दृष्टं स्वप्नमिवोत्थितम् ५८ प्रशान्ताज्ञाननी

मम्-प्र
९९

हारविज्ञानशारदम्बरम् समस्तकीर्णामिवसन्मे चित्तभित्ताविवोदितम् ५९ पद्मादिवाभिरचितं स
सचेतनमचेतनम् ततः स्थितिप्रकरणं चतुर्थं परिकल्पितम् ६० त्रीणिग्रन्थसहस्राणि व्या।
ख्यानाख्यायिकामयम् इत्थं जगदहंभावरूपं स्थितिमुपागतम् ६१ इत्थं दृष्टपक्रमे प्रोक्त मि
त्यत्रपरिकीर्त्तितम् दशदिङ्मण्डलाभोगाभास्वरो यं जगद्भ्रमः ६२ अथ्यमभ्यागतो वृद्धिमिति
तत्रोच्यते चिरम् उपशान्तिप्रकरणं ततः पञ्चसहस्रकम् ६३ पञ्चमं पावनं प्रोक्तं युक्ति।
सन्ततिसुन्दरम् इदं जगदहं त्वं च सत इति भ्रान्तिरुत्थिता ६४ इत्थं संशाम्यतीत्यस्मिन् कथ्यते
श्लोकसंग्रहैः संशाम्यति जीवन्मुक्तिकमेणोपदीर्णास लेशतेविशिष्यते प्रभ्रष्टचित्रसेनेव
किंचिल्लभ्योपलम्भना ६५ शान्ताशेषविशेषोभवति संशान्तभ्रान्तिरूपिणी अन्यसंकल्पचि
त्तस्थानगरश्रीरिवासती ६६ अलभ्यवस्तुपार्श्वस्यस्वप्नयुद्धचिरारवा तत्रापुनरोन्तरा।
भूमिकाजयेः पदाय प्रकर्षाल्लब्ध्यालब्धसंस्कारमात्रेणापरिशेषदृष्टान्ते राह अन्यत्यादि
नापरकीयसंकल्पस्य निर्मलत्वाच्चित्तस्या न लभ्यं वस्तु यनादियाभ्योतथाविधो संकल्पि
तपुरुषपार्श्वस्य पुरुषान्तरस्य स्वप्नयुद्धचिरारवो यस्यां तथाविधा नगरश्रीरिव मिथ्यात्वे
न तुल्यत्वोऽपि परकीयत्कियाशब्दयोरविषयीभवतीति यावत् तायथास्वप्न दृष्टदृशा कि।
चित्स्फुटलब्धा संकल्पितदृष्टांतदृष्टलब्धाऽसती स्वतएव शाम्यतीतदुदितमर्थः ततो
पुपशान्तिप्रकर्षैःलब्धावस्थया परिशेषशान्तेत्यादिनवदृष्टान्ताः शान्तसंकल्पमता

यो

16

भभीषणाशनिशब्दवत् ६७ विस्मृतस्वप्नसंकल्पनिर्माणनगरोपमा शान्तउपरतोयः संकल्प
स्तेनकल्पितस्समत्तगजवन्निरंकुशस्याभ्रस्याऽशनिशब्दः स्फूर्जथुस्सदृत् विस्मृतस्वप्नेन
संकल्पेन वा निर्माणं यस्य नगरस्य तत्तुल्यमा भविष्यन्नगरोद्यानप्रसववन्ध्यामलाङ्गिकान्तस्या
जिह्वाव्यमानोऽग्यकथार्थानुभवोपमा ६८ अनुल्लिखितचित्रस्य चित्तव्योमव्यभित्तिभूः प
रिविस्मर्यमाणार्थकल्पनानगरीनिभा ६९ सर्वर्तुमरन्तुल्यत्ववनस्पन्दास्फुटाकृतिः भा
ज्ञ विष्पुष्पवनाकारवसन्तरसरञ्जना ७० अन्तर्लीनतरङ्गौघसौम्यवारिसरित्समा निर्वा
णारव्यप्रकरणं ततः षष्ठमुदाहृतं ७१ शिष्टो ग्रन्थः परीमाणं तस्य ज्ञानमहार्थदः बु
द्धे तस्मिन्भवेच्छ्रेयो निर्वाणं शान्तकलनम् ७२ अचेत्यचित्प्रकाशात्मा विज्ञानात्मा नि
रामयः परमाकाशकोशाच्छः शान्तसर्वभवभ्रमः ७३ निर्वापितजगद्यात्रः कृतकर्त
व्यस्सुस्थितः समस्तजननारम्भवञ्जलम्भोनभोनिभः ७४ विनिर्गीर्णयथासंख्यज
गज्जालातितृप्तिमान् ७५ आकाशीभूतनिःशेषदृश्यालोकमनस्कृतिः कार्यकारण
कर्तृत्वहेयादेयदृशोज्झितः ७६ सदेहस्सवनिर्देहः ससंसारोऽप्यसंसृतिः चिन्मयोघन
पाषाणजठरापीवरोपमः ७७ चिदादित्यस्तपँल्लोकानन्धकारोपरोपमम् परप्रकाश
रूपोऽपि परमान्ध्यमिवागतम् ७८ रुद्धसंसृतिदुर्लीलः प्रक्षीणाशाविषूचिकः नष्ट
हङ्कारवेतालो देहवानकलेवरः ७९ कस्मिंश्चिद्रोमकोट्यग्रे तस्येयमवतिष्ठते जगल्ल

यो
मुमु०
२

17

द्धीमतामेरौ पुष्पेष्वपि चिद्विवालिनी ८० परमाणौ परमाणौ चिदाकाशः स्वकोटरे जगल्लक्ष्मीसह
स्राणि कान्वायत्नेष्वपश्यति ८१ विततानाहृदयस्य महात्मनो महद्विहरन्नङ्गजलशतैरपि तुलनमेति न
मुक्तिमतो यतः प्रविततास्तिनिकृन्तमवस्तुनः ८२ शास्त्रं सबोधमेवेदं सालङ्कारविभूषितम्
काव्यरससमायुक्तं दृष्टान्तैः प्रतिपादितम् ८३ बुध्यते स्वयमेवेदं किंचित्पदपदार्थवित् स्व
यं यस्तु न वेत्तीदं श्रोतव्यं तेन पण्डितात् ८४ यस्मिन्श्रुते मते ज्ञाते तपोध्यानजपादिकम् मो
क्षप्राप्तौ नरस्यास्य न किंचिदुपयुज्यते ८५ एतच्छास्त्रवचनाभ्यासात्पौनःपुन्येन वीक्षणात्
पाण्डित्यं स्यात् परं पुंसि चित्तसंस्कारपूर्वकम् ८६ दैन्यदारिद्र्यदोषाघा दृष्टयो दर्शितान्तराः
न निकृन्तति मर्माणि सन्नाहमिव सायकाः ८७ हृदयं नावलुम्पन्ति भीमाः संसृतिभीतयः पुरः
स्थितामिव प्राज्ञं महोपलमिव इषवः ८८ समुद्रस्येव गाम्भीर्यं स्थैर्यं मेरोरिव स्थितम् अन्तः
शीतलता चेन्दोरिवोदेति विचारिणः ८९ चित्तसर्प्यः परिज्ञातो न सर्वभयदो यथा दृष्टसर्प्यः
परिज्ञातस्तथा न स्यात्स्वदुःखदः ९० सुमनाः स्वल्पवासनेदं किञ्चिद्भ्रान्तिकरो भवेत् परमार्थपदप्रा
प्तौ न नव्यातिकरोऽल्पकः ९१ गच्छन्त्यवयवाः स्पन्दैः सुमनः पद्ममर्दने इह धीमान्नरो यत्ननाङ्ग
वयवचालनम् ९२ सुखासनोपविष्टेन यथासंभवमश्नता भोगजाले सदाचारविरुद्धे पुन
तिष्ठता ९३ यथाक्षणं यथादेशं प्रविचारयता सुखम् यथासंभवसत्सङ्गमिदं शास्त्रमथ
तरत् ९४ आसाद्यते महाज्ञानबोधः संसारशान्तिदः न भूयो जायते येन योनियन्त्रप्रपीड ९

नम् ९५ एतावत्यपि ये भीताः पापाभोगरसे स्थिताः स्वमातृविष्ठाकृमयः कीर्तनीया न ते यमाः
स्वार्थं संगमपुत्र यादो मज्जा ह्रिं नये ह्रलात् ततो महापुरुषतां महापुरुषलक्षणैः ९७ महा
पुरुषता ह्येषा शमादिगुणशालिता सम्यग्ज्ञानं विना राम सिद्धिमेति न काचन ९८ गुणाः
शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता परस्परं विवर्धेते ते अब्जसरसी इव ९९ ज्ञानं सत्पु
रुषाचाराज्ज्ञानात्सत्पुरुषक्रमः परस्परेण तौ हि द्विं ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ २०० तथा वत्सममस
भ्यस्तौ ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ एकोऽपि नैकयोल्लासत्पुरुषस्य सहस्य स्यति १ यथा कलमकेदा
रपालीगीत्यावितततालया स्वर्गोत्साहेन सहितं गीतानन्दः प्रसाध्यते २ ज्ञानसत्पुरुषेहा
भ्यामकृत्रिकल्त ह्यपिणा तथा पुंसा निविष्टेन सममासाद्यते पदम् ३ विदितवेद्यमिदं मनोम्
म नेविवृशं वहियाति परं पदम् पदवं पुद्धमस्वर्गाऽउतमन्नमं तदववोयवशान्न जाति हि ४॥
इति श्रीमोक्षोपाये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं समाप्तः ॐ श्रीपरमात्मने नमः वाग्भाभिर्ब्रह्मविद्ब्र
ह्म भाति स्वप्न इवात्मनि यदिदं तत्स्वप्नशान्तौ सर्वथा यस्तेनिसवेन्नितत् १ ब्रह्मैवं वाग्भाभिर्महावा
क्यज्ञाखण्डाकारवृत्तीद्धस्वात्मप्रकाशैर्ब्रह्मविन्स्वनत्वमाचार्यान्कृतवृत्तज्ञानिपारमार्थिक
नित्यमुक्तस्वरूपस्वरूपेण प्रकाशते स्वमुक्तो वाक्यजन्यवृत्त्यतिरिक्तनापेक्षतत् इति भावः नन्क
नः यतो यदिदं देहेन्द्रियादिवियदादिचत्स्वरूपं वन्ध्यरूपमात्मनि अन्यगात्मभूते ब्रह्मरूपे वस्व
प्न इवाविर्भूतं भाति न हि स्वात्मवन्ध्यनिवृत्तिः ब्रह्मैवायातिरिक्तसाधनमपेक्षत इति भावः तथा

प्र
मनु.
१८

च श्रुतौ यद्ब्रह्मविद्यया भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदित्याशङ्क्यो
त्तरमुक्तम् ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ।
सर्वं पूर्णमसंसारि भूमानन्दैकस्वभावमित्यर्थः अस्यां श्रुतौ ब्रह्म स्वयं स्वतत्त्वावधानात्मकबन्ध
पूर्णमभूदित्युक्तेः स्वदेव प्राक्तनतत्त्वावबोधात्सुखदुःखहेतुप्रियाप्रियदर्शनपरिच्छेदलक्षणो बन्धमा
नुभवतीवेति बन्धस्य मिथ्यात्वं प्रतीयते एवं ब्रह्मात्वं च स्फुटतरमवगम्यते तत्र यथा तदुपपादका
र्थवादस्तत्तानीतं नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिप्राक्तन
सृष्टिप्रवेशादिवाक्यानां जगज्जीवभावयोरज्ञातब्रह्ममात्रोपादानकयोरुत्पत्त्यादिकालत्रये
ऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तसत्त्वासंभवान्मिथ्यात्वमेवेत्युपपादनेन स्वप्रधानमहावाक्यतात्पर्यविषय
ब्रह्माद्वैते पर्यवसानं तद्वदत्रापि बोध्यमिति भावः भवत्वेवं तथापि किं तेनेति तत्राह तदित्या
दिना तद्ब्रह्म इदानीन्तनोऽस्मदादिरपि योऽधिकारी स्वशाखोक्तैः श्रवणाद्युपायैः परिपाकदृश
तत्त्वलक्षणं वेत्ति अहमेव ब्रह्मेति साक्षात्करोति स तत्त्वाग्रकं पूर्णानित्यमुक्तं ब्रह्मभाव
रूपं मोक्षफलमपि वेत्ति जीवन्नेव साक्षादनुभवति तथा च श्रुतिः तद्यो यो देवानां प्रत्य
बुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे
अहं मनुरभवं सूर्यश्चेतीति समुदक्तव्यवहारोक्तिमयात्प्रकरणात्परम् अथोत्पत्तिप्रा
करणमयेदं परिकथ्यते २ बन्धोयं दृश्यसद्भावाद्दृश्याऽभावेन बन्धनम् न संभवति दृ।

18

रूपं तद्यथेदं तद्वद्ब्रह्मक्रमात् ३ यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् तत्सुषुप्ताविव स्व
प्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ४ ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् अनाख्यमन-
भिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ५ ऋतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः कल्पिता व्यवहा-
रार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ६ स तथाभूत एवात्मा स्वयमन्यदिवोल्लसन् जीवतामुपयातीव
भाविनाम कदर्थिताम् ७ ततः स जीवशब्दार्थकलनाकुलतां गतः मनो भवति भूतात्मा
मननान्मन्थरीभवन् ८ मनः संपद्यते तेन महतः परमात्मनः सुस्थिरादस्थिराकारं तर-
ङ्गस्ववारिधेः ९ तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः तेनेत्थमिन्द्रजालश्रीर्विततेयं
वितन्यते १० यथा कटकशब्दार्थः पृथग्भावो न काञ्चनात् न हेम कटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थ-
ता परे ११ सतीवाप्यसती नाशयन्त्येव लहरी चला मनसेहेन्द्रजालश्रीर्जागती विप्रतन्यते १२
अविद्या संसृतिर्बन्धो माया मोहो महत्तमः कल्पितानीति नामानि यस्याः सकलवेदिभिः दृष्टु-
र्दृश्यस्य सत्ताङ्गं बन्ध इत्यभिधीयते द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याभावे विमुच्यते १४ जगत्त्वमहमि-
त्यादिमिथ्यात्मा दृश्यमुच्यते यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते १५ जगद्रूपं तद्यथास्ति
न शाम्यत्येव कस्यचित् नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः १६ तस्मादस्ति जगद्रूपं
तन्मन्दृष्टमिदं मया त्यक्तं तपोध्यानजपैरिति काञ्जिकत्वमिवत् १७ यदि राम जगद्रूपमा-
स्तितन्मार्ति विमुञ्चति परमाराद्दूरेप्यस्मिंश्चिदादर्शतन्ध्येवहि १८ इदं प्रमार्जितं दृश्यं मया चा

प्र॰
मुमु॰
२९

ज्ञाहमास्थितः एतदेवात्रये बीजं समाधौ संस्मृतिस्मृतेः १९ सति त्वस्मिन्कुतो दृश्ये निर्विकल्पस-
माधिना नचात्यन्तसम्भवत्वेतदर्थं चाप्युपपद्यते २० व्युत्थाने हि समाधानात्स्वप्रभान्त इवाखिलम्
जगद्दुःखमिदं भाति यथास्थितमखण्डितम् २१ शमं भवति हे राम न तत्किं नाम समाधिभिः भै
योनर्थनिपाते हि द्वारणामाम्यहि किं सुखम् २२ द्रष्टाप्ययदि पाषाणात्स्वपतां भावयन्बलात्
किलास्ते तन्नदृश्येपि भूयोस्यादेति दृश्यता २३ तस्माद्यदीदं सद्दृश्यं तन्न शाम्यति कदाचन शाम्य-
त्ययोजपध्यानैर्दृश्यमित्यस्तकल्पना २४ इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् उत्प-
त्याख्यं प्रकरणं येन राघवबुध्यते २५ आकाशजं नाम विप्रं ध्याननिष्ठं चिरंजीविनम् वह्नि-
वलये विदार्य गृह्णीतुमशक्नुवन्मृत्युनाकाशशक्तिकारणं पृष्टोयम उवच मृत्यो न किंचि-
च्छक्तोसि मे कोमारयितुं बलात् मारणीयस्य कर्माणि तत्कृन्तनीति नेतरत् २५ तस्मादेत-
स्य विप्रस्य मारणीयस्य यत्नतः कर्माण्यपनिष्यते षां त्वं साहाय्येन न मत्समस्ति २६ ततस्तस्य क-
र्माणि सर्वत्रान्विष्यालब्ध्वा मृत्युरुवाच आकाशजस्य कर्माणि क्वस्थितानि वद प्रभो यमरा-
जोथ संचिन्त्य सुचिरं प्रोक्तवानिदम् २७ आकाशजस्य कर्माणि मृत्यो सन्ति न कानिचित्
एष आकाशजो विप्रो जातः खादेव केवलात् २८ आकाशादेव यो जातः स व्योमैवाऽमलं भवेत् स-
हकारीणि नो सन्ति न कर्माण्यस्य कानिचित् २९ प्राक्तनानि न सन्त्यस्य कर्माणि यत्करोति नो कि-
ञ्चिदप्येवमेषोत्र विज्ञानाकाशमात्रकः ३० प्राणस्पन्दोप्ययं यत्कर्म लक्ष्यते चास्मदादिभिः दृश्य

२९

19

तेस्माभिरेवं तन्नत्वस्याल्पत्वकर्मधीः ३१ कुतः किलात्रदृष्ट्यादेः संभवः कीदृशः कथम् एतदा
क्रमशो मह्यं त्यातस्मान्मायत्नवान्भव ३२ गृहीतं युज्यते व्योम न कदाचन केनचित् श्रुत्वेति हि।
स्मितो महत्तुर्ज्जगाम निजमन्दिरम् ३३ रामः ब्रह्मैवकथितो देवस्त्वया मे प्रपितामहः स्वयंभू
रजएकात्मा विज्ञानात्मेति मे मतिः ३४ वसिष्ठः एवमेतन्मया राम ब्रह्मैष कथितस्तव विवाद
मकरोन्मह्यं पूर्वमेनेतत्कृते पुरा ३५ चिद्व्योमकेवलमनन्तमनादिमध्यं ब्रह्मेति भाति निजचि
त्तवशात्स्वयंभूः आकारवानिव पुमानिव वस्तुतस्तु वन्ध्यातनूजवदनस्य तु नास्ति देहः ३६
आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्त्यस्य स्वयंभुवः न त्वाधिभौतिको राम देहो जस्योपपद्यते ३७ सर्वेषा
मेव देहो द्वौ भूतानां कारणात्मनाम् अजस्य कारणाभावादेक एवातिवाहिकः ३८ मनोमात्रं
यदा ब्रह्मा न दृष्ट्यादिमयात्मकः मनोमात्रमतो विश्वं यद्यज्जातं तदेव हि ३९ अजस्य सहका
रीणि कारणानि न सन्ति यत् तज्जस्यापि न सन्त्येव तानि तस्मान्न कानिचित् ४० कार्यकार
णताह्यत्र न किञ्चिदुपपद्यते यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव जगत्त्रियम् ४१ मनो नाम्नो मनुष्यस्य
विरिंच्याकारधारिणः मनोराज्यं जगदिति सत्यरूपमिव स्थितम् ४२ तस्माच्चित्तविकल्पा
स्थपिशाचो बालकं यथा विनिहन्त्येवमेषान्तर्द्रष्टारं दृश्यरूपिका ४३ यथाङ्कुरोन्तर्बीज
स्य संस्थितो देशकालतः करोति भासुरं देहं तनोत्येवं हि दृश्यधीः ४४ तच्चेन्न शाम्यति कदा
चन दृश्यदुःखं दृश्ये प्रशाम्यति न वाद्यविकेवलत्वम् दृश्योपत्वसंभवति वाह्यविवाह्यभावःशा

य॰
मुमु॰
२०

मेऽस्थितापि हि तदस्य विमोहमाकुः ४५ इति द्वितीयदिनकथा रामः भगवन्मनसो रूपं कीदृशं व
दमे स्फुटम् यस्मान्नेनेयमखिला तन्यते लोकमञ्जरी ४६ वसिष्ठः रामऽस्य मनसो रूपं न किं
चिदपि दृश्यते नाममात्रादृते व्योम्नो यथा शून्यजडाकृतेः ४७ न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्य
ते मनः सर्वत्रैव स्थितं चैतद्विद्धि राम यथा नभः ४८ मथ्येयदेतदर्थस्य प्रतिभाने प्रयोगतम् सतो वा
ऽसतो वापि तन्मनो विद्धि नेतरम् ४९ संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पात्तन्न भिद्यते यथा द्रवत्वा
त्सलिलं तथा स्पन्दो यथानिलात् ५० सत्यमस्त्यथवा सत्यं पदार्थप्रतिभासनम् तावन्मात्रं म
नो विद्धि तद्रूपं वापि तामसः ५१ आतिवाहिकदेहात्मा मन इत्यभिधीयते आधिभौतिकबुद्धिं
तमस्यायेन्न चिरस्थितेः ५२ त्रिजगत्त्वमहं चेति दृश्ये सत्तामुपागते द्रष्टुः स्यात्केवलीभावा
त्ता दृशो विमलात्मनः ५३ अनाप्तास्खिलशैलादि प्रतिबिम्बे हि या दृशी स्याददर्शोदये सा
ता केवलात्मस्वरूपिणी ५४ अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे स्यात्ता दृशी केवल
ता स्थिते द्रष्टर्यऽवीक्षणे ५५ रामः देवदेवो महानेष कुतोऽदूराद्वाप्यते तपसा केन तीव्रेण
क्लेशेन कियताऽथवा ५६ वसिष्ठः स्वपौरुषप्रयत्नेन विवेकेन विकासिना स देवो ज्ञायते
राम न तपःस्नानकर्मभिः ५७ रागद्वेषतमःक्रोधमदमात्सर्यवर्जनम् विना राम तपोदानं क्ले
शएव न वास्तवम् ५८ रागाद्युपगते चित्ते वंचयित्वा परं यनम् यदर्ज्यते तत्सदानाद्यस्यार्थ
स्तस्य तत्फलम् ५९ रागाद्यपहते चित्ते व्रतादि क्रियते च यत् तद्दम्भः प्रोच्यते तस्य फलम्। २०

20

क्लिमनाङ्क्ष च ६० तस्मात्पुरुषयत्नेन मुख्यमेवं प्रथमाहरेत् सच्छास्त्रसज्जनासङ्गौ संहतिर्व्या
धिनाशिनौ ६१ सच्छास्त्रसत्सङ्गमजैर्विवेकैस्तथा विनश्यन्ति बलादविद्याः यथा जलानां क
तकानुषङ्गाद्यथा जनानां समयोगियोगात् ६२ रामः आत्मज्ञानप्रबोधाय यच्छास्त्रं शास्त्रवि
दाम्वर किं नाम तत्प्रथानं स्याद्यस्मिञ्ज्ञाते न शोच्यते ६३ वसिष्ठः आत्मज्ञानप्रधानानां
मिदमेव महामते शास्त्राणां परमं शास्त्रं महारामायणं शुभम् ६४ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्ने
हास्ति न तत्क्वचित् इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधा ६५ य इदं शृणुयान्नित्यं तस्यो
दारचमत्कृतेः बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ६६ यस्यैवेदं न रुच्ये रोचते दुःकृ
तोदयात् विचारयतु यत्किंचित्सच्छास्त्रं ज्ञानवाङ्मयं ६७ रामः ब्रह्मविदेहमुक्तस्य जीव
न्मुक्तस्य लक्षणम् ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रगया दृशा ६८ वसिष्ठः यथास्थितमिदं
यस्य व्यवहारवतोपि च अस्तंगते स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ६९ बोधैकनिष्ठतां
याता जाग्रत्येव सुषुप्तवत् य आस्ते व्यवहर्तैव स जीवन्मुक्तो नोदेति नास्तमायाति सुख
दुःखे मुखप्रभा यथाप्राप्तस्थितेर्यस्य स जीव० ७१ यो जागर्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते
यस्य निर्वासनो बोधः स जी० ७२ रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि योऽन्तर्व्योमवदच्छ
स्यः स जी० ७३ यस्य नाहंकृतो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जी० ७४ य
स्योन्मेषनिमेषार्द्धाद्विदः प्रलयसंभवौ पश्येत्त्रिलोक्याः स्वसमः स जी० ७५ यस्मान्नोद्वि

कुर्वतो॥७४

पृ० ४

उ॰ प्र॰
२१

ज्ञतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः हर्षामर्षभयोन्मुक्तः सजी॰ ७६ शान्तसंसारकलनःक
लावानपिनिष्कलः यःसचित्तोपिनिश्चित्तः सजी॰ ७७ यःसमस्तार्थजातेषुव्यवहार्यपि
शीतलः पदार्थेष्वपिपूर्णात्मासजीव॰ ७८ जीवन्मुक्तपदंत्यक्त्वादेहेकालवशीकृते वि
शत्यदेहःमुक्तत्वंपवनोस्पन्दतामिव ७९ विदेहमुक्तोनोदेतिनास्तमेतिनशाम्यति नसन्ना
सन्नदूरस्थोनचाहंनचनेतरः ८० नाशयित्वास्वमात्मानेमनसोहन्तिसंक्षये सद्रूपंयदना
ख्येयंतद्रूपेपरमात्मनः ८१ असंसक्तायाश्वनन्तायाश्वजडायाःमनःस्थितेः यद्रूपंचिरनि
द्रायास्तत्तदात्रविशिष्यते ८२ तृतीयेदिनम् अन्तर्भूतान्यपीमानिजगन्तिव्योमरूपिणः दृष्ट्वा
दीनिनसन्त्येवस्वप्नसंकल्पयोरिव ८३ तच्चिन्तनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनं एतदेक
परत्वंचतदभ्यासंविदुर्बुधाः ८४ येविरक्तामहात्मानोभोगभावनतानवम् भावयन्तो
भावायान्तर्भव्यास्ते विजयन्तीते ८५ उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसरञ्जिता आनन्दस्य
न्दिनीयेषांमतिस्तेभ्यासिनःपरे ८६ अत्यन्ताभावसंपत्तौज्ञातृज्ञेयस्यवस्तुनः युक्त्याशा
स्त्रैर्यतन्तेयेतेब्रह्माभ्यासिनःस्थिताः ८७ सर्गादावेवनोत्पन्नंदृश्यंनास्त्येवतत्सदा इदं
जगदहंचेतिबोधाभ्यासंविदुःपरे ८८ दृश्यासंभवबोधेनरागद्वेषादितानवम् रति
र्बलोदितायासौब्रह्माभ्यासउदाहृतः ८९ दृश्यासंभवबोधेनविनाद्वेषादितानवम् त
पस्युच्यतेतस्मात्तज्ज्ञानेतच्चदुःखवत् ९० दृश्यासंभवबोधोहिज्ञानंज्ञेयंचकथ्यते त

दभ्यासे च निर्वाणमित्यभ्यासो महोदयः ९१ भवबकुलनिशानिनान्तनिद्रासन्ततविवेकवि
वोधवारिसेकैः प्र[illegible]लतीह मषीतले रशेषाशारदिमहामिहिकेव चेतसीति ९२ चतुर्थीद
नम् स्वस्मिन्नेतमेव चिन्नमेव चिन्नाकाशं चिदाकाशमाकाशं चतृतीयकम् विद्धि तत्त्रयमेवैका
त्वविनाभावनावशात् ९३ एतच्चिन्नशरीरं त्वं विद्धि सर्वगतोदयम् यथासंवेदनेच्छत्वाद्य
थासंवेदनोदये ९४ स्वस्मिन्नेतमेव चिन्नमेव सर्वं जगत्सर्वशक्तिमनादेवापरिज्ञाततत्त्वस्य ल
निवन्धनत्वात्परतंत्रं भवति परिज्ञाततत्त्वेन तु व्यवहारे सर्वत्राप्रतिहतं स्वतंत्रमित्युक्तं तत्रा
किमस्मदादिचिन्ने प्रत्येकमेवं शक्तिकं भवत्युतन्न आद्ये प्रतिचिन्नं विचित्रसर्गभेदसत्त्वप्रसंगः
द्वितीये तु चिन्नाज्जन्मचिन्नादन्यदेव जगद्रूपं स्यात् तथैव सर्वैर्वीक्षणात्तथा च ज्ञानेन चिन्नना
शेपि जगदनुवृत्तिरेव स्यादित्याशयेन श्रीरामः पृच्छति रामः किं चिन्नमेतद्भवति किंवा
भवति नो कथम् कथमेवं न तद्रूपं नान्यद्भवति वीक्षणात् ९५ एतदस्मदादि सर्वान्य
चिन्नमेतद्व्यक्तशक्तिकं भवति किं वा नो भवेति आद्ये प्रतिचिन्नं भिन्नं जगत्स्वरूपं कथं न द्विती
ये तु अन्यत्कथं न भवतीति कथं शब्दद्वयस्य प्रत्येकमन्वयः ९५ तत्राद्यकल्पमेवाभ्युपग
म्य वसिष्ठ उत्तरमाह त्रसरेणुकल्पजगत्संघाः समुद्यन्ति गलन्ति च निमेषात्कस्यचित्कल्पा
त्कस्यचिच्च क्रमं श्रृणु ९६ कथं तर्हि प्रलयानन्तरं सृष्टिप्रवादस्तत्राह मरणादिमयीमन्
कोशमेकेनानुभूयते येषां तां चिद्धि स्वमनो महाप्रलययामिनीम् ९७ व्यष्टिरूपसर्गप्रान्ते

उ॰प्र॰
२२
22

तमरणामेवमहाप्रलयइत्यर्थः तदन्तेनन्तेसर्गेसर्वएवदृश्यकरथक सहजस्वप्नसंकल्पात्से
भ्रमाचलनत्तवत् ९८ सहजान्यागमकाविद्योत्थानःवस्याद्यस्वप्नसंकल्पान् तस्यद्वयस्या
वमथास्त्वयःस्वप्नाइतिश्रुतेः संभ्रमस्थितमोहः पञ्चमदिनम् यस्त्वःवृद्धमतिर्बिद्धौनवि
ततेपदेवज्ञसारमिदंतस्यजगदसत्सदेवसत् ९९ यथाबालस्यवेतालोमृतिपर्यन्तदुः
खदः असदेवसदाकारंतथामतेर्जगत् १०० अमृतत्वंविषंयातिसदेवामृतवेदनात् श
त्रुर्मित्रत्वमायातिमित्रसंवित्तिवेदनात् १ यथाभावितमेतेषांपदार्थानांनिजंवपुः तदेवा
ह्निचिराभ्यासान्नियतेर्वशमागतम् २ योमुहूर्तःप्रजेशस्यसमनोर्जीवितम्मने जीविते
यद्विरिंचस्यतद्दिनेकिलचक्रिणः ३ विष्णोर्यज्जीवितंवामतद्धयोकस्यवासरः ध्यानप्रक्षी
णचित्तस्यनदिनानिनरात्रयः ४ नपदार्थानचजगत्सत्यमात्मनियोगिनः नालमेतिनवो
देतिकृपिकिंचित्कदाचन ५ सर्वशान्तमजंब्रह्मचिद्घनंसुशिलायनम् परापरंप्रति
सर्गोयाम्पिनाह्मन्निसहस्रशः ६ तेषयपरणावरणावन्तः केवात्रवासनाकथम् जाता
चेदऽरतिर्ज्ञेनोभोगान्प्रतिमनागपि ७ तदसौतावतैवोच्चैः पदंप्राप्तइतिश्रुतिः यतोयतो
विरज्यन्तेततस्ततोविमुच्यते निवृत्तेनाहिसर्वतोभवेन्निर्दुःखमरावपि ८ रामः एकान्ते
कतयेवंहिजानिसम्यग्विचारणात् निर्विकल्पात्मविज्ञानेपरेज्ञानवतोवर ९ किमर्थमि
हतिष्ठंतिदेहास्तत्त्वविदामपि देवेनेवसमाकान्तादेवंनामचकिंभवेत् १० अत्रतत्त्वज्ञवि

मृष्ठो
२२

षयैर्देवैः किंभवेत् तस्य हन्त देवास्य नामत्याईशान आत्माहेयोपांसंभवतीतितत्त्वविद्दे देवस्यासाम
र्थ्यात्तेः किंतन्नवलनरसंभावितमित्यर्थः प्राणपरिस्पन्दवल्लशक्तिसहकृतेश्वरसंकल्पलब्ध
रामहानियतिवशादेवसर्वव्यवहारव्यवस्थावहिंतुषोदेहयात्रामयीत्याशयेनाह वसिष्ठः
अस्तीह नियतिर्ब्राह्मी चिच्छक्तिः स्पन्दरूपिणी अवश्यंभवितव्यैकसत्तासकलकल्पगा ११
स्पन्दः सर्वंजगत्सु अवस्थितव्यवहारस्तेन रूपिणी वस्तु टाकदाप्रभवतिसा किं रूपा वा न दाह
आदिसर्गेहि नियतिर्भाववैचित्र्यमक्षयम् अनेनेत्थंसदाभाव्यमिति संपद्यतेपरम् १२ अ
नेनवह्न्यादिनाऽत्यमोष्ण्योर्ध्वज्वलनादिस्वभावेनसदाभाव्यमिति परंब्रह्मस्वयंसंकल्पात्म
कंत्रिरूपमक्षयमप्रतिहतंसंपद्यते महासत्तेतिकथिता महाचितिरितिस्मृता महाशक्ति
रितिख्याता महादृष्टिरितिस्थिता १३ महाक्रियेतिगदिता महोद्भव इतिस्मृता महास्पन्द
इतिप्रोक्ता महात्मैकतयोदिता १४ सर्वजगतांस्थितिप्रथासामर्थ्यविवेकनिर्माराजन्मा
र्थक्रियादिहेतुत्वात्क्रमेण महासत्तेत्यादिनामभिर्व्याख्याता अवश्यंभवितव्येषात्विदमेव
मितिस्थितिः नशक्यते लंघयितुमपि रुद्रादिबुद्धिभिः १५ पौरुषं न परित्याज्यमेतामा
श्रित्यधीमता पौरुषेणैवरूपेण नियतिर्हिनियामिका १६ इदानींनियतिपौरुषशब्दार्थै
क्यमेवोपाधिभेदादेवव्यवहारभेद इत्याह अपौरुषंहि नियतिः पौरुषंसैवसर्गगा निष्फ
लाः पौरुषाकारास्सफलाः पौरुषात्मिका १७ अपौरुषंपुरुषप्रयत्नात्मना विवर्धिताईश्वर

संकल्पमात्रेणानियतिरित्युच्यते सैवतदात्मनासर्गाद्यारब्धफलोपहितापौरुषमित्युच्यते ननु
तर्हिनिःपौरुषस्याप्यजगरस्येवेष्टस्वर्गादिफललाभोऽस्त्वित्याह नियत्यामकर्तामेत्यनिः
पौरुषतयाक्रियो यस्तिष्ठति प्राणानामकृतस्पन्दत्वात्सक्षयंगच्छति १८ अथप्राणक्रियारोधमपि
कृत्वाविरामदं यदितिष्ठति तत्सायुर्मुक्तएवकिमुच्यते १९ मन्येदृष्टस्त्वयापिग्रसनादिपुरु
षयत्नादेव यस्तुपुरुषोनियत्यात्वप्रैःसेत्स्यतीतिमूकतांवागादिक्रियाशून्यतामेत्यनिःपौ
रुषतयाऽक्रियोग्रसनादिपुरुषयत्नादिविरहितोयथास्यात्तथातिष्ठतिनसर्पति यदपिब्रह्मा
धितोपिकंचित्कालंजीवतितदपिप्राणाचलनानुकूलपुरुषप्रयत्नादेवेत्याह प्राणेति गादि
त्यविरामदंनिर्विकल्पसमाधौ चित्तविश्रान्तिदंप्राणनिरोधमपिकृत्वायस्तिष्ठतितस्माद्यत्ना
त्सायुस्तविच्छिन्नक्तः सर्वपौरुषफलावस्थालब्धयांमोक्षंप्राप्तोभवति तदपिप्राणनिरो
धादिपौरुषस्यैवफलं अपौरुषफलंमुच्यते एकात्म्यैकतयेवंब्रह्मज्ञानसम्यग्विचारणा
त् निर्विकल्पात्मविज्ञानेपरेज्ञानवतांवर १९ किमर्थमिहतिष्ठ नोकिंचिदित्यर्थः कर्मैव
देहोनन्वदेहस्येतयथानास्तिचिदात्मजीवयोस्तथैवभेदोस्तिमचित्तजीवयोः यथैवभेदोस्ति
नजीवचित्तयोस्तथैवभेदोस्तिनदेहकर्मणोः २० कर्मैवदेहोननुदेहएवचित्तंतदेवाहमि
तीहजीवः सजीवएवेश्वरचित्तमात्मासर्वःशिवस्त्वेकपदोक्तमेतत २१ कर्कटीप्रतिमंत्रि
वाक्यात्वाद्दृशानांसहस्राणिमशकानामिवाचले अस्माकंधीरतावान्याव्यस्तानित्वणापरी

वत् २२ संरंभद्वारमुत्तार्य समन्तात्सच्छयाधिया युक्त्या च व्यवहारिणा पारस्यार्थः प्राज्ञेन सा
ध्यते २३ स्नेनैव महावेगा कार्यसिध्यत्वनवा महानियतिरिव्येव भ्रमस्यावमरोहकः २४
वचोवृक्षेदृष्टाद्दोरेधी मतामाशयामिथः एकीभवन्ति सरितो पयांसि वलनेनिव २५ त
देतो परिदृष्ट ह्यामितिकित्संदेहम् नास्थितम् प्राज्ञं प्राप्य नष्ट छ्यति ये के वित्ते न राधमाः २६ समा
स्त गुराजालानामध्यात्तानमुत्तमम् तद्धि द्वाजाभवेद्वाजानद्धि मंत्री च मंत्रवित् २७ प्रभ
त्वसमदृष्टित्वं च श्रीस्याद्राजविद्यया तामिव योन जानाति नासौ मंत्री न सोधिपः २८ यत्कथ्य
ते हि हृदयंगम यापमान युक्त्या गिरामधुर युक्तपदार्थया च श्रोतुस्तदंगहृदयं परितो वि
सारि व्याप्नोति तैलमिव वारिणि वारिधीर्शको २९ चित्तवालो जगद्यक्षं मिथ्या पश्यत्यवोधतः
बोधितोसौ परंरूपं स्वं पश्यति निरामयम् ३० नकाश्चन क्रियाराजन्वरणायादिकाश्चपि।
तीव्रवेगेन संपन्नं शङ्का श्चालयितुं मनः ३१ उद्वेगैरिव मा विष्टं दयाने तत्कृतं मनः भावाभा
वाः शरीरस्यान्यप शङ्कान वाधितुम् ३२ अर्हं प्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलपदम् चेतस
स्त्यजतो भोगान्वरितापो भृशं भवेत् ३३ परिप्राप्तविवेकस्य त्यक्तसंसारसंस्थितेः चेतस
स्त्यजतो रूपमानंदो हि विवर्द्धते ३४ प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेह हि नेतरत् जलसामान्यबु
द्धीनां मध्यो नान्यस्तरंगकः ३५ संयमात्मनसः शान्तिमेति संसारसंभ्रमः मन्दस्पन्दतो याति
ये याद्धीर महार्णवः ३६ वसिष्ठः अस्य चित्तमहाव्याधेः किमस्मायामहौषधं स्वायत्तमेकरण

उ.
२८
24

वद्दणामि साधुसत्सङ्गात्तु निश्चिते ३७ स्वेनैव पौरुषेणाशु स्वसंवेदनरूपिणा यत्नेन चित्तवेतालस्त्यक्तो
ऽप्यवस्तु जीयते ३८ त्यजन्नुक्षिमतेवस्तु यत्किंचिदिति निरामयः जितमेवमनस्तेन कुन्दन्तरेवदंतिना
स्वसंवेदनयत्नेन याल्पेन चित्तवालकः अवस्तुतो वस्तुनिचयाऽन्यनेवाह्यतेपि च शास्त्रसत्सं
गयोर्वैराग्यचितानमनतापिना किं पित्वमायेसमायोमनसेवमनोमृते ४१ अयत्नेन यथावा
लश्चतमनस्ययोज्यते भावेतस्थेवचेतोनः किमिवाचास्तिदुष्करम् ४२ सत्कर्मणामसमाक्रान्ता।
मदर्कोदयदायिनि स्वपौरुषेणावमनस्यतेन नियोजयेत् ४३ स्वायत्तमेकान्तहितं स्वेप्सि
तत्यागवेदनम् यस्यदुष्करतांयाते धिक्तं पुरुषकीटकम् ४४ अरम्यं रम्यरूपेणाभावयित्वा
स्वसंविदा मलेनेव शिशुश्चित्तमयत्नेनेव जीयते ४५ पौरुषेणाप्रयत्नेन चित्तमात्मेव जीयते
अचित्तेनाप्रयत्नेन पदं ब्रह्मणादीयते ४६ स्वायत्ते च सुसाध्ये च स्वचित्ताक्रान्तिमात्रकम् शा
क्नुवन्ति न ये कर्तुं धिक्तान्पुरुषजंबुकान् ४७ स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा।
मनःप्रशममात्रेण विनानास्तिशुभागतिः ४८ मनोमारणमात्रेण साध्येन स्वात्मसंविदा निः
सपत्नमनाद्यंतमनिंगनमिहोच्यते ४९ ईप्सितावेदनाख्यात्तुमनःप्रशमनादृते गरुरूपदे।
शशास्त्रार्थमंत्राद्यायुक्तयस्तृणाम् ५० सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा असंकल्पनश
स्त्रेणाच्छिन्नं चित्तं गतं यदा ५१ स्वसंवेदनसाध्यो स्मिन्संकल्पानर्थनाशने शांतायामन्नवसु।
षिपुंसः केवकदर्थना ५२ नूनं दैवमनादृत्य संकल्पकल्पितम् पुरुषार्थेन संवित्पान २८

नै
यचित्तोमचित्तताम् ५३ तांमहापदवीमेकोकामप्याप्ययातंचिरम् चित्तेचिद्धद्धितेहत्वाचि
त्तादपिपरोभव ५४ भवभावनयायुक्तोयुक्तःपरमयाधिया धारयात्मानमव्यग्रोग्रस्तचि
त्तेततःपरम् ५५ परंपौरुषमाश्रित्यनीत्वाचित्तमचित्तताम् तांमहापदवीमेहि यत्रनाशो
नविद्यते ५६ संवेदनविपर्यासरूपिणीयीतिवाचला जेतुमाशुमनोरामपौरुषेणोवशी
कृतं ५७ अनुद्वेगःश्रियोमूलमनुद्वेगान्प्रवर्त्तते जेतोर्मनोजयोयेनत्रिलोकीविजयस्तृ
णाम् ५८ नप्रास्तुदलनोत्पातपायस्यामनागपि स्वभावमात्रव्याहन्तोतस्यांकेवकदर्थना
अपिस्वेदनाक्रान्तोनशक्ताप्रायेनराधमाः कथंव्यवहरिष्यंतिव्यवहारदशास्विते ६० पुमा
नस्तोस्मिजातोस्मिजीवामीतिकुदृष्टयः चेतसोहन्तयोभान्ति चपलस्यासदुत्थिताः ६१ न
कश्चिन्नेहम्रियतेजायतेनचकश्चन स्वयंवेत्तिम्रुतेस्वस्यलोकमन्यस्वकेमनः ६२ इतोया
तिपरंलोकंस्फुरत्यन्यतयामनः तत्रेस्यैवेदामोदात्मनोमृतिभयंकुतः ६३ इहलोकेनवि
चरतिहलोकेपत्रच चित्तमात्मादात्मालोत्सरूपमन्यन्नविद्यते ६४ मृतेभ्रांतविभ्रान्त्यादौ।
क्लेशाग्राक्रियतेनृतः तत्वचिन्तस्वचेतन्यव्याहन्तात्मेतिमेमतिः ६५ सपियच्यततेन्नभ्रेवि
त्तोपशमनादृते तिर्यगूर्ध्वमधश्चान्त्यं भ्रयोभ्रयोविचारितं ६६ यावन्नास्तिकिलोपायश्चि।
त्तोपशमनादृते जेतंतच्छान्तनेमुभ्रेवोयेहृदुदितस्समति ६७ मनोविलयमात्रेणाविश्रा
तिरूपजायते व्याप्यतेहृदयाकाशेचितिचित्तक्षयारया ६८ मनोमारयनिशंकंत्वांप्रव

७०
२५
25

भूतिनायय: यदिदमसमरम्यत्वित्वयासंविदितंविदा ६९ छिन्नान्ये वनदंगानिचिन्नस्यतिसति
मेन अयमोहमिदंतन्मयतावन्मात्रकंमनः ७० तदभावनमात्रेणादात्रेणोवविलूयते छि
न्नाभ्रमंडलेव्योम्नियथाशरदिदृश्यते ७१ वातेनाःकल्पनेनैवंयथातद्दूयेनमनः भवन्ति
यत्रशस्त्राग्निपवनास्तत्रभीभीर्भवेत् ७२ स्वायत्तमदुनिस्वंछेकिमसंकल्पनेभयं ३दंत्रे
यश्दंनेतिस्मितुमावालमहत्तमम् ७३ वालंपुत्रमिवोदारमनःश्रेयसियोजयेत् अद्वायं
चानवंचेतःस्तिहूंसंस्तृतिहृहरणाम् ७४ ग्रंतियेतेजयंतीहनिर्वाणापददायिनः भीमाः
संभ्रमहारिण्यःसंकल्पकलनादि ७५ माःविपदःसंप्रसरयंतेम्यगान्ह्यामराविव क
ल्पान्तपवनावान्तुयांतुचैकत्वमर्णवाः ७६ तपंतुद्वादशादित्यानास्तिनिर्मनसःक्षतिः
मनोवीजात्समन्त्रयन्निस्तुखदुःखेष्वभाम्बुमे ७७ संसारखंडकाप्तेलोकसप्तकपल्लवाः
असंकल्पनमात्रेकसाध्येसकलसिद्धिदे ७८ असंकल्पातिसाम्राज्येप्रतिष्ठावष्टव्यता
त्पदः प्रयच्छत्युत्तमानंदंदीयमानेमनःक्रमात् ७९ काष्ठदीर्णांगकांगारोययथोग
ढायार्थिनः अपिब्रह्मकुटीलब्धेमनसश्चुत्समीहिते ८० चिदरोगोरंतरेव्यक्तेविभक्तेप
रिदृश्यते असंकल्पमात्रविभवेनकृतात्यनर्थिसंकल्पमात्रविभवेनसुसाधितार्थसंतोष
मात्रविभवेनमनोविजित्यनित्योदितेनजयमेहिनिरीहितेन ८१ परमपावनयावि
मनलयासमनयामतयात्मविदामपि शमितयाःमितयान्तरहन्तयायदवशिष्टमजं

पदमस्तुततः ॥ ८२ इतिचित्तचिकित्सा मनएवसमर्थंवोमनसोदृढनिग्रहे अराज्ञाःकः
समर्थःस्याद्राज्ञोराज्यवतिग्रहे ८३ तृष्णाग्राहगृहीतानांसंसारार्णवरंहसि आवर्तैरु
ह्यमानानांदूरंस्वंमनएवनौः ८४ मनसैवमनश्छित्त्वापाशंपरमबंधनं उन्मोचितोनये
नात्मानामावेनमोच्यते ८५ येषास्वभावातिगतेस्वयंसंकल्पयावति चित्तत्वंस्वयमा
म्लानामाम्लानानानमनःस्फुरते ८६ एतस्मात्सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः विभागक
ल्पनाप्रान्तिर्लहरीवोत्थितांभसः ८७ नाहंब्रह्मेतिसंकल्पात्सुदृढाद्बध्यतेमनः सर्वंब्र
ह्मेतिसंकल्पात्सुदृढान्मुच्यतेमनः ८८ संकल्पःपरमोबंधस्त्वसंकल्पोविमुक्तता सं
कल्पंसंविजित्यान्तर्यथेच्छसितथाकुरु ८९ माभवाज्ञोभवप्राज्ञोजहिसंसारवासनां
अनात्मन्यात्मभावेनकिमज्ञइवरोदिषि ९० अहोनुचित्रंयत्सत्यंब्रह्मतद्विस्मृतंनृणां।
यदसत्यमविद्याख्यंतन्नूनंस्मृतिमागतं ९१ अनयोपहतेचित्ते राज्यएवस्थितास्थिताः
तास्ताहृष्टोजनायांतियानयोगपाःश्वपाकिनः ९२ तिष्ठतस्तवकार्येषुमास्तुरागेषुरंज
ना स्फटिकस्येवचित्राणिप्रतिबिंबानिराम्लानतः ९३ विदितकौतुकसंघसमित्थयायदि
करोषिसदेवसुशीलया वरधियागतप्राकृतिकक्रियस्तदसिकेनमहान्नपमीयसे ९४
नाहमविवेकवतिसंलिप्ताभिमानिपुंसिस्थितेविमलसत्वमयाग्रजाति सम्प्राप्तिकाव
तरतिक्रमशःशिवायचेतःप्रकाशनकरीननुयोगभूमिः ९५ रामः कीदृग्योभगव

नेयोगभूमिकाः सप्तसिद्धिदाः समासेनेति मे ब्रह्मन् सर्वतत्त्वविदां वर ९६ वसिष्ठः अज्ञानभूः
सप्तपदा ज्ञभूः सप्तपदैव हि पदान्तराण्यसंख्यानि भवन्त्यन्यान्यथैतयोः ९७ स्वयत्नसा-
ध्यकरसान्महामत्त्वाभरोन्नतेः एते प्रतिपदं वृक्षमूले संफलतः फलम् ९८ स्वाभाविकप्र-
वृत्तिलक्षणाः पुरुषप्रयत्नाभोगरागादार्ढ्यलक्षणोरसावेशस्याज्ञानभूयतिष्ठायामा-
मायारणाहेतुशास्त्रीयमायनचतुष्टयविशिष्टश्रवणादिप्रयत्नाभ्यासमज्ञादार्ढ्यलक्ष-
णारसावेशास्य ज्ञानभूप्रतिष्ठायां अधिष्ठानब्रह्मसत्तात्मकधीवीनस्वसत्तालाभस्तु भ-
यन्मायारणोहेतुः एतेभ्यो हेतुभ्यः एते भूमिके प्रतिपदं स्वस्वविषये वृक्षमूले सत्यो
स्वस्वोचितेसंसारस्थितिदुःखलक्षणां तन्मुक्तिनिरतिशयानंदावाप्तिलक्षणां च फले सं-
फलतः यथा योभुवनभुवः सप्तपदा उत्तरोत्तरं रजस्तमोदुःखवकुलानरकांताऊर्ध्वभु-
वनभुवस्तूत्तरोत्तरं सत्त्वसुखज्ञानबकुलाः सत्यलोकांताः क्रमस्मुक्तिफलास्तद्वदित्यर्था
क्रम्येत ९८ तत्र सप्तप्रकारात्वमज्ञानस्य भूवं शृणु ततः सप्तप्रकारात्वम्शोष्यसि ज्ञानभू-
मिकाम् ९९ स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहंत्ववेदनं एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्व
लक्षणम् २०० शुद्धसन्मात्रसंवित्तेः स्वरूपान्न चलंति ये रागद्वेषादयो भावास्तेषां नाज्ञ-
त्वसंभवाः १ यः स्वरूपपरिभ्रंशश्चेत्यार्थे चितिमज्जनं एतस्मादपरो मोहो न भूतो न
भविष्यति २ अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा

स्वरूपस्थितिःस्मृता ३ अहंतांशोदितेशांते भेदेनिस्पंदतांगते अजडायाप्रकचतितत्स्वरूप
मितिस्थितम् ४ तत्रारोपितमज्ञानेतस्यभूमीरिमाःशृणु बीजजाग्रत्तथाजाग्रन्महाजा
ग्रत्तथैवच ५ जाग्रत्स्वप्नस्तथास्वप्नःस्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम् इतिसप्तविधोमोहः
पुनरेवपरस्परम् ६ श्लिष्टोभवत्यनेकाख्यःशृणुलक्षणमस्यच प्रथमंचेतनंयत्स्याद
नाख्यंनिर्मलंचितः ७ भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनं बीजरूपंस्थितंजाग्रद्बी
जजाग्रत्तदुच्यते ८ एषाज्ञप्तेर्नवावस्थात्वंजाग्रत्संस्थितिंशृणु चितःमायाशबलचैतन्या
त्प्रकाशात्सर्गादौजागरादौवा प्रथमंचेतनंचिदाभाससंवलितरूपंयत्स्यात्तत्प्राणधारणा
दिक्रियोपाधिनाभविष्यज्जीवादिनामशब्दानांतदर्थानांचभाजनेवरूपमात्रा जाग्रद्बीजभूते
बीजजाग्रदित्यन्वयः नवप्रसूतस्यबीजजाग्रतःपरात्परतः अयंस्थूलदेहोऽहमिमंदेहभो
ग्यजातंममइतियःप्रत्ययस्तज्जाग्रदित्यर्थः अयंसोऽहमिदंतन्मइतिजन्मान्तरोदितः पी
वरःप्रत्ययःप्रोक्तोमहाजाग्रदितिस्फुरन् अयंसोऽहमिदंतन्मइत्युक्तलक्षणस्यजाग्रत्प्रत्य
यस्यजन्मान्तरमुदितः नकारलोपश्छांदसः अथवासजातीयपूर्वपूर्वजन्मसंस्कारो
द्बोधेनदृढतरोदितःअतएवपीवरःअभ्यासादुपचितः तथाहिब्राह्मणादिजन्मसायासोऽ
पिजन्मान्तराभ्यासात्केषांचित्ब्राह्मणोचितक्रियास्वभिनिवेशःप्रौढत्वातिशयश्चदृश्यप
तेनसर्वेषांतथाचैह्रिकाभ्यासेनाहोदृढाभ्यासपाटवाद्यश्चिताभिनिवेशोजाग्रत्प्रत्यया

महाजाग्रदित्यर्थः ९ अरूढमथवा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्र-
त्स्वप्नः स उच्यते १० द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोऽन
कविधो भवेत् ११ स्वप्नं लक्षयति अल्पकालमयादृष्टमेतन्नोचितमित्यपि निद्राकालानुभूते
र्थे निद्रान्ते प्रत्ययो हि यः १२ स स्वप्नः कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्थितेर्हृदि चिरसंदर्शनाभावा
दप्रफुल्लबृहद्वपुः १३ निद्रान्ते निद्रामध्ये निद्रावसाने वा प्रतीयत इति प्रत्ययः यः प्रत्ययो
न संधीयते स स्वप्नः कथित इत्यर्थः तस्य च तस्य स च स्वप्नो महाजाग्रत्स्थितेर्महाजाग्रदन्तर्ग
तस्य स्थूलशरीरस्य हृदि कण्ठादि हृदयान्तनाडीप्रदेशे भवतीत्यर्थः उक्तलक्षणापवादना
यत्स्वप्नमेव पुनर्विशिनष्टि चिरेति १४ स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्पदं गतः अक्षते
वाक्षते देहे स्वप्नजाग्रन्मतं हि तत् १५ रूढो दृढाभिनिवेशाच्चिरकालस्थायित्वकलनाद्दा
डपचितः यथा हरिश्चन्द्रस्य द्वादशवर्षात्मकः महाजाग्रत्पदं महाजाग्रत्साम्यं गतः सन्नि
त्यर्थः स चास्मदेवादिदेहनाशेऽपि तत्रैवाप्यग्रेऽप्यनुवर्तते इति सूचनाय क्षते देहे इत्युक्तं ष
डवस्थापरित्यागे जडाजीवस्यावास्थितिः भविष्यदुःखबोधाढ्या सा सुषुप्तिः सोच्यते गतिः १६
एते तस्यामवस्थायां तृणलोष्टशिलादयः पदार्थाः संस्थिताः सर्वे परमाणुप्रमाणि-
नः १७ सर्वाः षडवस्थाः कर्मफलभोगभूमित्वात्कर्मजाः सुषुप्तिस्तु पूर्वार्जितकर्मणां
भोगेन क्षये उत्तरेषामनुद्भवेऽन्तराले छत्रपायच्छायायापायवत्सर्वसत्त्वमस्थूलरूपे च विल

यतन्नीजाज्ञानमात्रपरिशेषात्तदुपहितात्ममात्रपरिशेषं तत्र्येत्याशयेनाह जडाजीवेत्यादि।
भविष्यद्दुःखानिबोधयन्त्यनुभावयन्तीति भविष्यदुःखबोधानि वासनाकर्माणि तैर्गाढात्मसंप
न्नाः सुषुप्तिरेव सौषुप्तीकारणाविलीनस्य जगतः संस्कारात्मनासत्त्वमेव नासत्त्वं पुनरुद्भवा
भावप्रसंगादित्याशयेनाह एतदिति १६ स्वप्नाऽवस्थाइति प्रोक्ता मयाऽज्ञानस्य राघव प
केकाशनस्याखात्रनानाविभवरूपिणी १७ नास्त्वेकैकान्तरन्यान्याविर्भावात्परस्परमेवा
लनाच्चानन्तभेदाः संभवंतीत्याह एकैकेति १७ जाग्रत्स्वप्नस्थिरंरूढो जाग्रत्स्वप्नावेवगच्छ
ति नानापदार्थभेदेन सविकासं विजृम्भते १८ अस्यामप्युदरस्थेति महाजाग्रद्दशादि
षाः नासामध्यात्तेवलोकोमोहान्मोहान्तरं व्रजेत् १९ अन्तःपातिजलावर्तेष्विव यावतिनोर्भ्र
मम् अस्यां जाग्रद्भावापन्नायां जाग्रत्स्वप्नदशायां उदरेऽन्तर्महाजाग्रद्दशालक्षणाद्दशाः
अन्त्ययाः दृशाः साद्विरोगामहाजाग्रद्दशाः सतीति ष्ट्यच्यपदच्छेदो वा लोके जनो जीव इति
यावत् नद्यन्तःपातिजलावर्तेनोर्ध्वभ्रमं यावति गच्छति १९ काश्चित्संसृतयो दीर्घस्व
प्नजाग्रत्तया स्थिताः काश्चित्पुनः स्वप्नजाग्रज्जाग्रत्स्वप्नाख्ययोत्थिताः २० वर्णितामज्ञा
नभूमिकामुपसंहरंस्तदुत्तरणोपायमाह अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोक्ता नानावि
कारजगदेतरभेदहीना अस्याः समुत्तरसि चारुविचारणाभिर्दृष्टेऽथवाऽथ विमले स्वयमा
त्मनीति २१ नानाविकारैर्जगदेन भेदैश्च हीना निघाऽवष्टपह्येयेति यावत् इति उक्तवत्स

उ.
२८

मागाप्रकाराभिरारूढविचारणाभिर्बोधविमलेस्वयंप्रत्यङ्मात्रैकरसेस्वात्मनि दृष्टे सति स्वा।
त्माविद्याभूमेः सकाशात्समनन्तरक्षितिनिर्गतएवासीत्यर्थः स्वयमनन्तरमेतिवासेवेयः।
२१ मोहोपायेऽप्रज्ञानभूमिकावर्णने वसिष्ठः इमांसप्तपदांज्ञानभूमिमाकर्णयान
घ नानयाज्ञातयाभूयोमोहपंकेनिमज्जसि योगशास्त्रे यमनियमाद्यष्टांगभेदभि
न्नायोगभूमिकाः प्रसिद्धाएवकिंताएवैतानेत्याह वदंतिबहुभेदेनवादिनोयोगभूमि
काः ममत्वभिमतानंतमिमामेवशुभप्रदां २२ किंतज्ज्ञेयंकिंवाज्ञानंयद्भूमयोवर्णप
न्तेइतितल्लक्षयति अवबोधंविदुर्ज्ञानंतदिदंसाप्तभूमिकम् मुक्तिस्तुज्ञेयमित्युक्ताभू
मिकासप्तकात्परम् २३ अखंडस्वाकारवृत्त्यारूढंब्रह्मअज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानेनिवृ
त्ताज्ञानेतत्तदेवज्ञेयमित्युपचाराद्वितीयोच्यतइत्यर्थः २३ तथाचपूर्वापरावस्थाकल्पिता
वान्तरप्रवृत्तिनिमित्तभेदास्यमिथ्याभूतस्यापायेऽवबोधमोक्षपदयोरर्थमात्रनिष्ठ
त्वात्पर्यायनामतापत्तितायत्तत्वात्दृशोजीवोनभूयःप्ररोहतियेनभेदादपर्याययतास्या।
दित्याशयेनाह सत्यावबोधोमोक्षश्चेतिपर्यायनामनी सत्यावबोधोजीवोयेनेहभूयः
प्ररोहति २४ ज्ञानभूमिःशुभेच्छाख्याप्रथमासमुदाहृता विचारणाद्वितीयातुतृती
यातनुमानसा २५ सत्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनीषष्ठीस
प्तमीतुर्यगास्मृता २६ आसामंतस्थितामुक्तिर्यस्यांभूयोनशोच्यते एतासांभूमिका

२८

28

नोक्तमिदं निर्वचनेनस्पष्टम् २७ स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्षेहं शास्त्रसज्जनैः वैराग्यपूर्वमिच्छे
ति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः २८ प्रेक्षे प्रेक्षिष्ये इइ भावस्फोदमः शास्त्रैर्विचारितवेदांतवाक्यैः
सज्जनैर्गुरुभिश्च वैराग्यग्रहणं साधनचतुष्टयोपलक्षणं तथा च निषिद्धवर्जननिष्काम
यज्ञदानाद्यनुष्ठानप्रयुक्तात्सन्न्याससाधनचतुष्टयसंपत्तिसहिताश्रवणादिफलोपहिता
त्मसाक्षात्कारोत्कटेच्छैव प्रथमा भूमिकेत्यर्थः शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं
सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा गुरुशुश्रूषाभिक्षाशनशौचादियतिधर्मपालन
सहिते श्रवणमनने एवात्र सदाचारः अन्यस्य चित्तशुद्धिमात्रहेतुत्वेन प्रागेव सिद्धत्वात् २९
विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता यत्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा ३० अभ्य
र्हितत्वाद्विचारणाशब्दस्य पूर्वनिपातः भावनं भावो निदिध्यासनं तस्मात् तथा च साधनच
तुष्टयसंपत्त्यादिपूर्वकश्रवणमननाभ्यां सहितान्निदिध्यासनाद्यो मनस इन्द्रियार्थेषु शब्दा
दिविषयेष्वसक्तता ग्रहणपर्यन्तता तनुता सविकल्पसमाधिरूपा सूक्ष्मता सा तनुमानसाख्या
भूमिका प्रोक्ता तनु सूक्ष्मतमे मानसे यस्यामिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः मनसोऽत्र स्वोपसर्जनत्वान्न
ङीप् तथा चोक्तं योगशास्त्रे श्रोत्रादिकरणैर्यावच्छब्दादिविषयग्रहः तावद्ध्यानमिति प्रोक्तं
समाधिः स्यादतः परम् इति भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् सत्वात्मनि स्थिते ।
शुद्धे सत्वापत्तिरुदाहृता अर्थे बाह्यार्थविषये संस्कारोच्छेदादात्यन्तिकी चित्ते या विरतिस्त

उ.

२८

29

दृशान्तस्थैर्यात् शुद्धे मायातत्कार्याद्वस्थातया सूक्ष्मशोधिते सर्वाधिष्ठानसन्मात्ररूपे आत्मनि क्षी
रोदकवद्विपुटीविलयेन साक्षात्कारपर्यन्ता या स्थितिर्निर्विकल्पसमाधिरूपा सा सत्त्वापत्तिः
मनसः परमात्मसत्त्वात्मनैवापन्नत्वादित्यर्थः अत्र स्थितो ब्रह्मविदित्युच्यते ३१ दशाचतु
ष्टयाभ्यासादसंसर्गफलेन च रूढसत्त्वचमत्कारात् प्रोक्ता संसक्तिनामिका ३२ असंसर्ग
स्थितस्य वाह्याभ्यन्तराकारेषु तत्संस्कारेष्वास्पर्शलक्षणेन समाधिपरिपाकफलेन च रूढ
त्वना रूढ उपचितस्मिंश्च निरतिशयानन्द नित्यापरोक्ष ब्रह्मात्मभाव साक्षात्कार लक्षणा या च
मत्कारेयस्या सा यद्यपि समाधिकाविणां द्वितीयभूमिकायामपि साक्षात्कारः प्राक्षाप
रोक्षात्प्रतिष्ठस्तथापि पंचमभूमिकायामात्यन्तिकद्वैतसंस्कारोच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षातिश
यस्य मेद मध्यसाधिकाविणामपि चतुर्थभूमिकान्तात्पन्न साक्षात्कारस्य पंचम्यां निरूढत
त्वोपपत्ते स्वरूपचनायरूढेति चमत्कार विशेषणं अत एव हि चतुर्थभूमिकां नेष्ठ चित्यञ्च
मीभूमिकाप्राप्तो ब्रह्मविद्वरश्च उच्यते नविघतेऽविघातकार्ये संसक्तिः सर्वथा यस्यामिति त
त्वज्ञाऽसंसक्तिनामिका ३२ अस्या एव परिपाकोत्कर्षादुत्तरे द्वे भूमिके भवत इत्याशयेनाह
भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढं आभ्यन्तराणां वाह्यानां पदार्थानामभावना
त् ३३ परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनाधि भावनात् पदार्थाभावनानाम्नी षष्ठी संजायते गतिः
३४ अस्यां भूमिकायां ब्रह्मविद्वरीयानित्याख्यायेते सप्तमीं भूमिकामाह भूमिषट्क चि

२८

रभ्यासाद्द्वैदस्यानुपलम्भतः यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तूर्यगा गतिः ३५ यथा हि जीवन्मुक्तेषु
तुर्यावस्थेह विद्यते तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयनिर्मुक्तो शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति श्रुत्याह इति वि
द्वदनुभवसिद्धत्वेन प्रतिपादिते ब्रह्म गच्छन्त्यात्मतया अनुभवन्त्यखण्डितं यस्यामवस्थायां सा तु यो-
गान्तान्प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते स च ब्रह्मवित्प्रभृतित्रितयी यत्र गच्छतीति तुर्यगा इहत्व
स्मिन्नेव देहे विद्यते विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतं अत्रैव वितनुभूमिका सा गतापत इत्यर्थः ये
हि राम महाभागाः सप्तमीं भूमिकां गताः आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः ३०
जीवन्मुक्ता न मज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ प्रकृतेनार्थकार्येण किंचित्कुर्वन्ति वा न वा
कुर्वन्ति नैव मुक्ते ये यथेष्टाचारपरत्वापत्तेः कोऽवारयत्वाशयं प्रकटयति पार्श्वस्थबोधिताः स
न्तः सर्वाचारक्रमागतम् आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदुत्थितम् ३१ सर्वेषां तत्तदाश्रमनि
ष्ठानामाचारक्रमेण गतमाचारं सदाचारमेवाचरन्तिआचरन्त्येवेति द्विविधोऽपि नियमो
त्रिविवक्षितः अन्यत्तमासंगेनाहृषितम् अन्यत्ता इतिपाठे फलासक्तिलक्षणात्तत्तरहि
ताइत्यर्थः तथाच न यथेष्टाचरणप्रसक्तिविभावः तथाचाहुः विदितब्रह्मतत्त्वस्य यथेष्टा
चरणं यदि शुनां तत्त्वविदां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे इति ३२ आत्मारामतया तास्तु सु
खयन्ति न काश्चन जगत्क्रियास्तु संस्थानान्तथा लोकस्त्रियो यथा ३३ अनासंगव्यवहारे
ण सुखदुःखानदयंसदृष्टान्तमाह आत्मेति जगत्क्रियाः संव्यवहारात्माज्जीवन्मुक्तान्

स्वंयतियथास्वसंस्मान् स्त्रियोरूपेणसौंदर्यातिशयेन आलोकान्त इति रूपालोकानस्व
यंतितद्वदित्यर्थः जगत्क्रियासु संस्मरन्तीति पाठे तु यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मु
नेरिति भगवदुक्तदिशा जगद्व्यापारेषु स्वप्नवन्मिथ्यात्वदर्शनात्स्मरणायोग्यान् ब्रह्मादिसंप
दोपि न स्वयंतियथास्त्री रूपालोकाऽन्याः स्त्रियो न स्वयंति तत्र रागाभावात्तद्वदित्यर्थः
४० भूमिकाः सप्तकं चैतद्धीमतामेव गोचरः न पशुस्थावरादीनां न च म्लेच्छादिचेतसां
म्लेच्छादिवच्चेतो देहात्मबुद्धिर्येषां तेषां मानुषादीनां चेत्यर्थः ४१ प्राप्ता ज्ञानदशामेतां प
शुम्लेच्छादयोपि ये सदेहा वाप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः ४२ यथा वोहं तु मत्प्रभृत
यः म्लेच्छाः धर्मव्याधादयः आदिपदाद्देवाः प्रह्लादकर्कटीप्रभृतयश्च गृह्यन्ते ४२ ज्ञ
प्तिर्हि ग्रन्थिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तता मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्यादिशान्तिमात्रात्मकस्त्वसौ
४३ मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्यादिपदाच्छुक्तिरूप्यबुद्ध्यादिग्रहः शान्तिर्बाधः सैव मात्रा तुला यस्य
तदात्मकस्तु व्यक्त इति यावत् ४३ येतु मोहार्णवात्तीर्णास्तैः प्राप्तं परमं पदम् आस्थिता
भूमिकास्वासु स्वात्मलाभपरायणाः ४४ यद्यपि द्वितीयादिभूमिषु चतुर्थभूमौ वा ज्ञा
नोदयेनाज्ञानावरणभंगान्मोहार्णवात्तीर्णा एव तथापि प्रबलप्रारब्धप्रयुक्तविक्षे
पात्पावनमात्रं तिकमनोनाशोपलब्धनिरतिशयानंदपूर्णात्मलाभाविदेहकैव
ल्येन प्राप्ता इत्यर्थः ४५ सर्वभूमिगताः केचित्केचिच्चैकभूमिकाः भूमिषट्कगताः केचि

केचित्सप्तैकभूमिकाः ४५ एकस्मिन्नेव जन्मनि क्रमात्सर्वभूमिगताः एवं सर्वत्र सप्तैकभूमि
काः सनकादयः ४६ भूचतुष्टयगाः केचित्केचिद्भूमिद्वयेस्थिताः भूम्यंशभाजनाः केचि
त्केचित्सार्द्धत्रिभूमिकाः केचित्सार्द्धचतुर्भूगाः सार्द्धषड्भूमिकाः परे ४७ विवेकिकिनो नरा
लोके चरन्तइति भूमिषु गृह्णायतनतापस्य दृशावेषु संस्थिताः ४८ इति उक्तप्रकारासु भू
मिषु चरन्तः सन्तः दृशाभूमात्मदृष्ट्याग्रहणातीति ग्रहाः ग्रहातिग्रहाः अव्याः संतर्वा ह्यु करणा
न्तर्हि षयास्थायतनेनदायारभ्यतं शरीरं च तन्त्रयुक्तस्यतापस्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य
स्यावेशेषु वायलद्वरेणवात्मातः प्रवेशनेषु संस्थिताउयुक्ताः संतीत्यर्थः ४८ सेंद्रियमनो
जयएवसर्वशत्रुजयाद्युत्कृष्टः स्वात्मसाम्राज्यमेव सर्वोत्कृष्टाराजतानान्येत्याह तेद्धि धीराः
स्वराज्ञानेदशास्वास्वजयंतिये न्तरणायते वद्धि गदंति चूटाभटपराजयः ४९ शोभनाः सर्वोत्कृ
ष्टाः राजानन एजनादिति नट चू अवन्त्रस्याग्रेदिगदंतिचूटासाहितानां सर्वशत्रुभटानां पराज
यः तत्प्रयुक्तसमहीपराज्यं चतरणायतेनतच्छी भवतीत्यर्थः ४९ उक्तमेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंह
रति एतास्वभूमिष्वजयंतिहियेमहात्मानो वंद्यास्तएव हि जितेन्द्रियशत्रवस्ते सम्राड्विराडपि च
यत्र तरणायतेवैतस्मात्परे जगतितेसमवाप्नुवंति ५० येने ष्टराजस्तयेनयस्मैकः सर्वभूमंड
लाधिपतिवन्येषां राज्ञां शासितास्सम्राट् युवास्यात्सायुयुवाध्यापक आशिष्टो दृढिष्ठो बलि
ष्ठः यस्येयं सर्वा पृथिवी वित्तस्यपूर्णास्यात्सएको मानुषानंद संपन्न इत्यर्थः विराट् ब्रह्मशरीरः

वी

प्रजापतिर्देवानेकपरमावधिरपि यत्र सप्तमभूमौ निमग्नायते तस्मात्परं विदेहकैवल्यमखंडजग
तिइहैव यत्तल्लसमवाप्नुवंतीत्यर्थः ५० इति मोक्षोपाये ज्ञानभूमिकोपदेशः सर्गः ११८ मायाश्च
रीयदिक्षोपा यथा व्योम्नि पुरभ्रमः तथा संविदि संसारः सारो सारः प्रभासते ५१ ऐंद्रजालि-
कैः परमोहनाया भिमंत्रितमोषधपूर्णमायाचूर्णीसारः सारः श्रमारोऽन्वतस्य सवासना
विद्यानाशोयावत्सप्तमभूमिकांग्यरोहणं पर्यंतानसंपन्नस्तावद्विद्योपद्रवःखंडतत्वज्ञानामपि
भासनएवातो जीवन्मुक्तिसुखार्थिभिर्भूमिकाभ्यासः कर्तव्य इत्याशयेनोपसंहरति याव
द्विचारगहनेसम्यक्लदाहदग्धानजर्जरतेववलाद्विद्याशाखाप्रतानगहनानि वह्नि
नितावृन्नानाविद्यानि सुखदुःखवनानि न्हते ५२ यथा दृढदिनात्सेवुयथाभस्मनल स्तथा
स्वात्मन्येवात्मलीनो चित्तं परमात्मनितन्कृतः ५३ [illegible] प्रबुद्धमारोनयत्किंचित्तेनयत्क्रियते क्वचित्
कृतंभवति तन्नैनतिमत्वाचित्तातिगो भवेत् ५४ असंगतानात्मभूतस्य यच्छ्रितस्यानुवर्तते पर्य
तवासनः कस्मान्नम्लेच्छस्यानुवर्तते ५५ तस्मान्नजन्मियान्नातम्रियान्नेत्यात्मानं मृत्युम
न्ववायानीति म्लेच्छत्वान्म्लेच्छान्नद्रष्टुर्निषिद्धत्वादितिभावः ५५ निरंतरमनाहत्यान्त्वमारासि
तपुष्पकैः स्वस्थमास्वनिराशंकेपंके नेवकृतो जडः ५६ असतावितन्यद्वेशाये मयास्व
वशीकृताः तेषां पेलवबुद्धीनां चक्षुद्वादशनिकृत्यिता ५७ असतो येनुवर्तंते चेतसोऽसत्य
रूपिणः व्योममारणाकैर्नकनीनकालान्धिगलतान् ५८ सर्वयेहृष्टपदृष्टीनां मध्ये द्र

द्गुर्हियद्वपुः दृष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं परम् ५९ देशाद्देशं गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो
वपुः अजाड्यसंविन्मननं तन्मयो भव सर्वदा ६० अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्तेरूपं सनातनं अ
चेतनं चाजडं च तन्मयो भव सर्वदा ६१ जडतां वर्जयित्वैकां शिलाया हृदयं हि यत् अमन
स्कं वाथ वाक्कं च स तन्मयो भव सर्वदा ६२ ननु देहे नष्टे जीवः क्व याति तत्राह स्वामपदा।
त्मानमेवासौ विनष्टाद्देहपंजरात् अभ्यस्तां वासनां याति षट्पदः स्वमिवांबुजात् ६२ अ
सौ जीवो विनष्टदेहाभिमानं परित्यज्य प्रथमं स्वप्रतिष्ठाभूतं परमात्मानमेव याति मनः
प्राणे स्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति श्रुतेर्मनः प्राणाद्युपाधिविलयावधिं वसते स्व
रैक्यं गच्छतीत्यर्थः तर्हि कुतो न मुच्यते तत्राह अभ्यस्तां मिति भेदवासनाम् लोकेदि ज्ञाना।
न्नेदयान्न मुच्यत इति भावः ६३ ननु यदि जीवः प्रतिबिंबस्तर्हि तस्योपाध्यतिरिक्तसत्त्वायो।
गाद सत्त्वमुपाधिनाशेन नाशश्च स्यादिति चेदस्त्वेवं तथापि न त्वं जीव इति तदसत्त्वे नाशे वा
न तव शोको युक्त इत्याह असच्चेदात्मतत्त्वं तदस्मिंस्ते देहपंजरे नष्टे किं नाम नष्टं स्याद्रामा।
केनानुशोचसि ६४ सत्यं भावयते नत्वं मा मोहमनुभावय निरिच्छ स्यात्मनानेकाकाचिद।
प्यनयाहृतेः ६५ वस्तुतस्तु प्रतिबिंबो बिंबमेव बिंबस्यैवोपाध्यनुप्रवेशभेदादिकल्पनया
प्रतिबिंबत्वेन ग्रहणात् जडोपाधिकार्यत्वे चिदाभासस्य जडत्वापत्तेः संसारभानायोगा
त् तेन त्वं जीवस्तदुपाधिपरित्यागे मत्तं ब्रह्मैवेति संभावय मोहं भ्रांतिं प्रा मेंश्च सन्नम्बरदे।

ह्लादिभावेमानुभावयहर्गा ब्रह्मभावत्स्वत्वादेवनिरिच्छस्य ९५ साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विक
ल्पे चिदात्मनि निरिच्छं प्रतिबिंबंति जगंति मुकुरे यथा ९६ मनो मार्गादतीतत्वाद्यासौ स्व
त्पमिव स्थिता चित्कयेरामदुःखैर्वीतद्वैर्वीपरिभूयते ९७ संकल्पसंक्षयवशाद्गलिते तु
चित्ते संसारमोहमिहिका गलिता भवंति स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां चिन्मात्रमेक
मजमाद्यमनंतमंतः ९८ असत्यमये सदिव पुरो विलसत्यतेपुनर्भवत्यथ परिलीयते पुनः
क्षये मनसि स्थितिचित्तसंस्फुरद्वपुर्महार्णवे जलवलयावली यथा ९९ इति श्रीमोक्षोपा
ये उत्पत्तिप्रकरणसारः ३ अकर्तृकमरंगं च गगने चित्रमुत्थितम् अद्रष्टृकं चानुभ
वमनिद्रं स्वप्नदर्शनं १ अकर्तृके हेतुकरणोपक-रणसंपन्नलेखकस्य तथा रंगरूपा
दानरंजकद्रव्यस्य च गगने इत्यनेनाधारभित्यादिस्थानतापि चित्रस्य दर्शिता अद्रष्टृपिद्र
ष्टोतः पातादद्रष्टृकं मोहनिद्रयाप्रमातृरभिभवे पि साक्षिणा न भिभवादनिद्रम् १ भवि
ष्यत्नगरनिर्माणचित्तसंस्थमिवोदितम् मर्कटानलतापान्तमसदेवार्थसाधकम् २ मूर्क
टैः कल्पितो नलः गुंजागैरिकादिसंचयरूपस्तापो नाहृष्टान्नाय स्पतेनापि तेषां शीतनि
हृत्तिरैतिहास्य प्रसिद्धेर्न्यायेनोक्तस्तदेवार्थसाधकमिति २ प्रशांतसर्वार्थकलाकलंको
निरस्तनिःशेषविकल्पतल्पः चिरायविद्राविलदीर्घनिद्रो भवाभयो भूषितमंभ्रबुद्धः ३
स्वप्नपातयन्नासंभवेनकृतेनात्मेन हेतुना मनःपिशाचः प्रशमं याति कल्पशतैरपि ४ मनो

३२

३२

32

जगज्जगदखिलं तथा मनः परस्परं त्व विरहिते सदैवहि तयोर्द्वयोर्मनसि निरंतरं स्थिते जगत्त्व

त्वं जगति स्थिते मनः ५ यथेन्द्रजालो विस्तारतां जगत्यवपुषामपि स्थितानि ज्ञातदार्ढ्यानि तत्

ध्येयं मनसि स्थितम् ६ लवणस्य यथा राज्ञः स्वेन्द्रजालाकुलाकृते चण्डालत्वमनुप्राप्तं तत्

ध्येयं मनसि स्थितम् ७ भार्गवस्य चिरं काले स्वर्गभोगान् बुभुक्षया यथा भोगाय नाप्य संसारि

त्वं बभूव च भोगेश्वरत्वं च तथा तद्ध्येयं मनसि स्थितम् ८ श्रमसर्वयस्ततेन्स्ते वीस्याकुं दम्भं गुरु

स्तु कालउवाच विज्ञातलोकस्थितयो मुने हृष्टपरावराः हेतुनापि नमस्यन्ति किं तु हेतुवि

तान्त्वमाः ९ त्वमनन्तनया विप्रो वयं नियतिपालकाः तेन सम्पूज्यसे पूज्यः सा यो नेतरथे

च्छया १० मानपः स्वयमायाबुद्धे कल्पकालमहानले यो न दग्धोस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन यस्यसि

संसारावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः भुक्तानि विष्णुवृन्दानि कं न शक्ता वयं मुने १२ भो

क्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः स्वयं नियतिरेषा हि नार्षयोरेतदीहितम् १३ प्रकृत

व्यवहारस्तानि यान्ति नियतेर्वशात् प्राज्ञाः समभिवर्तन्ते नाभिमानमहातमः १४ क्व साज्ञान

मयी दृष्टिः क्व महत्त्वं क्व धीरता मार्गे सर्वप्रसिद्धेपि किमन्य इव मुह्यसि १५ स्वकर्मफलया

कोत्यां मविचार्य दशां मुने किं मूर्खवदेव सर्वज्ञ मुधा मां पापं हमि छसि १६ व्यवहारेयथेवा

स्मर्त्थैवाखिलप्रगाढतः वासनामात्रभेदोत्र कारणं बन्धमोक्षदं सुखदुःखसुखितानिदं

दुःखितादुःखहृन्नित्य यद्यात्मा नाहि दृश्यते दृश्यप्रवाहमबुद्धवत् १८ मुक्तबुद्धीन्द्रियो मुक्तो व

स्पि॰प्र॰

३३

द्धकर्मेन्द्रियोपिहि वद्धबुद्धीन्द्रियोबद्धोमुक्तकर्मेन्द्रियोपिहि १९ व्यपगतममतामहान्धकारःपा
दममलंविगतेषणोसमेतः प्रभवसियदिचेतसोमहात्मन्तदतिथियमष्टोत्तसत्तनमस्ते २० यथादे
ह्रोपयुक्तेहिकरोत्यारोगपंमोचयम् तथैवहियज्ञयेभ्यस्तेविवेकःफलितोभवेत् २१ चित्राश्रये
नाम्नतमेवविद्धिचित्रामलेनानलमेवविद्धि चित्रांगनानूनमनेगनेतिवाचाविवेकस्तुविवेकए
व २२ स्फटिकममनने यथाविशेतिप्रकटतयानचरञ्जनाविचित्राः २ हृद्विविमननेतथावि
शेत्प्रकटतयाभुवनेषणाभवन्तम् २३ विचारणापादिज्ञानस्वभावस्यादितात्मनः अनेको
व्याभवन्तीहब्रह्मविष्णुन्द्रशंकराः २४ मिथ्याभ्रमभवोद्भूतेशरीरेपदमापदाम् आत्मभाव
नयानेदंयःपश्यतिसपश्यति २५ देशकालवशोत्पत्यानिनममेतिगतभ्रमं शरीरेसुखदुःखा
नियःपश्यतिसपश्यति २६ अपारपर्यन्तनभोदिकालादिक्रियान्वितम् अहमेवेतिसर्वत्र
यःपश्य॰ २७ वालाग्रलक्षभागान्तकोटिशःपरिकल्पितात् अहंसूक्ष्मइतिव्यापीयःपश्य॰
२८ आत्मानमितरस्त्वेवहृष्यानित्याविभक्तया सर्वचिज्ज्योतिरेवेतियःपश्य॰ २९ सर्वशक्तिर
नन्तात्मासर्वभावान्तरस्थितः अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यःपश्य॰ ३॰ आधिव्याधिभयाद्दीनो
जरामरणजन्मवान् देहोहमितियःप्राज्ञोनपश्यतिसपश्यति ३१ तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चव्या
पकोमहिमाममद्वितीयोनममास्तीतियःपश्य॰ ३२ मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव
चित्तेत्वनाहमेवेतियःपश्य॰ ३३ नाहंनचान्यदस्तीतिब्रह्मैवास्तिनिरामयं इत्येसदसतोर्मध्ये

३३

यः पश्यति स पश्यति ३५ यन्नाम किंचित्त्रैलोक्यं स एवावयवो मम तरंगो व्याविवेत्यन्तर्यः पश्य-
परिज्ञातोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न शत्रुतां ३६ अप्रोक्षकि
तोपसंप्राप्तान्नामयाज्ञाय यत्नात्स्थितैः प्रबुद्धैस्ततद्वदवज्ञैर्व्यवहारमयाः क्रमाः ३७ अयत्नोप
नतेष्वक्षिदिग्दृश्येषु यथा पुनः नीरागमेव पततितद्वत्कार्येषु धीरधीः ३८ अप्राप्तमभिवाञ्छा
संप्राप्तं सम्प्रपेक्षास्य सन्मति न कंपयेति न खलाः पिच्छाघाताद्धवाचलम् ३९ मनसो निग्रही
तस्ययापश्चाद्भोगमरञ्जना तामेवालब्धविस्तारां क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते ४० बन्धमुक्तो महीपा
लो ग्राममात्रेशान्तुष्यति पोरैरबद्धो नाक्रान्तो नराज्यं बहु मन्यते ४१ एतावति धरणितले सु
भगास्ते साधुचेतनाः पुरुषाः पुरुषकथासु च गण्या न जिता ये चेतसा स्वेन ४२ हृदयबिले
कृतकुंडलकुलनाविषमो मनोमहाभुजंगः यस्योपशान्तिमागतमलं मुदितं तं मुनिं मलव
न्दे ४३ तावन्निशीथवेतालावल्गन्ति हृदि वासनाः एकतत्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं म
नः ४४ भृत्योभिमतकर्तृत्वान्मन्त्री सत्कार्यकारणात् सामन्तश्चेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो मन्ये विवे
किनः ४५ लालनात्स्निग्धललनापालनात्पावनः पिता सुहृदुत्तमविश्वासान्मनो मन्ये म
नीषिणाम् ४६ असत्येव शरीरेस्मिन्सुखदुःखेष्वसत्सु च दामव्यालकटन्यायो माभिभवा
न राघव ४७ भीमभासदृढस्थित्यालं यास्फितिविशोकताम् अयमहमिति निश्चयोदयाय
स्तमयास्य महात्मने स्वबुद्ध्या यदितरदवलंब्यतत्पदं त्वं व्रज पिब भुंक्ष्व न बद्ध्यसे मनस्कः ४८

स्वि·प्र·

३८

आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः ४९ न तयो-
स्तिनतीर्थानि न शास्त्राणि जयन्तीति च संसारसागरोत्तारि सज्जनासेवनं विना ५० लोभमोहरुषा
यस्य तन्नूनमनुदिने भवेत् यथाशास्त्रं विहरति स्वकर्मसु स सज्जनः ५१ अहंकारपिशाचेन
गृहीतो यो नराधमः न शास्त्राणि न मन्त्राश्च तस्याभावस्य सिद्धये ५२ मिथ्यायमिन्द्रजालश्रीः
किं मे स्त्रीहविरागयोः इत्यं परानुसंधानादहंकारो न जायते ५३ अहं सर्वमिदं विश्वं परा-
त्माहमच्युतः नान्यदस्तीति परमा विज्ञेया सा ह्यहंकृतिः ५४ मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मु-
क्तस्य विद्यते सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं वालाग्रशतकल्पितः ५५ इति या संविदेषा सो द्वितीया-
हंकृतिः शुभा मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ५६ अहंकाराभिधाया स्यात्कल्पा-
तेनन्तु वास्तवी पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः ५७ अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिक-
स्तुच्छ एव सः वर्ज्य एव दुरात्मासौ शत्रुरेव परः स्मृतः ५८ आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं वि-
शोधयेत् पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ५९ अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति
यो वदेत् महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ६० अपरीक्ष्यचयः शिष्यं प्रशास्यति वि-
मूढधीः स एव नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ६१ ईदृशी राममायेयं या स्वनाशेन हर्ष-
दा न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ६२ ऊतो जाते यमिति ने राममायात्र विचा-
रणा इमां कथमहं हन्मीत्येषा नास्ति विचारणा ६३ शुभाशुभप्रसरपराहताकृतिर्ज्वला।

३८

ज्जरामरणविषादमूर्छिते वपुषि हृदयस्य मनसि भो न जायते नराकृतिर्जगति सुरामरादयः

६४ असदिदमखिलं मयासमेतत्त्विति विगणय्य विषादितात्ममाने सदिह हि सकलं मयास

मेतत्त्विति च विलोक्य विषादितात्ममाने ६५ दिवसानवमः रमे यथने यदा यादो हर्षस्यावसरो

ह्निकः तृष्णायां मृगतृष्णायां किमाने दोजलार्थिनाम् ६६ यैरेव जायते रागो मूर्खस्याऽध्यिका

तांगतैः तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विरागमउपजायते ६७ अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रि

मम् आगतानां च संभोग इति पण्डितलक्षणम् ६८ सम्भ्रमेपि न खिद्यन्ते देवा ध्यानेन संगि

नः नियतिज्वलनमुज्ज्वलन्ति महान्तो भास्करा इव ६९ बहूनि ब्रह्मलक्षाणि शक्रेन्द्रशतानि च

नारायणसहस्राणि समतीतानि राघव ७० कदाचिन्महेयः शार्ङ्गी कदाचित्पद्मजोद्भवाः कदा

चिदपि वे लब्धः कदाचिन्मुनिर्मिनाः ७१ स्वयैव दुःखदायिन्या चेष्टया परिरोदिति काष्ठवष्ट

व्यहृष्यणः कीलोत्पाटीकपिर्यथा ७२ यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणम् यदि वा विल

यात्मानं शिलायां चूर्णीयस्यलम् ७३ यदि वाग्निं प्रविशसि वडवाग्निमथापि वा यदि वा तपसि

श्वभ्रे खड्गधाराजवेन था ७४ हरो मधुपदे सानेह गिः कमलजोऽपि वा अत्यन्तकरुणाक्रान्तो लो

कनाथोऽथ वा यतिः ७५ पातालस्य स्वभूस्थस्य स्वर्गस्यापि तन्नैव नान्यः कश्चिदुपायोऽस्ति

संकल्पोपशमादृते ७६ मम गुरुविभवोज्ज्वलाविलासा इति नवमाल्यहृद्येव विभ्रमोऽन्तः त्व

मपि च विततास्थिते विलासाविलसति सर्वमिदं तदात्मतत्त्वम् ७७ अयमेमोहमयं नाहं करोमी

स्थि॰प्र॰
३५

35

दीमिदं त्वनः इतिभावानुसंधानमथीदृष्टिर्नतुष्टये ७८ साकालस्तत्रयदवीसामहावीचिवागुरा
मासिपत्रवनश्रेणीयादेहोहमितिस्थितिः ७९ सात्याज्यासर्वयत्नेनसर्वनासेप्युपस्थिते स्प्र
ष्टव्यासानभव्येनसश्वमांसेवपुल्कसी ८० कलीनास्मिनचाहमस्मिसइतिज्ञात्वैवमंतःस्फुटं क
न्नीचास्मिसमग्रमस्मितदेतिज्ञात्वाप्यवानिश्चयम् ८१ कोप्येवास्मिनकिंचिदेवमितिवानि
र्णीयसर्वोत्तमे तिष्टत्वंस्वपदेस्थिताःपदविदोयत्रोत्तमाःसाथवः ८२ बद्धोहिवासनाबद्धो
मोक्षःस्याद्वासनाक्षयः वासनास्त्वंपरित्यज्यमोक्षार्थित्वमपित्यज ८३ तामसीर्वासनाःपूर्वं
त्यक्त्वाविषयवासिताः मैत्र्यादिभावनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाम् ८४ तामप्यंतःपरित्या
ज्यताभिर्व्यवहरन्नपि अन्तःशान्तसमस्नेहोभवचिन्मात्रवासनः ८५ तामप्यंतःपरित्यज्यमा
नोबुद्धिसमन्विताम् शेषेस्थिरसमाधानोयेनत्यजसितत्त्यज ८६ येनकलनाभावेनद्वैता
कल्पनाम्मलसंभवम् तेनाहंकारिणाप्रागुक्तेसर्वंत्यजसितदपित्यज सर्वस्यापिहित्यागास्तत्र
तत्राहंममेत्यभिमानवर्जनमेवतच्चाहंकारेपिसुदृढचिन्मात्ररूपानहंभूतपरात्मदर्शनेम
ल्लाज्ञानोच्छेदात्स्वयमेवभवतीतिनतत्रकरणान्तरापेक्षेतिनानवस्थेतिभावः ८५ हृदयात्स
परित्यज्यसर्वमेवमहामतिः यस्तिष्टतिगतव्यग्रःसमुक्तःपरमेश्वरः ८६ समाधिमथक
र्माणिमाकरोतुकरोतुवा हृदयेनात्तसर्वास्थामुक्तएवोत्तमाशयः ८७ नैष्कर्म्येणनतस्या
र्थोनतस्यार्थोस्तिकर्मभिः नसमाधानजप्याभ्यांयस्यनिर्वासनंमनः ८८ विचारितमलंशास्त्रं

विरमक्त्वाहितेमिथ्यः संत्यक्तवासनान्मौनादृतेनान्युत्तमंपदम् ८९ दृष्टेदृष्टव्यामीवत्तंभ्रान्त्वाभ्रान्त्वा
दिशोदश जनाः कतिपयाहृवयथावस्त्ववलोकिनः ९० सर्वत्रपंचभूतानिषष्ठंकिंचिन्नविद्यते या
लाल्लभूतलेस्वर्गेइतिमेनकाधीरधीः ९१ युक्त्यावेचरतोज्ञस्य संसारोगोष्पदाकृतिः दृष्टसंतुष्ट
युक्तेस्तुमहामन्नार्णवोपमः ९२ नकेचनजगद्भावास्तत्वज्ञंरंजयन्त्यमी श्राक्रन्तप्रतिबिम्बश्चीर
त्नुंऽभगतेयथा ९२ नकेचनजगद्भावास्तत्वज्ञंरंजयंत्यमी मर्कटाश्वनन्त्येतोगौरीलास्या
र्थिनेहरम् ९४ किंकरोमिक्वगच्छामिकिंगृह्णामित्यजामिकिम् आत्मनापूरितंसर्वंमहाक
ल्पाम्बुनायथा ९५ इतिमाहोपायेस्थितिप्रकरणसमाप्तः दशरथोवसिष्ठंस्तौति आत्मरत्नाव
लोकैकदीपिकासरसात्मिका यस्माद्युक्तिलतोदितिसवन्द्यःस्वजनद्रुमः १ त्वत्तोलाभादयो।
स्माकंसंसारनिगडाम्बुने नवोत्थानन्तुतोयानाःशरदीवासितान्बुदाः २ मुनेमन्दारमञ्जर्यस्त
रंगावाम्रतामसः नतथाह्लादयन्त्यन्तर्यथोदारधियोगिरः ३ यघद्वाज्ञवसंयातिमहाजनस
पर्यया क्लिन्नंदिहन्त्वालोकंपोषाल्लन्यादिनालयः ४ रामराजीवपत्राक्षप्रकृतार्थीमिहाव्यय
मन्नतिमावोपयपुतः प्रसादस्तमवस्थितम् ५ श्रीरामः भगवन्सर्वधर्मज्ञत्वंवेवेतद्विजंरभिते
यदहंपरमोदारोवुत्ववान्वचनेनव ६ यदादिशतितत्सर्वंतथैवननदन्यथा श्रपात्तनिद्रेशा
मयावाक्यार्थाहृदिचिन्तितः ७ क्लितान्वन्थिरृघंचपुरापमानन्दमाथनेशिरसाध्रियतेकेनी

सिद्धेस्त्वदनुशासनम् ८ सकलशास्त्रविचारविशारद प्रसृतपुण्यपयोलेकमहाह्रद भजभृशं वि
ततव्रतसंप्रति प्रसृतनोहृतकिल्बिषसन्तते ९ वसिष्ठः ३द...नमनन्तमसिद्धांतनन्दं रसनन्दा
राहुते उपशान्तिप्रकरणं श्रृणु प्राबहितोहितं १० दीर्घसंसारमायेयं रामराजसतामसैः धा
र्यते जन्तुभिर्नित्यं स्तम्भैरिव मण्डपः ११ सत्त्वस्थजातिभिर्धीरैस्त्वादृशैर्गुणाढ्यहितैः हे
लयात्यज्यते नक्तं मायेयं त्वविकारगैः १२ ये सत्त्वजातयः प्राज्ञास्तथा राजससात्त्विकाः वि
चारयन्ति ते सा यो जगत्सर्वं परम्परम् १३ शास्त्रसज्जनसत्कार्यसंगेनोपहृते न सा मन् सा राघवा
लोकिनी बुद्धिर्जायते दीपिकोपमा १४ स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना यावन्नाधिग
तेस्त्येन तावदर्थिगम्यते १५ आद्यन्तासन्मये यस्य वस्तुन्यारज्यते मनः तस्यानुगपशोर्जन्तो
र्विवेकः केन जन्यते १६ सर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण क्रमेण च तथा सज्जनसंगेन नीयतां
पुण्यतां मनः १७ सोऽजन्योपहृते चेतो यदा वैराग्यमागतम् तदानुगम्या गुरवो विज्ञानगुरवो
पि ये १८ ततस्तस्योपदिष्टेन कृत्वाध्यानार्चनादिकम् क्रमेण पदमाप्नोति तद्यत्परमपावनम्
विचारेणावदातेन पश्यन्त्यात्मानमात्मना ३न्दुनाशीतलेनान्तर्विम्बं खमिव तेजसा २० ताव
द्भवमहाम्भोधौ जनस्तरणवहृयते विचारतटविश्रान्तिमेति यावन्न चेतसा २१ विचारेणाप
रिज्ञातवस्तुनोस्य जनस्य धीः सर्वानर्थकरोत्याधीन्नेम्याम्भउ ववाल्लुकाः २२ ऊर्ध्ववाहु

विरौमेषणनचकश्चित्करोतिमे जडधर्मिमनोयावज्जन्नेकश्चपवर्तिष्यतम् २२ भोगमार्गविदाम्
ढंविस्मृतात्मविचारणाम् तावन्नंसारतिमिरं सेनुनापिसवह्निना अर्कद्वादशकेनापिमनागपि
नभिद्यते निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् २५ अद्वितीयोविशोकात्माविज्वरोभ
वराघव विम्बातीतआत्मःआत्मआत्मव्यवस्थितः २६ पूर्णापूर्णोऽववदद्व्योविज्वरोभवराघव अ
नन्तापारपर्यन्तवपुरात्मविदांवर २७ यतायतशिरोधीरोविज्वरोभवराघव यथाप्राप्तानुभा
वनात्सर्वत्रानभिवाञ्छनात् २८ त्यागादानपरित्यागाद्विज्वरोभवराघव अथोपवनेऽज्ञन
कस्तुताअष्टपसिद्धगीताः सिद्धाऊचुः दृष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्दनिश्चयः यस्तंस्व
मात्मतत्त्वोत्थंनिस्पंदंसमुपास्महे २९ द्रष्टृ स्रक्चन्दनादिद्वाराविषयप्रमातुः दृश्येनस्रक्चन्दन
वनितादिविषयेणसमायोगात्सन्निकर्षात् जातेप्रत्ययेविषयाकारबुद्धिवृत्तौस्वयंप्रथमा
नोयआनन्दरूपोनिश्चयस्तंतत्स्वभावमेव आत्मतत्त्वपरिशोधनेनोत्थनिरतिशयंमात्म
नाविर्भूतंस्वमात्मानंनिस्पंदंनिर्विकल्पसमाधिनिरस्तवासनान्तःकरणास्पन्दंयथास्यात्तथा
समुपास्महेनिरंतरमनुभवामः अयंभावः विषयाकारवृत्तौस्वयंप्रथमानस्यानन्दस्यनविष
यकोटौजडत्वप्रसंगात् नापिकर्त्तृकरणादिकोटौतेषांकारकत्वेनतच्छेषतानुभवावि
रोधात् तस्मात्साक्षिकोटावेव साक्षेपवहिरविद्यावरणमन्दीकृतचिदानन्दस्वभावोऽयम
हंकारात्मानंकल्पयित्वातच्छेषतामिवापन्नोविषयाकारवृत्त्याविर्भूतंतच्छेषितामिवन

यत्स्वात्मानं निरतिशयानन्दं प्रतिबुध्यते अतस्तमेव स्वतत्त्वविचारोत्थनिरतिशयानन्दस्वभावं समा
हितेन मनसावयमुपास्महे एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेर्ब्रह्मानन्द
स्यैवाविद्ययाविषयाकारवृत्तिपरिच्छेदेन विषयानन्दत्वभावनादिति अथवा दृष्टःपुरुषस्य दृ
श्यपि विषयदादेश्च वाह्याध्यात्मिकवैषम्यप्रविलापनेन समे परिशिष्टसन्मात्रस्वभावे आत्यन्ति
काभेदापत्तिलक्षणादायोगात् मेलनादारूढायोगादिति श्रुत्यन्तानिर्विकल्पसमाधिपरि
पाकाद्वा प्रत्ययः अप्ययः स्वानुभवादेवविश्वसनीयः भूमानन्दनिश्चयोयस्तं आत्मनस्तत्वेन
यथार्थरूपेणोत्थं प्रकटीभूतं सन्तं निस्पंदं समुपास्महे इत्यर्थः अथवा दृष्टदुःखेदृश्याणां विष
याणां चोपचयापचयजात्प्रियाप्रियादिरूपसाम्येन समादायोगात् संवेद्यानुभयोनवालि
कस्तदुभयविलक्षणत्वात् प्रत्ययएवानन्द इति निश्चीयते इत्यानन्दनिश्चयस्तं निस्पंदं सक्रियद्व
त्सुपाधिनिर्मुक्तः अतएव आत्मतत्त्वोत्थं स्वीययथार्थरूपेणाविर्भूतं विदानन्दैकरसं प्रत्य
गात्मानं समुपास्महे इत्यर्थः अथवा य आत्मा अहमिति दृष्टा इदं ममेति दृश्यमनयोरन्योन्य
तादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणात् समायोगात् प्रतीयते अनुभूयते शुनकसूकरादिभिरपी
ति प्रत्ययः विषयानन्द एव पुरुषार्थ इति निश्चयवान् संसरति स्वाश्रीयायामाप्रमा वेदान्तज
न्याखण्डाकारवृत्तिस्तया आत्मतत्त्वोत्थं स्वीयपारमार्थिकरूपेणाविर्भूतं कृत्वा निःस्पंद
निश्चलं समुपास्महे इत्यर्थः अथवा यः प्रत्ययः स्वप्रकाशज्ञानैकरसः स्वरूपनिश्चयः दृष्टा।

दृश्यसमाधिः सन्दृग्दृश्याकारमायासहितोऽभ्यासागात्स्वरूपप्रच्युतोऽभवत्तमानन्दनिमग्नं
चरमसाक्षात्कारदृष्ट्यारूढाया स्वात्मभूतैवमात्मया दृग्दृश्यमायानिरासेनात्मतत्त्वेनोन्मि-
त्यादिग्रामवत् अथवा दृग्दृश्यसमाः यथा भोगादिति छेदः आत्मा तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रे-
योऽन्यस्मात्सर्वस्मादित्यादिश्रुत्यनुभवसिद्धात्परमप्रेमास्पदत्वप्रत्ययादानन्दरूपत्वेन निमग्नं
तं योगिनोऽपि विवेकविचारादिप्रत्ययाभावात् दृग्दृश्यसमाः भोक्तृभोग्यप्रायाः संसारदशाश्र-
यात् तेषु यस्तु प्रयत्नेनोक्तः विवेकवैराग्यश्रवणमननादिप्रयत्नैः साक्षात्कृतः स्वेनैव मिमी-
ते परिच्छिन्नत्रिच्छिन्नीभूतवासर्वं दृग्दृश्यपरिच्छेदज्ञानमिति संशयदात्मनत्त्वं तज्ज्ञविनोऽस्थितं तं निःस्पंद
पुनः संसारप्रशान्तिशोकापन्नं संसमयं गुरुं चेत्यसर्वसामीप्यावस्थ प्रत्यगात्मतया प्राप्य उपास्महे इति
शेषः इत्यर्थः अन्ये ऊचुः दृग्दृश्यदर्शनदृश्यानित्यत्वावासनयासह दर्शनप्रथमाभासमा-
त्मानं समुपास्महे ३ तमेवात्मानं निष्कम्प्यकरतलामलकवद्दर्शयन्नन्ये प्राहुः दृग्दृश्यद-
र्शनेति द्रष्ट्रादित्रिपुटीत्यागेनावस्याद्वयनिरासः वासनया सहेत्यनेन तदुभयबीजवासना-
सम्भूतसोऽपि प्राज्ञानस्यापि निरास उक्तः दर्शनाच्चाद्यत्प्रथमानसाक्षित्वेनैः प्रथमं सर्वमेव तद्भा-
न्ति साक्षित्वयाभासमानमित्यनेन पूर्वं सिद्धस्त्रिपुटीसाक्षी सर्वानुभवसिद्धो विविच्य दर्शितः
तमेव सबीजत्रिपुटीत्यागान्तरीयमात्मानं समुपास्महे इत्यर्थः ३ दर्शनप्रथमाभासे साक्षि-
णि यस्मिन्नास्तीति विप्रतिपद्यन्ते नान्यस्यापि तदुभयपक्षाविरुद्धं साक्षित्वादर्शयन्तोऽन्ये प्रा-

द्वयोरिति अन्ये ऊचुः द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्तिनास्तीति पक्षयोः प्रकाशनं प्रकाश्यानामात्मा

उ०प्र० नं तं समुपास्महे ३१ येतावदस्तिदर्शनप्रथमाभासः परे तु सोपि जन्यत्वेन नित्य इत्याहुस्तेषां पूर्व

३८ तदाभासानां स्वप्रकाशत्वस्वविषयत्वे वा स्वमात्रमानपरिशीलनात्तन्मूर्तित्वेन विज्ञानास्पर्शित्वा

च्च न तदुत्पत्त्यादिसाक्षितां निर्वहतीति तत्साक्षी अन्यश्चावश्यक इति तत्पक्षद्वयमध्यगतं तं हि रुद्रा

येपि नास्तीत्याहुस्तेषां नास्तितयाश्रितिः साक्षिकाया असिद्धेस्तत्पक्षसाधकत्वेन तन्मध्य

गतमित्यर्थः अथवा जगतोस्तित्वमाविर्भूतावस्था कार्यं नास्तित्वं तु तिरोभावावस्था कारणो

38 असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति श्रुतेः तयोरुभयोरप्यौगपद्यात्पक्षयोः साक्षिकयो

रनुगतसन्मात्ररूपेणामध्यगतमित्यर्थः अथवास्तिनास्तीति पक्षयोः कल्पितविरुद्धकोट्यो

र्द्वयोरप्यधिष्ठानतया मध्यगतमित्यर्थः अत एव कल्पितनास्तित्वस्याधिष्ठानास्पर्शात्स्वप्र

भा काशानामभावानां प्रकाशकम् ३१ अन्ये ऊचुः यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्मायिदं ये

न सर्वं यद्धि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे ३२ यस्मै इदमिति छेदः सप्तमीविभक्तिमारभ्य क्रमेणास

र्वाविभक्तयः कारकाणां संबंधप्रातिपदिकार्थभेदस्य च प्रदर्शनायात्र निर्दिष्टाः तथा च यद्ब्रह्म

सर्वाधारत्वात्सर्वस्वामित्वादेः सर्वोपादाननिमित्तावधिभावात्सर्वपारार्थ्यसंप्रदानादिभावति

र्विहरकत्वात्सर्वकर्तृकरणादिभावाच्च मायया सर्वं जगद्व्यवहारनिर्वाहकं सर्वात्मकत्वं भव

ति तत्सर्वाधिष्ठानं परमार्थसत्यं प्रत्यगात्मैवेति बोधेन समग्रपरत्वात्तद्भूता आस्महे इत्यर्थः ३८

अन्येऽप्यूचुः अशिरस्कं हकारान्तमशेषाकारसंस्थितं अजस्रमुच्चरंतं स्वं तमात्मानमुपास्महे
३३ अः शिरश्च वर्णमध्यमो यस्य तन्मकारादिमित्यर्थः हकारो न्ते यस्य तं हकारान्तमहं पदं मः
शेषवस्तुप्रकाशकवेदशास्त्रादिशब्दजालं प्रकृतिभूतानामशेषवर्णानामहमसमाम्नाये
अकारहकारान्तरालनिवेशादशेषजगदाकारे सुअपंचे ब्रह्मणा न हन्यतेनेन हीयते इति अ
तत्पात्मकः व्याप्ताविति धातुनिष्पन्नाच्च न शिष्यते अकारो यस्मिन्नित्यशेषाकारे निर्गुणो च
संस्थितं तात्पर्यतिः अशेषं प्राञ्चमजस्रं क्रियमाणोऽभ्यस्तव्यवहारे उच्चरंतं अहंकारो यस्य निरा
सेनतवर्णानामहंपदार्थमात्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मानमु
पास्महे निरंतरं भावयाम इत्यर्थः अथवा अशेषवस्त्वाकारसंस्थितं लवरेयं हं इति हकारान्त
पंचबीजप्रतिपाद्यपंचमहाभूतात्मकं जगत् अशिरस्कं शिरोभूतमकलाज्ञानरहितं तत्कर्तुमि
वस्थिति अस्पनिवामायातं जगदिति श्रुत्यन्याः समनुः हन्निष्पन्नमकारशिरस्कं हकारान्त
महं पदमजस्रमुच्चरंतं युष्मत्सिभ्याम पदिशिनित्यसंतरमुपनेतीयुष्मकं वृत्यादनादित्यर्थः अ
थवा अशेषजगदाकारसंस्थितं निःश्वासात्मकत्वेन निर्मलत्वात् शिवसमवायत्वात् अशिर
स्कं हकारान्तं सोऽहं परमाणूपासनाचिदेकरूपत्वाद् अजस्रमुच्चरंतं उदयमुच्चरन्तं स्वयं प्रभञ्जकं तत्
तं वा स्वं प्रत्यग्रूपमात्मानमुपास्महे इत्यर्थः संग्रहे तु सशिरस्कं हकारादिमिति पाठः तस्य च
स्वरनरतिर्यगादशेषशरीराकारेषु संस्थितं सशिरस्कं हकारादि हंस इति मंत्रमजपाणा

उप॰प्र॰
३९

यत्नीरूपेणायदूशानाथिकैकविंशतिसहस्रसंख्ययाअजस्रं प्रत्यहं श्वासोच्छ्वासकलेनोच्चरतीति
त्यर्थः उदस्थुः सकर्मकादित्यात्मनेपदविषये लदः शत्रादेशश्छान्दसः अथवा पूर्वं रूपेणाप
हारान्तशिष्यति अकारो यत्र तदशेषाकारं सो इतिपदं तत्र संस्थितं अतएवाशिरस्कंशिरोऽमन्
प्रथमरहितं हकारान्तं हकारमात्रावशेषं अहंपदं सोहंमंत्रमिति यावत् अजस्रमुच्चरतीति
त्यादिप्राग्वत् ३३ अन्येऊचुः संत्यज्य हृत्कुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये ते रत्नमभिवाञ्छन्ति
त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः ३४ हृत्कुहेशानं अंगुष्ठमात्रं पुरुषांतरात्मा सदा जनानां हृदये स
न्निविष्टः अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्व इत्या
दिश्रुतिप्रसिद्धमिति भावः ३४ अन्ये तत्प्राप्तौ वैराग्यमेव मुख्यं साधनमित्याहुः अन्येऊचुः ।
सर्वाशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते येनाशाविषवल्लीनां मूलमाला विलूयते ३५ एत
त्तु हृदयस्य ज्ञानफलं ब्रह्मस्थ्यमवाप्यते लभ्यते येन तल्लाभेन मूलमालावासनाजालजटि
लहृदयग्रंथिः रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इति भगवद्वचनादिति भावः ३५ अन्येऊचुः बु
ध्वाप्यत्यन्तवैरस्यं पदार्थेषु दुर्मतिः बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ सगर्दभः ३६ पदार्थे
षु भोग्यविषयेषु भावनां भोगतृष्णां अन्ये इंद्रियनिग्रहमेव मुख्यं साधनमित्याशयेनाहुः
अन्येऊचुः उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियारीन्पुनः पुनः हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरि
र्गिरीन् ३७ हरिरिन्द्रः तथा च ब्रह्मवैवर्ते एकमेकं कालकूटमिन्द्रियं नाशकृत्पुनः तेद

३९

वक्षोधियतेसाक्षाद्धिब्रह्मण्यस्तंयथेति ३७ अन्येतूपशामएवमत्रसर्वसाधनमिततस्सर्वंतदर्थमि
त्याशयेनोपसंहरन्ति अन्येऊचुः उपशमसुखमाहरेत्पवित्रंशमवशतः शममेतिसाधुचे
तः प्रशमितमनसः स्वकेस्वरूपेभवतिसुखेस्थितिरुत्तमाचिराय ३८ इतिसिद्धगीताः उप
शमःवाह्याभ्यन्तरेइन्द्रियव्यापारोपरमः तेनविदितोपदुःखोपशमवदाविर्भूतमात्मसुख
माहरेत् संपादयेत् नहितविषयसुखवद्दोषहेतुः किंतुचित्तप्रसादहेतुत्वात्पवित्रंशमव
शातोनिरिन्धनाग्निवत् चेतःप्रशमसुपशमंप्रयाति एवंप्रशमितमनसःसुखेनिरतिश
लक्षणेचिरायविदेहकैवल्यावधिभवतीत्यर्थः इतिसिद्धगीताटीका जनकोगीताःश्रुत्वे
दंविललाप अपर्यन्तस्यकालस्यकोप्यंशोजीवितंमया तस्मिन्भावेनिबन्धामिधिग्मामय
मचेतसम् ३९ कियन्मात्रमिदंनामराज्यमाजीवितंमम किमेतेनविनादुःखंवतिष्ठामिहन्त
धीयथा ४० प्रत्यहंप्रतिमासंचप्रत्यब्दंचप्रतिक्षणं सुखानिदुःखपीडानिदुःखानिचपुनः
पुनः ४१ ब्रह्मणांकोटयोयाताःगताःसर्गपरंपराः प्रयाताःपांसुवद्भूपाःकाधृतिर्ममजीवि
ते ४२ संसाररात्रिदुःस्वप्नेचेत्यदेहमयेभ्रमेमेआस्थाचेदनवभासितत्रमात्तथ्यगास्थिति ४३
स्थःस्थःपापीयसीमेषस्थःस्थःक्रूरतरामपिस्थःस्थःखेदकरीमेतिदशामिहजडोजनः ४४
अज्ञानेकहतोबाल्येयौवनेविषयाहृतः शेषेकलत्रचिंताभिः किंकरोतिकदाजडः ४५ ये
षांनिमेषणोन्मेषेजगतांप्रलयोदयौ तादृशाःपुरुषाःसंतिमादृशांगणनैवका ४६ वर

मेकान्तदलिष्ठुल्लटनंगैरखाम्गु नवात्मनविवर्तीस्त्वस्थितेसंसारहतिष्ठु ४७ महत्त्वांकुरशा

खात्मफलपल्लवशालिनः अस्यमेसारवृक्षस्यमनोमूलमहांकुरः ४८ संकल्पमेवतन्मन्ये
संकल्पोपशमेनतत् शोषयामियथाशोषमेतिसंसारपादपः ४९ पलायितमिमंकालम

नोमर्कटकोफलेमम अविष्टमासीदधुनाविष्टस्तगुरामहेति ५० मनस्तेषारकशिकाविवे
काकांतपेनमे चिरप्रहृत्यनेनमधिमलयमेष्यति ५१ किंचयेःसाधुभिःसिद्धैरहंसाधु
प्रबोधितः आत्मानमनुगच्छामिपरमानन्दसायनम् अयमहमिदमाततमममेतिस्फुरि
तमपास्यबलादसत्यमन्तः किंचमतिबलिनेमनोनिराज्यप्रशमधनेपेसिनमोस्तुतेविवेका
५२ ननदिहावितिसमुन्नतनम्रमेवजलिगेयनपरापरिगृहीतम् तदबलमबलादतिधीर
तोऽजहिहिचंचलतांशठरेमनः ५४ इतिजनकवाक्यं वसिष्ठः यस्याज्ज्वलतितीक्ष्णाग्रा
पूर्वापरविचारिणी प्रज्ञादीपशिखायाजाड्यान्धं तेनवाथते ५५ यत्नवयत्नः क्रियते
बाह्यार्थोपार्जनेजनैः सएवयत्नः कर्तव्यः पूर्वप्रज्ञाविवर्धने सीमान्तंसर्वदुःखाना।
मापदांकोशमुत्तमम् बीजंसंसारवृक्षाणांप्रज्ञामांद्यंविनाशयेत् ५७ चिन्तामणिरि
यंप्रज्ञाहृत्कोशस्याविवेकिनः फलंकल्पलतेवैषाचिन्तितंसंप्रयच्छति ५८ पदमन्त्या
लभ्यतेनमिच्छतोऽच्चैःप्रथमतरेमतिदेवलालनीया फलमभिलषताकृषीवलेनप्रथम
तरंननुकृष्यतेयथेव ५९ निराशतानिर्भयतानित्यतासमताज्ञता निरीहतानिःक्रियता।

सौम्यता निर्विकल्पता ६० धृतिर्मैत्री मनस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभाषिता हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे ति-
ष्ठन्त्यऽपवासनम् ६१ नीरागमेव निरुपार्जनमेव चास्मीत्येतावतैव गलितानवचित्तसत्ता निर्दु-
ःखमक्षतमपदं परमं गतोऽस्मि तिष्ठोपशान्तपरमैषणमेवमन्तः ६२ तस्या याशायकौशिकया हृद्य-
मङ्गलभ्रमतया हृद्यया भगवानेष विलसन्वामनतां गतः ६३ एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्त्वानहं-
भावशलाकयैव स्वभावनां भव्य भवान्तभूमौ भवाभिभूतापि च लभ्यत भीतिः ६४ सर्वत्र वास-
नात्यागो राम राजीवलोचन द्विविधः कथ्यते ज्ञेयो ध्येयश्च मानद ६५ ज्ञेयो विदुषां स-
माधिकाले विदेहकैवल्ये च ज्ञानबाधितोऽधिष्ठानमात्रपरिशेषात्मा ध्येयो व्युत्थानकाले वा-
क्यजन्याखण्डाकारवृत्त्या सवासनस्याज्ञानस्याबाधेऽपि जीवन्मुक्तिशास्त्रानुरोधात्प्रारब्धफल-
भोगशेषाच्च तन्निर्वाहाय बाधितानुवृत्तेरविद्यालेशपरिशेषस्य विद्योपाशावा यस्य वाभ्युपग-
मादनध्यस्ताहंभावेन देहेन भोग्येहैतद्व्यवहारास्तिष्ठेत्तत्कालिकाहंकाराभासानुवृत्ते वि-
द्वदनुभवसिद्धत्वात्तद्दशायां तद्ध्यानानुसंधानस्य यत्नसाध्यत्वेन ध्यानप्रायत्वात् ध्येयश्च ध्ये-
य इति द्विविध इत्यर्थः ६५ नाहं पदार्थस्य न मे पदार्था इति भाविते अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्व-
त्या लीलया क्रियाम् यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः ६६ सर्वं समतया बुद्ध्या
यः कृत्वा वासनाक्षयम् जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः ६७ अहंकारमयीं त्यक्त्वा
वासनां लीलयैव यः तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ६८ निर्मलकलनां त्यक्त्वा

वासनोयःशमंगतः त्यागमयंविद्धिमुक्तंतंरघुनन्दन ९९ सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिनाऽस्थि
तंसदाजाग्रतियेनचेतसा कलान्वितोविधुरिवयःसदामुदानिषेव्यतेमुक्तइतीहसस्मृतः १०॥दि
वसः ११ अन्यच्चशृणुराममनस्थिपुरुषस्यविचारिणः जायतेनिश्चयःसाधोस्फाराकारश्चतुर्विधः
आपादमस्तकमहंमातापितृविनिर्मितः इत्येकोनिश्चयोरामबन्धायासद्विलोकनात् १२ अ
तीतःसर्वभावेभ्योवालाग्रादप्यहंतनुः इतिद्वितीयोमोक्षायनिश्चयोजायतेसताम् १३ जग
ज्जालपदार्थात्मासर्वमेवाहमक्षयः तृतीयोनिश्चयःश्रुत्यैमोक्षायैवरघूद्वह १४ अहंजगद्वा
सकलंशून्यंव्योमसमंसदा एवमेषचतुर्थोन्योनिश्चयोमोक्षसिद्धये १५ सर्वातीतपदालम्बी
हृदीन्दुशिशिराशयः नोद्वेगीनचतुष्टात्मासंसारेनावसीदति १६ इष्टःसन्नकृतेवक्तिवद्दृ
ष्टःस्थाणुवत्स्थितः ईप्सितानीप्सितैर्मुक्तःसंसारेनावसीदति १७ भावाद्वैतमुपाश्रित्यसत्ता
द्वैतमयात्मकः कर्माद्वैतमनादृत्यद्वैताद्वैतमयोभव १८ ब्रह्मैवदेवत्वंपरमार्थतःसत्ताद्वैत
मयात्मकएवसन् व्यवहारकालेपिभावनयाद्वैतमेवापाश्रित्यतत्तत्प्राणिकर्मफलदानव
र्णवर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनकर्मविषयेद्वैतंसर्वथैवानादृत्यव्यवहरन् यथोचितंद्वैताद्वैतो
भयपरोभवेत्यर्थः अद्वैतेकर्मणामेवासिद्धेरेकरूपेणासर्वज्ञकथंचिदद्वैताचरणोजगद्व्य
वस्थाधर्मशास्त्रादिबाधप्रसंगाच्चतत्रद्वैतानाश्रयणमेवोचितमितिभावः १८ अयंबन्धुरयं
नेतिगणनालघुचेतसाम् उदारचरितानांतुविगतावरणोवधीः १९ नतदस्तिनयत्राहं

ननदस्तिनयन्मम इतिनिर्णीयधीराणांविगतावरणोवधी: ८० मातापितृमरणशोकसंतप्तंपावन
मग्रज: पुण्यउवाच नसैवभवतोमातानासावेवपितातव नभवानेषुतनयस्तयोर्नि:संख्यपुत्रयो:
मातापितृसहस्राणिसमतीतानितेसुत ८२ वहून्यंबुप्रवाहस्यनिम्नानीवचनेवने असंख्य
पुत्रयोर्नैवभवानेवसुतस्तयो: ८३ सरित्तरङ्गवत्पुत्रगता: पुत्रगणानृणाम् शोचनीयायदि
स्तेह्यन्मातापितृसुता:सुत ८४ ततस्तीतान्नशोच्यन्तेकिमजस्रंसहस्रश: अज्ञानविस्तीर्णमरौ
विलोलेस्मिभास्वभस्यन्दमयेस्तरंगै: स्ववासनानाममरीचिवारिपरिस्फुरत्येतदनेतरूपम् ८५
भावाभावविनिर्मुक्तंजरामरणवर्जितम् संस्मरात्मानमव्यग्रोमाविमूढमनाभव ८६ व
त्स: एवंप्रबोधितस्तत्रतदापुण्येनपावन: प्रबोधमाययावाकाशंप्रभातइवभूतले ८७ एवं
प्राग्भुक्तदेहानामनंतायनवन्धुजा: आशाकिंगृह्यतेनाभ्य:किंवासंत्यज्यतेनवा ८८ तस्माद्
सामनन्तानांतस्मानोरघुनन्दन उपायस्त्यागएवैकोननामपरिपालनम् ८९ चिन्तनेनैयते
चिन्तात्विन्धनेनैवपावक: नश्यत्यचिन्तनेनैवविनेन्धनमिवानल: ९० स्फूर्तिमननमिसंस्फूर्णो
नुगतस्वर्वसयाद्रवे: उपानद्गूढपादस्यननुचर्मास्तृतेवभू: ९१ पूर्ममद्वकोशास्त्रिजगक्रोष्प
दंयाजनव्रजम् निमेषार्द्धंमहाकल्प:स्पृहारहितचेतसाम् ९२ शीततामानशीतांशोनहि
माचलकन्दरेनरम्भावन्दनावल्यानिस्पृहेषुमनस्सुया ९३ नतथाभातिपूर्णेन्दुर्नपूर्णा:क्षी
रामागार: नलक्ष्मीवदनेकांतेस्पृहाहीनेयथामन: ९४ यथाद्यलेखाशशिनस्तुयालपम

धीयथा दूषयत्येवमेवान्तर्नरमायापिशाचिका ९५ अथवा रघुवंशाख्यनभःस्फारनिशाकर बलि
वृद्धिभेदेनज्ञानमासादयामलम् ९६ लीलाविजितनिःशेषभुवनाभोगभूषणः दशकोटीः
सवर्षाणां दैत्यो राज्यं चकार ह ९७ अजस्रमतिभुक्तेषु त्रैलोक्योदारवृत्तिषु भोगेष्वभजदुद्वे
गं बलिर्दानवनायकः ९८ मेरुशृंगशिखरावर्त्तकृतवातायनस्थितः एकदा चिंतयामास सस्वयं
संसारसंस्थितिं ९९ पुनरालिंग्यते कान्ता पुनरेव च भुज्यते सेयं शिशुजनक्रीडा लज्जायै म
हतामिह १०० तमेव भुक्तविरसं व्यापारौघं पुनःपुनः दिवसे दिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कस्मान्न लज्ज
ते १ पुनर्दिनं पुना रात्रिः पुनः कार्यपरंपरा पुनःपुनरहं मन्ये प्राज्ञस्यापि विडंबना २ पुराकि
ले ह भगवान्पृष्टोऽभूत्स विरोचनः पितामयात्मतत्त्वज्ञो दृष्टलोकपरावरः ३ यथा सकलदुःखा
नांसुखानांच महामते यत्र सर्वभ्रमाः शान्ताः कोऽसौ मां तदुच्यते ४ क्वोपशान्ता मनोमोहाः क्वा
तीताः सकलैषणाः विश्रामरहितं कुत्र तातविश्रमरोचिरम् ५ तन्ताताऽविहतानन्दसुन्दरां
किंचिदेव मे ताहक्कथय यत्रस्थस्थिरं विश्रान्तिमेम्यहम् ६ स्वर्गीहतस्याङ्कनेनैवोपितस्य क
ल्पतरोर्मूले स्थित्वा विरोचन उवाच अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः त्रैलोक्यानां स
हस्राणि यत्र मान्ति बहून्यपि ७ यत्र नाम्भोधयो नापि सागरा वा न चाद्रयः न वनानि न तीर्थानि
न नद्यो न सरांसि च ८ न मही चापि नाकाशो नघौर्न पवनादयः न चन्द्रार्कौ न लोकेशा न देवा न
च दानवाः ९ एक एवास्ति सुमहांस्तत्र राजा महाद्युतिः सर्वकृत्सर्वगः सर्वः स च तूष्णीं व्यवा

स्थितः ९ तेनसंकल्पितोमंत्रीसर्वसन्मंत्रणोन्मुखः अखंडंघटयत्याशुखंडंविघटयत्यलम्
बलिः आधिव्याधिविनिर्मुक्तः कःसदेशोमहामते कथमासाद्यतेचापिकेनचाधिगतःप्र
भाम् १२ कःसतादृग्विधोमंत्रीराजावापिमहाबलः हेलाल्लङ्घनजगज्जालैर्योस्माभिरव
पिनोजितः १३ विरोचनः सतत्रमंत्रीबलवान्देवासुरगणैःस्तुतः समेतैर्लब्धगुणैतैरपि
नाक्रम्यतेमनाक् १४ नासौसहस्रनयनेनयमेनानयमानयतेम्बरः नामरैर्नासुरैर्वापि।
यदिपुत्रकजीयते १५ नास्यासौनास्त्रशस्त्राणांनभटोद्भवकर्मणाम् तेनदेवासुराः सर्वे
सर्वेदैववशीकृताः १६ अविल्लनापितेनेहहिरण्याक्षादयोऽसुराः पातिताःकल्पवातेनमे
रुकल्पद्रुमाइव १७ समंत्रीकेवलंपुत्रतेनैवप्रभुणायदि जीयतेतत्त्वजेयोसावन्यथात्वच।
लोपमः १८ त्रैलोक्यबलिनामल्लमाक्रान्तजगत्त्रयम् जेतुंचेदस्तितेशक्तिस्तत्पराक्रमवा
नसि १९ पुत्रयुक्त्यागृहीतोसौरणादायातिवश्यताम् युक्तिंविनादहत्येषआशीविषइवो
द्धृतः २० यावन्नदृष्टोराजासौतावन्मंत्रीनजीयते मंत्रीचयावन्नजितस्तावद्राजानदृश्यते
पौरुषेणाप्रयत्नेनसम्भ्रमेणशनैःशनैः इदंसम्पाद्यतेतेनदेशमाभाषितंशुभम् २२ श्रण
कःपुत्रदेशोसौसर्वंप्रकटयामिते देशोनाम्नामयोक्तेस्मिमोक्षं सकलदुःखहा २३ राज्ञा
ततत्रभगवान्नाम्नासर्वपदातिगः तेनमंत्रीकृतःप्राज्ञोमनोनाममहामते २४ तस्मिञ्जि
तेजितेसर्वंसर्वमास्वादितंभवेत् दुर्जयेतद्धिजानीयाद्युक्त्यैवपरिजीयते २५ विषयान्त्र

तिभोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा अनास्थापरमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये २६ अभ्यासेन विना क
ष्टं नाभाति विषयारतिम् अप्यत्यन्तबलो देही देशान्तरमिवागतिः २७ आत्मावलोकनेनैषा
विषयारतिरुत्तमा हृदये स्थितिमायाति श्रीरिवाम्भोजकोटरे २८ तस्मात्प्रज्ञातिकाविरागि
चरिणातिचारुणा देवमालोकयेद्भोगाद्रतिं यावद्धरेत्समम् २९ चित्तस्य भोगैर्द्वौ भागौ शास्त्रे
णैकं प्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषया चैकमव्युत्पन्नस्य सत्क्रमे किंचिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य भागं भोगैः
प्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषया भागौ भागं शास्त्रार्थचिन्तया ३१ व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसो
न्वहम् द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्ये द्वौ ध्यानगुरुपूजया ३२ भोगसंत्यागसंप्राप्तपरमार्थार्हते
स्तत न ब्रह्मपदविश्रान्तिस्त्वमासाद्यते परम् ३३ पौरुषं यत्नमाश्रित्य देवं कृत्वा सुदूरतः भो
गान्विगर्हयेत्प्राज्ञः श्रेयोद्वाररुद्धार्गलान् ३४ विचारो भोगगर्हातो विचाराद्भोगगर्हणं अ
न्योन्यमेतद्वर्धेते समुद्रजलदाविव ३५ भोगगर्हाविचारस्य सात्मालोकस्य शास्त्रतः अन्यो
न्यसाधयंत्यर्थं स्निग्धाः सुहृदो यथा ३६ देशक्रमेणायनमल्पविगर्हणो न तेनाङ्कसायु।
जनमर्जयमानपूर्वम् तत्संगमात्यविषयायवहेलनेन सम्यग्विचारविभवेन न तवात्मला
भः ३७ बलिः एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा इदानीं संस्मृतं दिष्ट्या संप्रबोध
महं गतः ३८ अहो नु खलु रम्योयं शमभूः शीतलान्तरा सर्वाप्ये वशमं याति सुखदुःख दृ
ष्टा शमे ३९ अंग नमेनसं पीडा मां समासेन चासिधयः पुरा हृ मम वे प्रीतो यन्नमोह विज्र

मिते ५० एतावन्तमहं कालं भ्रंशो बालो भवं पुरा यः कुर्वन्द्वेषममैरेल्लच्छया जगदिच्छया ५१
कोयं तावदहं किंस्यादात्मेत्यात्मावलोकनं इच्छाम्याशनसेनार्थं नमज्ञानशान्तये ५२ बलि
श्चिन्तनेनाविर्भूतं शुक्रमुवाच भोगान्प्रतिविरक्तोस्मि महासंमोहदायिनः तत्त्वं ज्ञातुमि
च्छामि महासंमोहहारि यत् ५३ कियन्मात्रमिदं भोगजालं किमयमेव वा कोहं कस्त्वं किमे
ते वा लोका इति वदाशु मे ५४ शुक्रः बहुनात्र किमुक्तेन खेगंते यत्त वाहनम् सर्वदानवरा
जेन्द्र सारं संक्षेपतः शृणु ५५ चिदिहास्ति हि चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च चित्त्वं चिदहमेते च
लोकाश्चिदिति संग्रहः ५६ उह जगति चित् अस्ति हि प्रमाणं तस्याः सिद्धेः स्वयं निरपेक्षत्वप्रसिद्धिः यो
तनाय अत इदं चिद्रूपं चिदधीनसिद्धिकं भोगजातं चिदेव मात्रोत्कर्षावधिर्यस्य तद्यथा विधं
यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुत्या हि सा चिदेव सर्वानन्दोत्कर्षावधिर्लोके चिन्मयमेव चिच्चा
ध्यासात् चिन्मयमेव च एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति श्रुतेः एवं त्वमस्य
हं ब्रह्मास्मि एष ब्रह्मैष इन्द्रः नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोतेत्यादि श्रुतिशतेभ्यस्त्वमहं
मादिभोक्तृतत्त्वमपि चिन्मात्रमेवेत्याह चित्त्वमिति एवं भोग्यजातमपि परमार्थतश्चिदेवेति
मत्वा स्फूर्तीश्चिदधीनत्वाद् हंसे वेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यादिश्रुतेश्चात्याशयेनाह ते चेति ५६
भव्यास्ति चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात् नो चेत्तद्धृदि प्राप्तं त्वयि भस्मनि हूयते ५७ चि
त्तचैत्यकलनावन्ध्यमलं नक्षितं किं निरुच्यते चिदचेत्याखिलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ५८ चेत्यर

ज्ञनिरिक्ताय विरिक्ताय महात्मने प्रत्यक्चेतनरूपाय स्वरूपाय नमोस्तु ते ४९ चिन्तये चेत्यमुक्ताय यु
क्तायुक्ताय योगण्या सर्वावभासदीपाय मह्यमेव नमोस्तु ते किं संकल्पविकल्पाभ्यां चिन्ते चेद्
यमेकिका संदोभयाम्यहं तावघाम्याम्यात्मनियावने ५१ इति संचिंतयन्नेव बलिः परमको-
विदः ओंकारादर्हमात्रार्थं भावयन्मौनमास्थितः ५२ संशान्तसर्वसंकल्पः प्रशान्तकलनाग
णः निःशंकमपि हृदास्त चेत्यचेतकचिन्तनः ५३ ध्यातृध्येयध्यानहीनो निर्मलः शान्तवासनः
बभूवावातदीपाभो बलिः प्राप्तमहापदः ५४ प्रशमितेषणायापि विषर्णाया मननदोषदशोज्झि-
तयेतया बलिरराजत निर्मलसत्तया विघनमक्षतयेव शरन्नभः ५५ दिव्यवर्षसहस्रेण प्रा-
बुद्धो बलिश्चिन्तयति नवै योस्ति नमो द्योतितमोर्व्यमेद्वयमागतम् किं मे ध्यानविलासेन।
किं चाध्यानेन मे भवेत् ५६ न मे बाञ्छापरे तत्वे न मे वाञ्छा जगत्स्थितौ न मे ध्यानदृशा कार्यं न
कार्यं विभवेन मे ५७ वसिष्ठः बलेर्विज्ञानसंप्राप्तिरेषा ते कथिता मया एतां दृष्टिमवष्टभ्य त्व
मप्यभ्युदितो भव ५८ इत्याद्यैश्च सर्वर्षीणां कोटीर्भुक्त्वा जगत्त्रयम् अन्ते वैरस्यमापन्नो बलिर
प्यन्तरोत्तमः ५९ तस्माद्वपुर्वैरस्य भोगाभोगमिदं संत्यज्य सत्यमानन्दमेव संपदे ब्रा-
ज ६० इदं मिष्टमनिष्टं त्वमनिष्टं चेष्टमित्यपि परिकल्प्य तदभ्यासान्मनतोपि परित्यजे ६१
इष्टानिष्टदृशोस्त्यागे समतोदेति शाश्वती तया हृदयवर्तिन्या पुनर्जन्म न जायते ६२ माघा
हीर यथार्थीते मिथ्यादृष्टिहताशयैः यत्नैः संकल्पविक्रीतैर्विमर्दैः समतां व्रज ६३ अकिं

चनात्स्वनिर्णीतालेवमानात्मरोक्तिषु नमोरव्यादथिकोलोकेकश्चिदस्तीहदुःखदः ६४ आ
त्मनैवप्रयत्नेनयावदात्मावलोकने नकृतोनुग्रहस्तावन्नविचारोदयोभवेत् ६५ विष्णुना
हिरण्यकशिपोर्हतेतज्जयेप्सुः प्रह्लादश्चिन्तयति उपायमेकमेवेमंहरेराक्रमणोत्सुकः स्म
मन्येतस्मृतिरेकेणाविपयतेनप्रतिक्रिया ६६ सर्वात्मनासर्वधियासर्वसंरम्भरंहसा सएवशा
रणोदेवोगतिरस्तीहनान्यथा ६७ अस्मान्निमेषादारभ्यनारायणमजंसदा संप्रपन्नोस्मिस
र्वत्रनारायणमयोह्यहम् ६८ नमोनारायणायेतिमन्त्रःसर्वार्थसाधकः नापैतिममहृत्को
शादाकाशादिवमारुतः ६९ हरिराशाहरिर्व्योमहरिरुर्वीहरिर्जगत् अहंहरिरमेयात्मा
जातेविष्णुमयोह्यहम् ७० अविष्णुः पूजयन्विष्णुंनपूजाफलभाग्भवेत् विष्णुर्भूत्वायजेद्वि
ष्णुमयंविष्णुरहंस्थितः ७१ तद्भक्त्येवंविचिन्त्यैवविष्णुनागत्यवरेप्सुहीन्युक्तेप्रह्लादउवाच सर्वसंक
ल्पफलदसर्वलोकान्तरस्थित यदुदारतमंचित्तेतदेवादिशमेविभो ७२ भगवान् सर्वसंभ्र
मच्छेदशान्त्यैपरमायफलायच ब्रह्मविश्रान्तिपर्यन्तोविचारोस्तवानघ ७३ प्रह्लादः विचार
वानेवभवान्भवतीतिभवारिणा देवेनोक्तोस्मितेनान्तःकरोम्यात्मविचारणम् ७४ भवभो
तिकेभ्योविविच्यात्मानमनुभवन्वदति चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेषावभासकः सवाह्या
भ्यन्तरव्यापीनिष्कलामलसन्मयः ७५ अनेनचेतनेमेसर्वेघटपटादयः सूर्यान्ताश्चावभा
स्यन्तेदीपेनान्तमतेजसा ७६ मयिस्फारेचिदादर्शेप्रतिबिंबंयदागतम् तदस्तिनेतरद्यस्मा

उप.प्र.
४५

त्मेनोत्पन्नेह विद्यते ७७ यद्यत्किंचिदिदं दृश्यं जगत्स्थावरजंगमम् सर्वं संकल्परहितं तच्चिन्नत्व
महेश्वरे ७८ भवानयमयं चाहमिति मिथ्यैव विभ्रमः को देहः कोप्यदेहो वा को मृतः कश्च जीव
ति ७९ दारुवारिदृषन्मात्रे ललितो यो धरातले धिग्वराकमनात्मज्ञं तं कृदानवकीटकं ८० व
नदुर्गे दारुणा जलदुर्गे वा गिरिदुर्गे चरत्यदो मिन्दन्नी विपत्तिशरणा यत्र स्वामित्वाभिमाने
नैलाल्लतां गतः कीटकानां दारुवारिदृषद्भित्त्वा सादर्शनात् दृषत्स्वपि पुत्तलिकादीनां दर्श
नात् स्वविग्रहैकात्म्यभिद्गुब्धैर्विद्यामयमेतकम् अज्ञेनमत्तं पश्यतां किं नाम गुरुणा कृतम् व
र्षाणां कति चिन्त्याप्य जगच्छ्रीमतिकामिनाम् किं नाम प्रापदुचितं हिरण्यकशिपुः किला
वराकाः पेलवधियो वभ्रंशुर्मे पितामहाः येषामाज्यमिदं त्यक्त्वा दैन्यमिरिभवभ्रमिषु ८२ अन
न्तानन्तसंभोगापरोपशमशालिनी शुद्धे येचिन्मयी दृष्टिर्जयत्याखिलदृष्टिषु ८३ सर्वभावा
न्तरस्थाय चेत्यमुक्तचिदात्मने प्रत्यक्चेतनरूपाय मह्यमेव नमो नमः ८४ अनास्वादितमाना
न्तं जगद्राज्यशतान्यपि समास्वादयतानेह किंचिदास्वादितं भवेत् ८५ परां दृष्टिमिमां त्यक्त्वा
दग्धराज्ये रमेत कः कल्पत्वोक्तं रसं प्राज्ञः कटुनिम्बपयः पिबेत् ८६ आत्मने स्तनमो मह्य
मविच्छिन्नचिदात्मने लोकालोकमर्यादेव चिरेणाधिगतो स्पृहो ८७ परावृष्टोमिलव्योम्नि
प्रोदितोस्मि चिराय च उद्धृतोस्मि विकल्पेभ्यो योस्मि सोस्मि नमोस्तु ते ८८ मह्यं तुभ्यमनन्ताय
मह्यं तुभ्यं शिवात्मने नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने ८९ गतघनपरिहृत्तामिद्धविंबं

गतकलनावरणो स्वमेवरूपम् स्ववपुषि मन्दितैः स्वयं स्वसंस्थ स्वयमन्दितं स्ववशं स्वयं नमामि ९०
निरहंकाररूपाय स्वप्रसन्नान्तरायच महात्मानन्दसरसे तुभ्यमात्मन्नमो नमः ९१ शान्तेन्द्रियो
ग्रग्राहाय द्वीणचित्तोविवह्नये आनन्दाम्बुदये तुभ्यं महात्मात्मन्नमो नमः ९२ गताहङ्कारमे
घाय शान्ताशाद्राववह्नये महात्मानन्दपोलाय विश्रान्ताय नमो नमः ९३ प्रफुल्लानन्दपद्मा
यशान्तचिन्तामयोर्मये महात्मसन्मानसायात्मंस्तुभ्यमेतन्नमो नमः ९४ हेलान्तकम्पितानन्त
विघ्नप्रासादतिशायिनी परमोपशमोपेता जातेयं मम निर्वृतिः ९५ पश्यन्तमोहवेतालो गता
हंकारराक्षसः कदाशान्तपिकोन्मक्तो जातोस्मि विगतज्वरः ९६ तस्मात्संसारगुरोच्छित्वामस्त
रीरकपंजरात् नजाने क्व गतोड्डीय इ रहंकृतिपक्षिणी ९७ उन्मूलिते घनाज्ञानकुलायं का
यपादपात् नजाने गतउड्डीय क्वाहंभावविहंगमः ९८ स्वसत्तापूरिताशेषविघ्नविघ्नज
नीनभो सर्वत्र लब्धसिनित्यमयुनाक्व पलायसे ९९ आवयोरन्तरे भ्रेदिज्ञं नमव्यवहितान्तर
म् अहेरमयसंपन्नं दिष्ट्या दृष्टोसि वान्धव १०० त्वयि स्थिते मय्यविगतामयात्मनि स्वसंस्थिते
व्यपगतेरागरजने क्वावन्ध नेक्व च विपदः क्व संपदो भवाभवौ क्व घा मनः षेमिशाम्यते १ वसि
ष्ठः इति संचिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ २ एवंव
र्षसहस्राणि पीनात्मा ऽतिष्ठदेकरूपकः शान्तरावाससरस्थैर्यमालीडश्रवचोपले ३ मर्यादापा
लनार्थं विलम्बनायाग्न्वजनार्द्धनिनोत्थापितः प्रह्लादस्तदाज्ञयादैत्यराज्यं चकार श्रीरामः

उप०प्र०

४६

पौरुषेणाप्रयत्नेन सर्वमासाद्यते यदि प्रह्लादस्त्वत्कथं त्वज्ञो नमाधववरं विना ४ वसिष्ठः यद्यद्राघ
वसंप्राप्तं प्रह्लादेन महात्मना तत्तदासादितं तेन पौरुषादेव नान्यतः ५ आत्मा नारायणश्चैव ना-
भिन्नास्तिलतैलवत् नैव वशीलपटवत्कुम्भोमाद्वत्तया ६ कदाचिदात्मनैवात्मा स्वयं-
ध्यानात्प्रबुध्यते कदाचिद्विष्णुदेहेन भक्तिलभ्येन बोध्यते ७ चिरमाराधितोप्येष परमप्रीति
मानपि नाविचारवतो ज्ञानं दातुं प्राप्नोति माधवः ८ मुख्यः पुरुषयत्नात्स्यो विचारः स्वात्म
दर्शने गौणो वरादिको हेतुर्मुख्यहेतुपरो भव ९ पौरुषं यत्नमाश्रित्य आह्लादेन्द्रिय पर्व
ते संसारजलधिं तीर्त्वा पारं गच्छ परं पदम् १० विना पुरुषयत्नेन दृश्यते चेज्जनार्दनः मृग
पक्षिगणं कस्मात्तदासौ नोद्धरत्यजः ११ नहूर्गेर्न गुरोर्नाथानां किंचिदासाद्यते महत् आक्रान्तम
नसः स्वस्माद्यदासादितमात्मनः १२ शास्त्रयत्नविचारेभ्यो मूर्खाणां प्रपलायिनाम् कल्पि-
ता वैष्णवी भक्तिः प्रवृत्त्यर्थं शुभमिष्यते १३ विचारोपशमाभ्यां हि न विनासाद्यते हरिः विचारो
पशमाभ्यां च मत्तः किं स्यात्तु केशवात् किं १४ विचारोपशमोपेतं चित्तमाराधयात्मनः तस्मिन्सिद्धे
भवान्सिद्धो नो चेद्वनगर्दभः १५ हरिरूपावासि चित्तं त्वं मुख्यमानानतेन वपुः शंखचक्रगदा-
हस्तो गौणाख्याकारश्चात्मनः यो हि मुख्यं परित्यज्य गौणं समनुधावति त्वत्कारमायनेसिद्धं
साध्यं संसाययत्यसौ १७ रामापर्यवसाने यमायातं स्मृतिनामिका आत्मचित्तजयेनैवद्व
यमायाति नान्यथा १८ कोशलदेशीयो गाधिर्ब्राह्मणस्त्वाराधिताद्विष्णोर्वरं प्राप्य सरोन्त

४६

46

रत्नमर्घगणार्थं निमज्जन्मनसि मायामयीं स हरिं निरीक्ष्य पुनस्तामेव प्रत्यहं तेन पश्यन्नन्ते दिहानो भूयो वि
स्मृत्वाराध्य प्रत्यक्षीकृत्योवाच भ्रान्तोऽस्मि देवषण्मासान्भूतकीरजनास्पदम् तत्र व्यभिचरत्य
स्मद्वृत्तान्तो न कथास्वपि १९ मायया भूतमभ्रं दृष्ट्वा त्वयेत्युक्तोऽस्मि किं प्रभो मोहनाशाय महतां वचो
नो मोहहेतवे २० भगवान् काकतालीययोगेन चेतसि स्वप्नवत्स्थितिः सर्वेषां भूतकीराणाम
वेव प्रतिबिम्बति २१ ते नोऽगतवद्वृत्तान्तं यथावत्कथयन्ति ते प्रतिभासो न यातीति पुनर प्रतिभास
नाम् २२ केनचिच्छ्वपचेनान्ते ग्रामस्य रचितं गृहम् तत्त्वया दृष्टमाविष्टसिद्धकारणतां ग
तम् २३ कदाचित्प्रतिभैकैव बहूनामपि जायते काकोलतालस्थितिवद्विचित्राहि मनोग
तिः २४ तथाहि बहवः स्वप्नमेकं पश्यन्ति मानवाः स्वापभ्रमदमैवेयमदमन्यद्रचितवत् २५
योऽसौ कटञ्जको नाम श्वपचो भूतमण्डले तेनैव सन्निवेशेन सत्तथैवाभवत्पुरा २६ तथैव कि
ल त्वं प्राप्य देशान्तरे—तः बभूव कीरवपतिः प्रविवेशानलं ततः भवतः केवलं चित्ते जला
तर्वह्निनसस्तथा प्रतिभाता तथाभूता कटञ्जाचारसंस्थितिः २७ दृष्टानुभूतमप्यर्थं कदाचिद्धि
स्मरत्यलम् कदाचिदप्यदृष्टं तु चेतः पश्यति दृष्टवत् २८ यथा स्वप्नमनोराज्ययात्रासंस्थिति
तिविभ्रमाः जाग्रत्यपि तथैवांग दृष्यं ते मनसा स्वयं २९ भविष्यद्भूतकालस्थ यथा त्रैकाल्यदर्शि
नः प्रतिभामेति गाधे यकरञ्जाचरितं तथा ३० अयं सोऽहमिदं तन्म इति मज्जति नात्मवान् अ
यं सोऽहमिदं तन्म इति मज्जत्यनात्मवान् ३१ सर्वमेवाहमेवेति तत्त्वज्ञो नावसीदति नग्रहणा।

ग्रं ३प ८

तिपदार्थेषु विभागानर्थभावनाम् ३२ तेनासौ भ्रमयोगेषु सत्स्वदुःखविलासिषु न निमज्जति मग्नेना
पि तुम्बीपात्रमिवांभसि ३३ ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्नशक्नोषि मनोभ्रमं विनिवारयितुं मे च मनः सा
म्यग्यत्नवानिव ३४ चित्तनाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किंचि
न्मबाधते ३५ त्वमत्र तिष्ठ गिरेः कुञ्जे दशवर्षाण्यपरिवृत्तधीः मयः कुरु ततो ज्ञानमनन्तं समवा
प्स्यसि ३६ इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः स्वैरेवान्तरधीयत गाधिर्विवेकवशजं वैराग्यपदमागतः
निरस्ताशेषसंकल्पस्तपस्तेपे चकार ह दशवर्षाणि तेनासावात्मज्ञानमवाप ह ३८ अवमत
तदनन्तं प्राप्य सन्तोषं महात्मा ह्यपगतभयशोको भोगभूमावनीषु सततमुदितजीवन्मुक्त
रूपः प्रशान्तः सकलरवशभ्रान्तो पूर्णतापूर्णचेताः ३९ तस्माद्रामचन्द्र संत्यज्य तीर्थदानतपः
क्रियाः श्रेयसे परमायान्तस्थितेमेव वशं कुरु ४० वर्तमानमनायासं भज बाह्यमपि यात्वयं
भूतं भविष्यद्भजन्याति चित्तमचित्तताम् ४१ स्वभावमालोकयतस्त्वानन्दाद्धयतां स्थितेः रमा
यनमपि स्वादु रामप्रतिविषायते ४२ यथा विवरकीटेभ्यो गर्दभेभ्योऽपि मानवाः तिर्यग्भ्यश्चा
प्यतनवज्ञा राम तज्ज्ञनरास्मृताः ४३ हृदा दातमस्तत्तां याति चित्तेऽपीवरतां गते आलोकलक्ष्मीर
भितो महामेरुरिवास्थिते ४४ भोगाभोगातिरस्कारैः कार्श्यं नेयं प्रयत्नेन मनः रसापहारैस्तज्ज्ञो
न कालेनाजीर्णीयणीवत् ४५ अनात्मन्यात्मभावेन देहमात्रास्थयानया पुत्रदारकुटुम्बेषु
चेतोग— तिपीनताम् ४६ अहंकारविकारेणाममतामलहेलया इदं ममेति भावेन चेतो

८७

गच्छतियीनतां ४७ अथिव्याधिविलासेनसमाश्वासेनसंस्तुतैः हेयादेयप्रयत्नेनचेतोगच्छतियी
नताम् ४८ होहेनधनलाभेनलाभेनमणियोषिताम् आपातरमणीयेनचेतो॰ ४९ दुरा
शाहीरपानेनभोगानिलबलेनच आच्छादनेनचारेणाच्चिन्नाहिर्यानि यीननताम् ५० तान्था
मादनसान्द्रस्थलपल्लीग्राम विवेकउद्दालकोमुनिरितिचिंतयामास कदाहंत्यक्तमनने
पदेपरमपावने चिरंविश्रान्तिमेष्यामिमेरुशृंगइवाम्बुदः ५१ कदाशममुपेष्यतिममा
न्तर्भोगसंविदः आलोलकल्लोलरवाऊर्मयोम्बुनिधाविव ५२ इदं कृत्वेदमप्यन्यत्कर्तव्य
मितिकल्पनाम् कदान्तर्विहसिष्यामिपदविश्रान्तयाधिया ५३ कदाविकल्पजालंमे
नलगिष्यतिचेतसि स्थितमप्युज्झितासंगापयःपद्मदलेयथा ५४ कदावकुलकल्लोलानावा
परमयाधिया पारितीर्णोभविष्यामिमत्तोन्तस्तातरंगिणीम् ५५ कदेमांजागतैर्भूतैःक्रिय
माणामसन्मयीम् क्रियामपहसिष्यामिबाललीलामिवाकुलाम् ५६ कदोपशान्तमनना
मोधरणीधरकन्दरे समेष्यामिशिलासाम्यंनिर्विकल्पसमाधिना ५७ कदामेमानमातङ्गः
स्वाभिमानमहामदः सत्तावबोधहरिणाहूतोनाशमुपेष्यति ५८ निरंशध्यानविश्रान्तेर्मूक
स्यममर्मूर्धनि कदातार्णकरिष्यन्तिकुलायंवनचूर्णिकाः ५९ कदानिःशङ्कमुरसिध्या
नधीरधियःखगाः ममविश्रांतिमेष्यन्तिशैलस्याराबलस्थितेः ६० इतिचिन्तापरवशोवना
उद्दालकोद्विजः पुनःपुनस्तत्पविशन्ध्यानाभ्यासंचकारह ६१ विषयैर्नीयमानेनत्चित्तेनमर्क

ग्रं॰
उप॰
४८

48

दृढञ्ज्वले न स लेभे समाधानप्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीम् ६२ कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनंतरं।
तस्यागच्छन्विलं कपिः प्रोद्वेगं सत्त्वसंस्थितौ ६३ कदाचिदान्तरान्स्पर्शान्धीरस्त्यज्य मनःकपिः।
लोलत्वान्नस्य संयातो विषयं विषदग्धवत् ६४ कदाचिदुदितार्काभं तेजो दृष्ट्वांतरे मनः विष।
योन्मुखतां यातं तस्य तामरसेक्षणा ६५ आन्तरे हार्देन ब्रह्मणा उदितार्काभं तेजो दृष्ट्वा तथा च
श्रुतिः नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् एतानि रूपाणि पुरःस
राणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे इति ६५ आन्तरान्धतमस्त्यागं कृत्वा विषयलंपटं तस्या
द्वीयमनो याति कदाचिन्नलपद्विवत् ६६ आन्तरस्यान्धतमसोऽज्ञानान्धकारस्येईषद्ब्रह्मा
भिव्यक्त्यात्यागमीषन्मध्यमं कृत्वा तदानीमेव विषयवासनो द्योयान्नलं पदं वभ्रवेत्यर्थः वाह्या
नाभ्यंतरान्स्पर्शांस्त्यक्त्वा निद्रां च तन्मनः न मलेजान्तिके लेभे कदाचिच्छाम्यतीं स्थितिम् ६७
तमसोऽज्ञानस्य तेजसश्चात्मज्योतिषश्चान्तराले संधौ लीने सन्निद्रयेव शाम्यंतीं चिराद्दृढां
स्थितिं लेभे ६७ अथ पर्याकुलमतिर्विजहारमुनिर्गिरौ प्रत्यहं दिवसार्थी शोमहामेरा।
विवेककः ६८ समलभत दृष्ट्वा पापमेकदा प्रापकन्दराम् संशान्तसर्वसंचारां मुनिर्मोद्व
दशामिव ६९ स तत्रोपाविशद्धृतीश्वतमसलनतो नयन् अन्तःश्रुद्धव पुंःस्थेगेऽक्षरम् क
उवां बुदः ७० बुद्धवत्म दृढं वद्धपद्मासनउदङ्मुखः पादिमिभ्यो हृषाणो धृत्वा चकार ब्रा
ह्ममञ्जलिं ७१ वासनाभ्यः समाहृत्य मनो निर्गमपत्तनम् निर्विकल्पसमाध्यर्थं चका

रेमाविचारणाम् ७२ अयिमूर्खमनः कोर्थस्तव संसारवृत्तिभिः यीमन्तो नतिषेवन्ते पर्यन्ते दुः
खदांक्रियाम् ७३ अनुयावत्ति यो भोगांस्त्यक्त्वा शमरसायनम् संत्यजमंदानवनं स याति वि
षजंगलम् ७४ यद्दियासि महीं रंध्रं ब्रह्मलोकमथापि वा तन्न निर्वाणमायासि विनोपशमा
नामृतम् ७५ शाब्दादिकाभिरेताभिः किंमूर्ख विहृतवृत्तिभिः भ्रमस्य विरतं व्यर्थमेतेमे हृद्विका
यथा ७६ यस्मात्किंचिदवाप्तोषि यस्मिन्नहमिति निवृत्तिम् तस्मिंश्चेतः शमे मूर्ख नानेव भ्रासि
किंपदम् ७७ करोम्यथ किमर्थं वा तदनुशासनम् विचारणावतः पुंसश्चिन्तमस्ति हि नानघ
पादाग्रुणाच्छिरो यावत्कराणाः प्रविचारितम् न लब्धो सावहं नामकः स्यादहमिति स्थितः ७८
संदेहि वातशक्ती नाम ववोयो महाचितः जरामृति स्वकायेस्मिन्को सावहमिति स्थितः ८० अस्या
ऽथ्यमालोकनेवक्त्र यदि चूनम्रवनागतम् तदहं नामको सोस्याद्योस्मिन्दुःखेन मोहितः ८१
स्पर्शनाय निजे तत्त्व यदि जातात्वगुन्म्रवीत को ये स्यादहं नाम ऊपिशाचश्चोदितः ८२ रसे
ष्वभिनिषक्तेस्मिन्स्वकर्मे रसनेन्द्रिये अहं मूढ भ्रमा त्येष कृतस्य कृत्सितो भ्रमः ८३ शब्दृश
क्ति गजेश्रोत्रे वराके स्वार्थपीडिते तदहंकारदुःखस्य निर्वीजस्य कथ्रागमः ८४ आतेभारिवे
न निजे घ्राणे स्वगन्धमागते अहं घ्रातेति यो मानान्तचोरैनैववेम्यहम् ८५ कामनाहीनमप्ये
तत्त्वक्त्वादीन्द्रियेः स्वतः प्रवर्तन्ते बहिः स्वार्थे वासनाव्यकारणाम् ८६ तस्मान्मूर्खाणीन्द्रिया

उप॰ प्र॰
५९

णीत्यक्तान्तर्वासनो निजाम् कुरुध्वं कर्म हे सर्वे मद्दुःखं समवाप्स्यथ ८७ नष्टा ये ये विनष्टाः स्थ व्यर्थमि
न्द्रियबालकाः कोशकारकृमेर्मत्तेन नेव स्वयं भवा ८८ विषविषयविशूचिकामनन्तानि पुराम
हंस्थिति वासनामया स्म अभिमतपरिहारमेत्र युक्त्या भवविभवो भगवानिभयामभूमिः ८९ अ
हंकारभ्रमस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् अपुनः स्मरणं मन्ये नूनं विस्मरणो वरम् ९० समूलं सं
परित्यज्य चिरायाहंकृतिभ्रमम् तिष्ठाम्यात्मनि शान्तात्मा शरन्नभः शरदीव खे ९१ परमात्मानले दीप्ते
ऽसंहुत्वावयवं स्वयम् दग्ध्वात्मानमलं चित्ते शुद्धतामेति शाश्वतीम् ९२ संकल्पपादपं तृष्णाल
तं छित्वा मनोवनम् विततां भवमामासाद्य विहरामि यथासुखं ९३ यदर्थं किल भोगश्रीर्वाञ्छ्यते।
स्वकलेवरं तन्मे नापि न तस्याहं कोऽर्थः सुखलवेन मे ९४ यत्रात्मा तत्र न मनो नेन्द्रियाणि न वास
नः पमराः परितिष्ठति तिक्कटेन महो भूतः ९५ स्वस्मात्पदवादस्माल्लीलया चलितस्य मे दृ
यह्नतमतेः किं च परिवारास्ययं शुभः ९६ स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता सर्वैका।
तानिर्भयता द्वीणाऽद्वित्वविकल्पता ९७ नित्योदिताः समाः स्वस्याः हृदयाः सुभगोदयाः मेमे
कात्ममतेर्नित्यं कान्ता हृदयवल्लभाः ९८ अथोद्दालको मुनिः प्रणवध्यानपूर्वकं भूतशुद्ध्या
दिकं कृत्वा समाधिविक्षेपादीनि भूयः सविकल्पसमाधिप्राप्तः इत्याह चिरानुसन्धानवशात्स्व
दनाच्च स्वसंविदः तनुश्चिन्मयतामागाद्धेमन्द्रुततामिव ९९ एवं सविकल्पसमाधिना क्रमे।

५९

णानि निरिन्धनाग्निवत्स्वच्छीयमाणो क्षीरोदकवच्छिदैकरसं जगामेत्याह चित्तत्वमर्थं संत्यज्य चित्तं चि
त्त्वतां गतम् अन्यदेव वभूवाशु पङ्कः कुम्भस्थितो यथा ३ चित्तस्य चित्तभावापगमे तत्प्रति बि
म्बचैतन्यस्य बिम्बचित्सामान्यैक्यं वृत्तमित्याह चेत्यं संत्यज्य चिच्छुद्धा चित्सामान्यमथाययौ त्यक्त
वीच्यादिभेदोऽब्धिर्वा सामान्यमिवैव धीः १ चेत्यस्यावभासवृत्त्याकारं संत्यज्य प्रतिबिंबचिच्छुद्धा
सती सर्ववृत्तिसाधारणात्साक्षिचित्सामान्यभावमुपाययौ यतः सा यका धीः एकरसीभूता स्वो
पाधिबुद्धिर्यस्याः तथाविधेत्यर्थः १ एवं निर्विकल्पसमाधिं प्रतितिष्ठितस्योद्दालकस्य तत्परिपा
कात्तत्त्वसाक्षात्कारं तत्फलं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिदर्शितं ब्रह्मभावं च दर्शयति त्यक्त
भूतौघमननं ततो विस्मृभरे महत् चिदाकाशं ततः शुद्धं सो भवद्धीयमागतः २ तद्भावमेव नि
रतिशयानन्दावाप्तिरिति दर्शयति तत्र प्राप दपानन्दं दृष्टपदर्शनवर्जितम् अनन्तमन्तमास्वा
दं रसायनमिवार्णवम् ३ सिद्धिसार्थमनादृत्य तस्मिन्नानन्दमंदिरे आतिष्ठद्धषणामासा
न्दि[illegible]टैकश्वोत्तरे ४ आनन्दपरिणाममित्याद नानन्दपदं गतः नानन्दं न निरानन्दं ततः सत्संवि
दाव भो ५ क्षणो वर्षसहस्रं वा तत्र लब्धस्थितिं मनः इति मतिं न भोगौघैर्दृष्टस्वर्गश्वाव नोद्
उद्दालकस्तदारभ्य व्यवहारपरोऽपि सन् तूस्त्समाहित एवासौ चित्तत्वैकत्वमागतः ७ चित्तत्वै
कमयाभ्यासान्महाचित्तमुपेयुषः वभूव सर्वत्र समः तेजसां रविवानतो ८ अन्तःकर
णानि हृत्यन्न गतं तत्साक्षिचिन्मात्रस्य विविच्य दर्शनं यावात्लक्षणात्समाधिं दृढाभ्यासान्

अनेनतस्यक्रमायंचा मभ्रमैः षष्ठभूमिकाप्राप्तिकक्ता ८ चित्सामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमे
त्यसौ दृश्येऽस्मिन्स्थिरविवर्त्तालमायान्तवेदयम् ९ कदासंक्षीयतेचित्तमभावात्यन्तभावना

उप॰प्र॰ ५०

त् चित्सामान्यस्वरूपस्यसत्तासामान्यमातदा १० नर्नेचेत्यांशरहितांविज्ञानात्मनिविलीयतेऽस
द्रूपवदत्यच्छासत्तासामान्यतातदा ११ षष्ठभूमिकायांचिदवान्तरभेदानेपरिस्फुरत्यचित्सामान्य
स्वरूपभूतस्यचेत्याभावस्यात्यन्तभावनासत्यसंस्काराणामात्यन्तिकोच्छेदेसतियदाचित्तंसंक्षी
यतेतदास्वमात्रसत्तयास्वतःसिद्धातीपरिशिष्टचिदचिदुभयानुगतसन्मात्रैवसत्तासामान्यमि
त्यर्थः १० सर्वहन्निप्रतिबिंबितांचित्सर्वदृश्यवायेचेत्यांशेहन्नितद्विषयेरहितासतीयदास्वात्म
निविम्बचैतन्येलीयतेतदातस्यविम्बस्यअसद्रूपंयस्मिंस्तदसद्रूपमाकाशंतद्वदत्यच्छासत्ता
सामान्यताबोध्येत्यर्थः अस्मात्प्रभृतयः सर्वेनारदाद्याःसुराश्चैव ब्रह्मविष्णवीश्वराद्यास्तुदृष्टा
वस्थाव्यवस्थिताः १२ एतामालम्ब्यपदवीमसत्तभयनाशिनीम् उद्दालकोसावत्रसंघावा
दिकेजगद्धृहे १३ वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुयमक्रमैः पदमासाद्यतेपुण्यंप्रज्ञये
वैकयाथवा १४ संप्रबोधवतीतीक्ष्णाकलंकरहितामतिः सर्वसामग्रहीनापिपदंप्राप्नोति
शाश्वतम् १५ द्वाविमौरामसंपन्नावन्तरशेषपरिशीतलौ अन्तःशीतलतायास्याभदनंतमयं
फलम् १६ समाधिस्थानकस्यास्यचेतस्येहृतिचचले तत्रस्यतत्समाधानेसममन्मत्तताउ
वेः १७ उन्मत्ततामउवस्थस्यचेतस्यन्तीणवासनम् तदस्यान्मनदृष्टेनतत्समवुद्ध समाधिना।

50

भवत्यखिलजंतूनां यदन्तस्तद्बहिःस्थितम् अन्तस्त्थोपतप्तानां दावदाहमिदं जगत् १९ द्यौःक्ष्मा
वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरवस्थिताः २० माण्डव्यप्रसादा
प्राप्तज्ञानेन स्वर्गीजटेशं किरातराज्ञानेन सुरघुसखायमात्मप्रसादप्राप्तबोधः पर्णादहितीयना
मा परिघश्चिरकालात्संयुज्योवाच यद्यत्संसारजालेस्मिन्क्रियते कर्म भूमिप तत्समाहितचित्ता
नस्सुखायान्यस्य नान ह्व २१ कच्चित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदम् परमोपशमं श्रेयः
समाधिमनुतिष्ठसि २२ सुरघुरुवाच एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितम् परमोपश
मः श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते २३ समाधिमनुतिष्ठसीत्येवास्य समाधेर्यस्याविश्रमहेतोर्मनसो
बाधितत्वादिवासंभवमन्यमानस्याक्षिपति एतदिति सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशयं श्रेयश्चेत्यत
न्नेमहं युक्तत्वाद्ब्रूहि समाधिर्नष्ट्यइति किमर्थं त्वयोच्यत इत्यर्थः २२ योज्ञो महात्मन्सततं ति
ष्ठन्व्यवहरंस्तथा असमाहितचित्तात्मा सोकदा भवति कः किल नित्यप्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोपि
जगत्क्रियाम् आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः २५ बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्ज
लेरपि अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा २६ तत्त्वावबोधो भगवान्सर्वाशातृणपाव
कः प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः २७ समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी
साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः २८ यतः प्रभृति बोधेन युक्तमात्यंतिकं मनः तदारभ्य
समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः २९ नहि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विच्छिद्यते पुनः समाधिर्हरमाकु

यो· उप· ५१

ष्टोविसतन्तुःशिशोरिव ३० समग्रंदिनमालोकाद्दिरमत्यन्तयोयथा आजीवितान्तंनोप्रज्ञातथात्त्वाव
लोकनात् ३१ पद्मजउ· राजन्नूनंप्रबुद्धोसिप्राप्तवानसितत्पदम् संशीतलान्तःकरणःपूर्णेन्दुरि
वराजसे ३२ वसिष्ठउ· दिनानिजीव्यन्तेतानिसानन्दान्यत्रकियाक्रयाः आत्मचंद्रोदितायेषुचिज्ज्यो
त्स्नाहृदयाम्बरे ३३ चिरंशोचन्तितेदीनाजन्मजंगलवीरुधः आत्मावलोकनेहेलायेषामविगते
नसाम्य ३४ महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलंघने युक्तिःसंप्राप्यतेरामस्फुटानौरिवनाविकात्
यस्मिन्देशेमनीषीतज्ज्ञोनास्तिसज्जनपादपः सफलःशीतलच्छायोनतत्रनिवसेद्बुधः ३६ नय
नानिनमित्राणिनशास्त्राणिनबांधवाः नराणामुपकुर्वन्तिमग्नस्यात्मसमुद्धृतौ ३७ मनोमात्रे
णास्तहृदासेदेवसहवासिना सख्यंकिंचित्परामृश्यभवत्यात्मासमुद्धृतः ३८ एतावतैवदेशः
परमात्मावगम्यते काष्ठलोष्टसमत्वेनदेहोयदवगम्यते ३९ सखायंचिरतपस्विनंभासंवि
रतापसोविलासस्थिरतोमिलित्वावाच जीविताग्रद्रुमफलहृदावासामृताम्बुधे जगत्यस्मि
न्महावैयोभासस्वागतमस्तुते ४० कच्चित्तेविज्वराबुद्धिःकच्चिज्ज्ञातस्त्वमात्मवान् कच्चि
त्फलितविद्यस्त्वंकच्चित्कुशलवानसि ४१ भासउवाच साधोस्वागततद्येवदिष्ट्याहृष्टोसि ।
मानद कुशलंनुकुतोस्माकंसंसारेनिष्ठतामिह ४२ यावन्नाधिगतंज्ञेयंयावत्क्षीणानुचि
त्तभूः यावत्तीर्णोनसंसारस्तावन्नोकुशलंकुतः ४३ आशायावदशेषेणनलूनाश्छिन्नसंभ
वाः वीरुधोदात्रकेणेवतावन्नःकुशलंकुतः ४४ यावन्नाधिगतंज्ञानंयावन्नसमतोदिता।

यावन्नाभ्युदितोबोधस्तावन्नःकुशलंकुतः ४५ एवंतौकुशलप्रश्नंकृतवंतौपरस्परं कालेनासा
द्यविमलंज्ञानेमेदंततोगतौ ४६ समाधिर्हिद्विधाप्रोक्तावन्ध्यावन्ध्याचराघव वन्ध्यासर्वत्रमू
ढानांवन्ध्यातत्वविदांमता ४७ अन्तःसंसक्तमङ्गानामङ्गारंविद्धिराघव अनन्तःसङ्गानांविद्धि
रामरसायनम् ४८ सर्वदासर्वसंस्थितसर्वेषामसहृतिष्टता सर्वकर्मरतेनापिमनःकार्यविज्ञा
नता ४९ नसत्कर्मिरूचेष्टास्तनविन्नास्तनवस्तुषु नाप्काशेनाप्ययोभागेनाग्रेदिक्कलनासु
च ५० नवहिर्विपुलाभोगेनचैवेन्द्रियवृत्तिषु नाभ्यन्तरेनचप्राणेनमूर्ध्निनतालुनि ५१ नभ्रू
मध्येनवानासान्तेनवक्त्रेनचतारके नान्धकारेनचाभासेनचास्मिन्हृदयाम्बरे ५२ नजाग्रति
नचस्वप्नेनसुषुप्तेनतिर्मले नासितेनचवापीतेरक्तादौशवलेनच ५३ नचलेनस्थिरेनादौ
नमध्येनेतरत्रच नदूरेनान्तिकेनाग्रेनपदार्थेनचात्मनि ५४ नशब्दस्पर्शरूपेषुनमोहानन्द
वृत्तिषु नगमागमचेष्टास्तनकालकलनासुच ५५ केवलंचितिविश्रम्यकिंचिच्चेत्यावल
म्बिनि सर्वत्रनीरसमिवतिष्ठत्यात्मरमनः ५६ सत्यासत्यंजगद्रूपमन्तःकरणविम्बिता आ
त्मसंवित्तनोतीदमालोकमिवसूर्यभाः ५७ अन्तःकरणमेवातःकारणंभूतसंसृतौ आत्मा
सर्वान्नगतत्वान्नकारणंसदकारणम् ५८ द्वादशादिवसः गोष्पदंपृथ्वीमेरुःस्थाणुराशा
समुद्गिकाः तृणंत्रिभुवनंराम नैराश्यालंकृतात्मनः ५९ दानादानसमाहारविहारविभवा
दिकाः त्रियाजगन्तिहस्यन्तेनिराशाःपुरुषोत्तमैः ६० रक्तवालाङ्गनस्यापिज्ञस्योदारतयामनेः

कटाक्षाः यां प्रुतां यान्ति मनसः स्मरसायकाः ६१ शरीराद्व्यतिरिक्तेऽज्ञपशुतः अविवेकिनः विकर्त्ति
तां गकस्यापि न किंचिद्य विकर्त्तिते ६२ परब्रह्मणि नीरीव्यग्रापि गृहकर्मणि तदेवास्वादयत्यंतः
परसंगरसायनम् ६३ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः न शक्यते चालयितुं देवैरपि स
वासवैः ६४ संस्थिता व्यवहारेषु विचित्राचारयापि तु अन्तराः शीतलाः केचित्केचिन्मूढाः
शिलासमाः ६५ विचार्याप्ततत्त्वमालोक्य सेव्यते या विभूतयः ताउदर्कोदयाजंतोः शोषाडुःखा
यकेवलम् ६६ विचार्यार्थैः सदालोक्य धिया संसारसागरः एतस्मिंस्तदनुक्रीडां शोभते
गमनान्यथा ६७ पूर्वं धिया विचार्यैते भोगा भोगिभयप्रदाः भोक्तव्याश्चरमं राम गारुडैर्न
वपन्नगाः ६८ अपि शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णेऽपीन्दुमण्डले अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न
विस्मयी ६९ चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतू
हलम् ७० श्रीरामः अनिशं चरतो देहगेहे गगनगामिनाम् प्राणादीनां परिस्पन्दो वायूनां
रोध्यते कथम् ७१ वसिष्ठः शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः अनास्थायां कृतास्था
स्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु ७२ यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् एकतत्त्वघना
भ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ७३ पूरककुम्भकरेचकक्रमेण प्राणनिरोधसहिताद्राजयोगा
द्वाडदीन्तचित्तस्पन्दनिरोधः कार्य इत्याह पूरकादिनिजायामाद्दृढाभ्यासादखेदजात् ए
कान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ७४ दीर्घोच्चारितप्रणवान्तर्यमात्रालंबनयोगा

ह्रासकार्यमित्याह ॐकारोच्चारणप्रान्तशून्यत्वानुभावनात् सुषुप्ते संविदो ज्ञाते प्राणा ७५ इदा-
नीं रेचकपूरकयोरेकैकस्यापि श्वासप्रश्वासशिथिलीकरणकालेऽदे ऊर्ध्वाभिवर्द्धनसहितध्याना-
भ्यासादपि तन्निरोध इत्याह द्वाभ्यां रेचकेनैन मभ्यस्ते प्राणेऽस्फोरखमागते नसूक्ष्मशून्यकुञ्चन्याणि
प्राणा ७६ कुम्भके कुम्भवत्कालमनेते परितिष्ठति अभ्यासात्तन्निभते प्राणे प्राणाः ७७ तालुमू-
लगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम् ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणे प्राणाः ७८ जिह्वामूले स्खलनवलम्ब-
मानतया दृश्यमानामिन्द्रयोनिं अन्तर्वेणा तालुके यण्षस्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिरिति स्मृतः
तां परिहृत्य यावर्द्धनाभ्यासादि प्रयत्नादन्तः प्राणसंचारमार्गमर्द्धरन्ध्रे प्रवेश्यमानया जिह्वयाक्र-
म्य निष्पीड्याथः कृत्य प्राणोऽर्ध्वरन्ध्रे ब्रह्मरन्ध्रे गते प्रवेश्यपारिते मसनीत्यर्थः। अनेन लंबिकायो-
गसमन्वितानभोधारणादर्शिता तत्प्रकारश्च भगवता स्वच्छन्दे नोक्तः रसनां तालुविवरे निया-
योर्ध्वमुखे वाक्रते ययन्निर्जरतां गच्छेदावरामासान्नसंशयः ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं
करोति यः मासार्द्धेन न संदेहो मृत्युं जयति योगवित् आकाशे चमरीश्चिवा दिसदृशे यद्ब्रह्मरन्ध्र-
स्थिते यन्नाथेन सदाशिवेन सहितं शान्ते हूकाराद्वारे प्राणे तन्न विलीय पंचघटिके चिन्नान्वितया
धारयेदेषा मोहकवाटपाटनपटुः प्रोक्तानभोधारणेति समस्तकलनोन्मूकेन किंचिन्नामस-
ह्नरव ध्यानात्संविदि लीनायां प्राणाः ७९ नासाग्रोपलक्षित द्वादशाङ्गुलपरिमितबाह्याकाशे
चक्षुर्मनसा निरोधाद्ध्यानान्निरोध इत्याह द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे संविद्दृशोः

प्रशाम्यन्तोः प्राणाः ८० लौकिकायोगाः समुच्छिन्ताद्वेषयान्तराम्यस्थानाग्रागुरूक्त नभोधारणात्तत्सिद्धिरि
त्याह अभ्यासाद्धूर्ध्वरन्ध्रेण तालूर्ध्वद्वादशान्तगे प्राणे गलितसंवित्ते प्राणाः ८१ एवं खेचरीमुद्रयापि प्रा
णास्पन्दनिरोधहेतुरित्याह भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते चेतने केतने बुद्धेः प्राणाः ८२
केतने भ्रूमध्ये अविमुक्तस्थाने एषो वरणो नन्त इति जाबालश्रुत्यादिप्रसिद्धे चेतने चिन्मात्रभावे पर
मेश्वरे आत्मतया बुद्धे सतीत्यर्थः खेचरीमुद्रापि स्कंदेनोक्ता कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरी
तगा भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा बाध्यते
न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीमिति ८२ गुरोरीश्वरस्यवानुग्रहात्काकतालीयन्यायेन झटि
त्येवाह ते ज्ञाने झटित्येव चित्तविकल्पोपशमाद्धातन्निरोध इत्याह झटित्येव यदृच्छ ते ज्ञाने तस्मिन्
दृढाभ्रिते असंस्पृष्टविकल्पांशे प्राणाः ८३ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वे
श्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे हृद्दहराकाशे वा चिरं चित्तनिवेशात्तत्साक्षा
त्कारेण तत्सिद्धिरित्याह चिरकालं हृदेकान्तव्योमसंवेदनान्मुनेः अवासनात्मयोध्यानात्प्रा
णास्पन्दो निरुध्यते ८४ एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः नानादेशिकवक्त्रस्थैः
प्राणास्पंदो निरुध्यते ८५ अभ्यासेन दृढं नीतानेतास्ता योगयुक्तयः उपायतामुपायांति
भवस्य भवभेदने ८६ अभ्यासाद्दृढतां यातो वैराग्यपरिलाञ्छितः यथावासनमायामः
प्राणानां सफलः स्मृतः ८७ अत एव तत्सिद्धिफलभेदार्थं पातञ्जलशास्त्रे भ्रूमध्यादिस्था

उप॰प्र॰

५३

५३

नभेदेन धारणाभेदा दर्शिता इत्याशयेनाह भ्रूवासा तालसंस्थाह द्वादशांगुलिकोटिषु अभ्यासा
त्क्रामयति प्राणो हृद्येगिरिनदी यथा ८८ तालसंस्थाने कंठाग्रादारभ्य द्वादशांगुलिमितप्रदे
शः कोटिः सीमा द्वादशान्तः यथाह पतञ्जलिः नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् कण्ठकूपे क्षु
त्पिपासानिवृत्तिः कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् कण्ठकूपादधः कूर्म एव वृत्तप्रदेशः कूर्मनाडी प्रसि
द्धा मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनमित्यादि शिरः कपालच्छिद्रे भास्वरज्योतिर्मूर्ध्नि ज्योतिः अभ्यासे
न यदि स्पंदे प्राणानां द्वयमागते मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ८९ कृतस्मारविचा
रस्य मनोभोगादयोरयः मनागपि न भिंदंति शैलं मंदानिला इव ९० अविचारिणामज्ञानेन मू।
ढमायायन्त्रयाणाम् निगिरंती हृद्दुःखानि बकामत्स्यमिवाजलम् ९१ संवित्तिः सह स्वल्पापि।
शाचीभिः सह कोपादिगुह्यकैः निगिरंति चित्तवेतालशरीरसदनान्मम ९२ जडे प्रेतसमाका
रे गते त्वयि मनःशठे सर्वसज्जनसंसेव्यमिदं देहगृहं मम ९३ मृतं मनो मृता चिंता मृतोऽहंका
रराक्षसः विचारमंत्रेण मम स्वस्थस्तिष्ठामि केवलम् ९४ एकस्मै कृतकृत्याय नित्याय वि
मलात्मने निर्विकल्पचिदाख्याय मह्यमेव नमो नमः ९५ न ममाशा न कर्माणि न संसारो न कर्तृ
ता नमोऽस्तु तानन्ददेहो मे मह्यमेव नमो नमः ९६ अहमादिरहं याता चिदहं भेदनाशकम् मम नास्ति
बंधच्छेदो मह्यमेव नमो नमः ९७ विरागमानमद्यामदिनां प्राप्ताः शरदुपोढ्वाशशांकसमत्विषः।
महान्तं भवमहारविहारणाह्निक सुखं विहरन्ति महाशयाः ९८ इति संवित्तिविचारः विन्ध्या।

उप॰
५८

54

केचेद्वीतहव्यमुनेर्विचारपूर्वकं वर्षशतत्रयं निर्विकल्पसमाध्यनन्तरं शरव्यशेषेणान्तर्हृद्येव जीवसंवि-
न्मनोऽप्यपि गोभुक्त्वा जीवन्मुक्ततया कैलासकदम्बनलेशतनवर्षं मुनित्वं शतवर्षं विद्याधरत्वं युगपञ्च-
कमिन्द्रत्वमाकल्पं शिवगणत्वं चानुभूय स्वदेहान्तः प्रविश्य सूर्यानुयानतः सोऽपि पिङ्गलिप्रविश्य तत्र स्वदे-
वापङ्कपीडितं स्वकलेवरं यदातो निष्क्राम्य प्रविश्य च स्नानसंध्यादि कृतवान् मैत्र्यातया समतया प-
रया च शान्त्या सर्वज्ञतया मुदितया कृपया श्रिया च युक्तो मुनिः सकलसंगविमुक्तचेता विन्ध्ये स-
रित्तटगतो दिनमेवं वेमे ५५ दिनान्ते ससमाधानं पुनरेव मनो मुनिः विवेशाकाचिद्धि ततो विन्ध्या-
तो विन्ध्यकन्दराम् ८०·· तदेवात्मानुसंधानमत्यजन्समभिन्द्रियैः चेतसा कलयामास तत्र श्लो-
कपरावरः १ एवमेवेन्द्रियगणो मयापरिहृतः स्फुटम् इदानीं चिंतयानाद्यैः पुनर्वितनयामम
भाविनात्मनीतिकलनाभेन्नाम्रद्वीलनामिव शोषं तद्बुद्धसंस्थानम्तिष्ठाम्यवलम्बकुड्यवत् ३ उदि-
तोऽस्तंगत इवस्वस्तंगत इवोदितः समः समरसाभासास्तिष्ठामि सुखमास्थितः ४ प्रबुद्धोऽपि सुषुप्त-
स्थः सुषुप्तस्थः प्रबुद्धवत् तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्तिष्ठामि स्तम्भितस्थितिः ५ स्थितः स्थाणुरि-
वैकान्ते स्वान्तान्ते सर्वतः स्थिते सत्तासामान्यसाम्येऽस्मिंस्तिष्ठाम्यपगतामयः ६ इतिसंचिन्त्य तत्प्रा-
ने पुनरस्तस्थौ दिनानि षट् ततः प्रबोधमापन्नः क्षणात्स्वप्नवाम्बगः ७ ततः सिद्धः स भगवान्वी-
तहव्यो महातपाः विजहार चिरं कालं जीवन्मुक्ततया तदा ८ वस्तुनाभिनन्दाऽसौ नाति निन्दन
कदाचन नत्जगामतथोद्वेगं न च हर्षमवापसः ९ गच्छंस्तिष्ठन्नखिलेवतस्यैवमभवद्धृदि वि-

५८

नोदा यच्च चिन्तस्य कथास्त्व मनसा सह १० अव्ययेन्द्रियवर्गेशमनः शमवतां त्वया पद्मपानन्दसुधा।
रंकुकीदृग्विधमासादितं ततम् ११ एषैवाविरतं तस्मान्नीरागैव दशा त्वया अवलम्ब्या परित्या।
ज्यं चापलं चलतां वर १२ भो भो इन्द्रियचौरा हे हृताशा हतनामकाः युष्माकं नायमात्मास्ति
न भूवन्नास्त्यथात्मनः १३ व्रजतो वो विनाशं शमाशा वो विफलीकृताः न समर्थाः समाक्रान्तो
भवन्तो भंगुराश्रयाः १४ वयमात्मेति येषां वो वभ्रैव किल वासना न तु विस्मृति जाता हि द्व
ष्टरज्जुभुजंगवत् १५ अनात्मन्यात्मता सेषां सेषा वृत्तिस्त्वयं वस्तुता अविचारे रोव जाता विचा
रे साद्द्वयं गता १६ न भवन्तो न सैव यं चास्मि ब्रह्मात्मनः तत्परा अन्यो भोक्तान्य आदत्ते को दोषः
कस्य कीदृशः १७ एवं चेत्कथं व्यवहारकार्यनिष्पत्तिरिति चेत्काकतालीयन्यायादिति गृह
दृष्टांतेनाह वनेभ्यो दाहसंजाते रज्जवो वेराउ च मे रगाः वापीचाऽयः फलान्येव तद्वा ग्रासा
र्थमुद्यतः १८ इत्थं यथेह सामग्र्यो स्वशक्तिस्य पदार्थया संपन्ना काकतालीयात्स्व शक्ति निय
तेन्द्रियाः १९ तथैव कलिकालोल्लेके न कस्यात्र खण्डना विस्मृति विस्मृता दूरे स्मृतिः स्फुटमन
स्मृता २० सच्च सत्यमसच्चासत्तत्ते द्वीरास्थिते स्थितम् एवं विधेन भगवान्विचारेणामहात
वाः २१ सोऽतिपन्नाः निशाहं ल्लोवहूत्वर्षगणानिह अपुनर्भवनायैव यत्नचिन्तान्तमागता २२
मूर्छता च सहूरस्यात त्रासावव सत्सदा यथाभूत पदार्थो च दर्शिनोऽत्यमनर्थकम् ध्याना।
भ्यासनमालम्ब्य सोऽवसत्तत्र वनः सदा हेयादेयसमातेगत्यागादानदृशोः द्वये २४ वीतद्व

न्तेरासीदिच्छातिगमनः विदेहकेवलीभावेसीमांते जन्मकर्मणाम् २५ संसारसंगसंत्यागरसा
स्वादनवेच्छया विवेश तत्रैवान्तो मत्वाद्रौ हेमकन्दरम् अपुनःसंगमायास्तु जगज्जालमवे
क्ष्य सः २६ बद्धपद्मासनः स्थित्वा तत्रैवाचात्मनात्मनि रागनीरागतां गच्छन् द्वेषनिर्द्वेषतां व्रज
न्मरुज्योतिस्तु चिरं कामिह प्रक्रीडितं मया भोगानमोस्तु युष्मभ्यं जनकोटिशतान्यहं २८ भ
वद्भिर्लालितो लोके लालकैरिव बालकः इमामपि परां पुण्यां निर्वाणपदवीमहं २९ येन वि
स्मारितस्तस्मै समवायात्स्तु नमोनमः त्वद्प्रसेनहेदुःखमयात्मान्विष्याद्यात् ३० तस्मा
त्तेऽपदिष्टोयमार्गोमममनसोस्तुते त्वत्प्रसादेन लब्धेयं शीतला पदवीमिया ३१ दुःखनाम्ने
हदुःखतत्वस्तुखदात्मन्नमोस्तुते कल्याणमस्तुते मित्र संसारासारजीवित ३२ देहस्थिति
रियं यामोवयमात्मीयमास्पदम् प्रयोजनानानां जेतन् नामहोन्नविषमागतिः ३३ देहेना
पिवियुज्येपसे भूत्वा जन्मशतान्यपि मित्रकायमयायत्वंत्पज्यसेचिरबान्धवः ३४ त्वयैवात्म
न्युपानीतास्त्वात्मज्ञानवशान्द्गतिः अथिगम्यात्मविज्ञानमात्मनाशः कृतस्त्वया ३५ देहा
नान्येन भग्नोस्मि त्वयैवेतदुपास्तितम् एकाकिन्यापि शुध्यत्याप्रशान्तमयिदीनया ३६ त्वया
दुःखेन कर्त्तव्यं मात स्त्वेस्तेव्रजाम्यहम् हान्तव्याः कामभगवान्विपरीतापराधजाः ३७ दो
षाउपशमैकान्त व्रजाम्यादिशमङ्गलम् चिराच्चिराय वेदानीमन्वत्स्यकिलावयोः ३८
वियोगोगदोषणा प्रणामोयंसपाश्चिमः नमःसुकृतदेवाय भवतेस्तुतयापुरा ३९ नर

केभ्यः समन्तात्स्वर्गे ह्रमभियोजितः कुकार्येर्ह्येव ह्रत्थायनरकसंक्षयवाहिने ४१ शासनात्तु
ष्यभावाय नमोऽस्तु कृतशासिने येन मामिह चिरं विबोधकाः प्राकृता यो न यः स्वयंप्रभुत्वतृष्णा
यतस्मै मोहात्मने नमः प्रध्वनं दृशमयुरवचसे पत्रदाससे नमो गुह्यान्तपलिन्यैव यस्यायैस
मायिषु ४२ संसाराख्यनिगिवन्नसत्वसमाश्वासकारणाम् आसीर्वयस्या स्वस्तिन्या सर्वलो
भापहारिणी सर्वसंकटगिवन्नेन दोषेभ्योद्भवता मया त्वमेकाशोकनाशार्थमाश्रिता पर
मा सखी ४४ संकटावटकुंजेषु हस्तालंबनदायिने वाई केकान्तमहृदे देडकाष्टायते न
मः ४५ अस्थिपञ्जरमात्मीयेतथारक्तोव्रतन्तुकं एतावन्मात्रसारिकं गृहीत्वागच्छदेहकं ४६
पयः स्तोभप्रकाशेभ्यः स्त्वनिभ्योपि नमोऽस्तु ते नमोऽस्तु व्यवहारेभ्यः संस्तुतिभ्यो नमोऽस्तु ते ४७
एते भवन्तः सहजाः प्रान्तानाः सुहृदो मया क्रमेणाग्रे यान्तृताः प्राणाः स्वस्ति वोऽस्तु व्रजाम्यहं
भवद्भिः सह विश्वासमया वक्षीषु योनिषु विश्रान्तं गिरिकुञ्जेषु भ्रान्तं लोकान्तरेषु च ४९
क्रीडितं पुरपीठान्तरुषितेपर्वतेषु च स्थितं कार्यविलासेषु प्रस्थितं विविधाध्वसु ५० नता
द्भिस्तु जगत्कोशे भवद्भिः सह यन्मया न कृतं न सहं तेयातं न दत्तं नावलेवितं ५१ इदानीं स्वां
दिशं यान्तु भवन्तो याम्यहं प्रियाः सर्वेषु यान्त्वानि चयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ५२ संयोगा
विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि अयं चाद्य कषश्यालोको विशत्वादित्यमंडलम् ५३ विश
त्ववनपुष्पाणि सोगन्ध्यानन्दसंविदः प्राणानिलस्तथा स्पन्दं विशत्वयं प्रभंजनम् ५४

विश्रान्ताकाशकुहरं शान्तस्पन्दवशाक्रियः इन्दुमण्डलमायातरसनारमशक्रियः ५५ निर्मन्दर इवा
म्भोधिर्गतार्क इव वासरः शारदीव घनः स्वैरं प्राप्तः कल्पान्तसर्गवत् ५६ ओंकारान्ते स्वमननं प्रशा
म्यात्मानमात्मनि दग्धेन्धन इवार्चिष्मान्निःस्नेह इव दीपकः ५७ व्यपगताखिलकार्यपरंपरः स
कलदृश्यपदशाविगतस्थितिः प्रणवशान्त्यनुसंस्मृतिशान्तधीर्विगतमोहमलीयमहंस्थितः ५८
वसिष्ठः एवं कलितवानन्तः प्रशान्तमननैषणः शनैरुच्चारयंस्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ५९
मात्रादिपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्यतिः अध्यारोपापवादेन स्वरूपं शुद्धमव्ययम् ६० सबाह्या
भ्यन्तरान्भावान्स्थूलान्सूक्ष्मतरानपि त्रैलोक्यसंभवांस्त्यक्त्वा संकल्पाकल्पकल्पितान् ६१
तिष्ठन्नन्तर्भिन्नाकारश्चिन्तामणिरिवात्मनि संस्पर्शी इव शीतांशुर्विश्रान्त इव मन्दरः ६२ कुम्भा
कारगृहे चक्रे संरोधितमिव भ्रमात् अम्भोधिरिव संस्पर्शी स्तिमितस्फारनिर्मलः ६३ शान्त
तेजस्तमःपुंजो विगतार्केन्दुतारके अधूमाभ्ररजः स्वच्छमनेनं शरदीव खम् ६४ तदप्रणा
वपर्यन्तदीर्घनिस्वननं तनुता जहाविद्धि यतन्मात्रजालं गन्धमिवानलः ६५ यतिः संन्यासी
वीतहव्यः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव य
च्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एवेति माण्डूक्यश्रुतिदर्शितक्रमेण अकारोकारमकाराख्य मा
त्राभिरर्धमात्राच कल्पितेन स्थूलसूक्ष्माव्याकृततुरीयलक्षणपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्सा
न्तःपंचीकरणोक्तेन विराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतलक्षणानां तत्र्ये प्रथमं जागरितस्थानो बहिः

प्रज्ञ इत्यादिश्रुत्युक्तदिशाध्यारोपणानान्तःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमित्या
द्यपवादेन च स्थूलसूक्ष्मकारणात्मनोपि सबाह्याभ्यन्तरान्मावोह्यात्मा शुद्धमव्ययं स्वरूपं दृष्ट्वा
प्रपंचोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुत्युक्ते तुर्ये तत्रात्मनि ति।
ष्ठन्सन्सर्वगाबाग्रभावाल्लक्षरोनदीर्घनिस्वनं तेन तन्नामेहेन्द्रियतन्मात्रजाले जह्वाविति षष्ठेन सवे
य- ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ततो जहौ तमोमात्रं प्रतिभातमिवाम्बरे उन्मिषन्न्यस्तु रवद्भूपे प्रा।
ज्ञः कोपलवं यथा प्रतिभात तन्न लेज्ञो निमेषार्द्धं विचार्यसः जहौ वृभव च तदा नन्तमोऽय प्रका
शकम् ६६ ६७ तामवस्थामथासाद्य मननसात्मनस्तथा मनागपि प्रस्फुरितं निमेषार्द्धादशा
नयत् ६८ ततोऽङ्गः संविदं स्वस्यां प्रतिभासमुपागताम् सद्योजातशिशुज्ञानसमानकलनाम
लम् ६९ निमेषार्द्धार्द्धभागेन कालेन कलनाप्रभुः जहौ चित्तश्चित्पदं शान्तः सन्दशक्तिमिवानिलः
७० पश्यन्तीपदमासाद्य मन्त्रामात्रात्मके ततः सुषुप्तपदमालव्यतस्थो गिरिरिवाचलः ७१ ततः।
सुषुप्ते संस्थाने स्थित्वा स्थित्वा विभुर्मनाक् सुषुप्ते स्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपमुपाययौ ७२ निरानन्दो
पि सानन्दः सच्चासच्चापि तत्र सः आसीन्न किंचित् किंचिन्न तत्प्रकाशस्तिमिरं यथा ७३ अचिन्मयं
चिन्मयं च नेति नेतिर्यदुच्यते ततस्तत्सवभूवासौ यन्निरामयगोचरः ७४ तदसौ सत्समं स्फारं
पदं परमपावनम् सर्वभावान्तरगतमभूत्सर्वविवर्जितम् ७५ यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्र
ह्मविदां वरं विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलं पदं ७६ पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादि

उप॰प्र॰
५०

57

नाम् शिवः शिवमतस्थानां कालः कालिकवादिनाम् ७७ आत्मात्मनस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मना
म् मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं समसमचेतसाम् ७८ यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तो यत्सर्वहृदयानुगम् य
त्सर्वं सर्वगं सार्वं यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ७९ यदन्तर्मनिस्पन्दं दीप्यते तेजसामपि स्वानुभूत्येक
मात्रं यद्यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ८० यदेकं चाप्यनेकं च अञ्जनारञ्जनं रञ्जनम् यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यत्त
त्तत्सदसौ स्थितः ८१ अजमजरमनाद्यनेकमेकं पदममलं सकलं च निःकलं च स्थित इति सत
दानभः स्वरूपादपि विमलः स्थितिरीश्वरः सर्वगोन ८२ यदेतदखिलं राम भवते वर्णितं मया
यद्देवर्षीयामप्यवर्णयिष्यामि यत्त्ववा ८३ त्रिकालदर्शिना नित्यं चिरं च किल जीवता वि
चारितं च दृष्टं च मया तदखिलं स्वयं ८४ तदेताममलां दृष्टिमवलम्ब्य महामते ज्ञानमासाद
य परं ज्ञानान्मुक्तिर्हि लभ्यते ८५ ज्ञानान्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ज्ञानादेव परा
सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुनः ८६ ज्ञानेन सकलामासां विनिकृत्य समन्ततः शान्तताशेषचिन्ना
द्विवीतहव्योऽमुनीश्वरः ८७ रामः जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर शक्तयो नेह दृश्य
न्ते आकाशगमनादिकाः ८८ वसिष्ठः यत्किंचित्त्रिक्रियाजालं दृश्यते गम्यते पुनः राम वस्तु
स्वभावोऽसौ न तदात्मविदां मतम् ८९ अनात्मविदमुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् द्रव्यकर्म
क्रियाकालशक्त्या प्राप्नोति राघव ९० नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्मवान्स्वयं आत्मा
नात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति ९१ ये केचन जगद्भावास्ताननविद्यामयान्विदुः कथं ते

५०

पुंकिलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्योनिमज्जति ९२ द्रव्यदेशक्रियाकालयुक्तयः साधुसंविदः परमात्मपा-
दप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ९३ रामः ब्रह्मरापस्तंगते चित्ते कस्य मेत्र्यादयो गुणाः क्व वा परिस्फु-
रन्तीति वदमेवं वदतां वर ९४ वसिष्ठः द्विविधश्चित्तनाशोस्ति सरूपोरूप एव च जीवन्मुक्तः सरू-
पः स्यादरूपो देहमुक्तिजः ९५ सुखदुःखदशाधीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् निःश्वासा इव शै-
लेन्द्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः ९६ अयं सोहमयं नाहमिति चिन्तान रोत्तमम् स्वीकरोति यन्ना-
तर्नष्टं तस्य मनो विदुः ९७ आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः येन यन्ति न वैरूप्यं तस्य
नष्टं मनो विदुः ९८ जीवन्मुक्तमनोनाशे सत्वनाम्नि हिमालये वसन्त इव मञ्जर्यः स्फुरन्ति
गुणसम्पदः ९९ ब्रह्मसत्तस्मृतिस्फूर्जीकालतायावितताकृतेः प्रवृद्धमूलमालाया मोहसेक
जलाञ्जलेः ५०० किं बीजमथ बीजस्य तस्य किं बीजमुच्यते अथ तस्यापि किं बीजं तस्यापि
किं भवेत् १ वसिष्ठः अन्तर्लीनमहारम्भशुभाशुभमहाङ्कुरम् संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि
राघव २ भावाभावदशाकोशदुःखरत्नसमुद्गकम् बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम्
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ४ यदा नस्पन्द-
ते प्राणः शिरासरणिकोटरे असंवित्तिवशात्तेन चित्तमन्तर्न जायते ५ दृढभावनयात्यक्तपू-
र्वापरविचारणम् यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ६ भावितस्तीव्रसंवेगादात्मना
यत्तदेव सः भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ७ द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवा-

स्तेने एकस्मिंस्तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ८ वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना जाय
ते चित्तवृक्षस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ९ हृदि संवेद्यमाद्येव प्राणस्पन्दोथवासना उदेति तस्मात्संवे
द्यं कथितं बीजमेतयोः १० संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूल
च्छेदादिव द्रुमः ११ संविदं विद्धि संवेद्यबीजं धीरतया विना न संभवति संवेद्यं तैलहीनस्तिलो
यथा १२ संविद्दृश्यदशालम्बः स यस्येह न विद्यते सोसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि
संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते यस्यासावजडा संविज्जीवन्मुक्तः स कथ्यते १४ अथवा
स्याः संविदो नाम सन्मात्रं बीजमुच्यते संविन्मात्रादुदेत्येषा प्राकाश्यमिव तेजसः १५ रामः एता
न्येतानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद कतमस्य प्रयोगेणाशीघ्रं तत्प्राप्यते पदम् १६ वसिष्ठः
सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदे यदि पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाम् १७ स्थि
तिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् क्षणेनास्मिन्नेव तत्साधु पदमासादयस्यलम् १८
सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमङ्ग चेत् तत्किंचिदधिकेनेह यत्नेनाप्नोषि तत्पदम् १९
संवित्तत्त्वे कृतध्यानो यदि तिष्ठसि चानघ तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासादयसि तत्पदम् २० वास
नासंपरित्यागे यदि यत्नं करोषि च तत्ते शिथिलतां याति सर्वाधिव्याधयः क्षणात् २१ पूर्वं
भ्यस्तप्रयत्नेभ्यो विषमो यं हि संस्मृतः दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि २२ या
वद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति २३ यावन्न

तत्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः यावन्नचित्तोपशमोनतावत्तत्ववेदनम् २४ यावन्नवासनाना।
शस्तावत्तत्वागमः कुतः यावन्नतत्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः २५ तत्वज्ञानंमनोनाशोवास
नाक्षयएवच मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितान्यतः २६ तस्माद्राघवयत्नेनपौरुषे
णाविवेकिना भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वात्रयमेतत्समाश्रयेत् २७ सर्वएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्ता
मुहुर्मुहुः तावन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैः २८ वासनासंपरित्यागसमंप्राणनिरोधन
म् विदुस्तत्वविदस्तस्मात्तदप्येवंसमाहरेत् २९ वासनासंपरित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचित्तताम् प्रा
णस्पंदनिरोधाच्चयथेच्छसितथाकुरु ३० प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तया आसनाश
नयोगेनप्राणस्पंदोनिरुध्यते ३१ निःसंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् शरीरनाशदर्शित्वा
द्वासनानप्रवर्तते ३२ वासनाविभवेनष्टेनचित्तंसंप्रवर्तते संशान्तेपवनस्पंदेयथापांसुर्नभ।
स्तले ३३ प्राणस्पन्दजयेयत्नःकर्तव्योधीमतोच्चकैः उपविश्योपविश्यैकचित्तकेनमुहुर्मु
हुः ३४ अथचेन्नक्रमंत्यक्त्वाचित्तंक्रमणमेवचेत् शक्नोतिनैनदाप्नोषिकालेनबहुनापदम् ३५
नशक्यतेमनोजेतुंविनायुक्तिमनिंदिताम् अंकुशेनविनामत्तंयथादुष्टमतंगजम् ३६ अध्या
त्मविद्याधिगमःसाधुसंगमएवच वासनासंपरित्यागःप्राणस्पन्दनिरोधनम् ३७ एतास्तायु
क्तयःपुष्टाःसन्तिचित्तजयेकिल याभिस्तज्जीयतेक्षिप्रं यथाताभिरिवभूरजः ३८ सतीषुयु
क्तिष्वेतासुहठान्नियमयन्तिये चेतस्तेदीपमुत्सृज्यविनिघ्नन्तितमोञ्जनैः ३९ कालयन्ता।

पोहानतीर्थदेवार्चनभ्रमैः विस्माथिशनैयेताद्विपयन्निम्नगाश्च ४० गछतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्व
पतोपिवा नविचारमयं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ४१ किमिदं स्याज्जगत्किं स्यादेहमित्यनिशं शा
उप॰प्र॰ नैः विचारयाध्यात्मदृशास्त्रं यं वासज्जनैः सह ४२ ज्ञानवान्नंदतानंदोनक्वचित्पविमज्जति ।
५९ जीवन्मुक्तोगतासंगः सम्राडात्मेव तिष्ठति ४३ जीवितस्यापि हन्तीवं दातारं चैव करूपया दृशा प्र
सादमाधुर्यशालिन्यापविपश्यति ४४ सदासमग्रपिहितवस्तुजालिसमाशयोप्यंतरक्षीनसत्त्वः
व्यापारमात्रात्सहजात्क्रमः स्यान्नकिंचिदप्यन्यदसौ करोति ४५ अथापदं प्राप्य सुसंपदं वा
महामतिः स्वमकृतेस्वभावं जहातिनोमन्दरवेल्लितोपिशौक्लं यथाक्षीरमयोम्बुराशिः ४६
59 संप्राप्य साम्राज्यमथापदं वा सरीसृपत्वं सुरनायतां वा तिष्ठत्यखेदोदयमस्तहर्षं ह्ययोदये
ष्विंदुर्विवेकरूपः ४७ निरस्तसंरम्भमथात्मभेदं प्रशान्तनानाफलवल्लवेषं विचारयात्मान
मदीनसत्त्वो यथाभवस्तुनमकाहनिष्टः ४८ तथोदितप्रसरविलासस्फुटयागतज्वरं पदम
वलम्ब्य यामलम् ॥ थियेहृयाडनदि हजन्मबन्धनेनैवध्यसेसमथिगतात्मरूपया ४९ इ
तिमात्तोपायेउपशमप्रकरणसारः नमोसत्ववसिष्ठाय त्रयोदशोदिवसः ॐ वाल्मीकिरुवाच
उपशमप्रकरणादनंतरमिदं शृणु त्वं निर्वाणप्रकरणं ज्ञाते निर्वाणं ह्यायियत् १ चतुर्दशेदि
मा वसे प्रातस्सभां आगतं रामं वसिष्ठ उवाच इदानीमवबोधार्थमन्यच्छृणु रघुमर्दन उच्यमानं मये
दं चम्रहरणशास्त्रं सिद्धये २ वैराग्याभ्यासवशमलयातत्वावबोधनात् संसारस्तीर्यते तेन । ५९

तेष्वेवाभ्याससमाहर ३ वैराग्याभ्यासवशतस्तथातत्त्वावबोधनात् संसारस्तीर्यतेतेन तेष्वेवाभ्या
ससमाहर ४ देहेयावदहंभावो दृश्येऽस्मिन्यावदात्मता यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्र
मः ५ यावन्नोदितमन्वेषु स्त्वंसज्जनासंगसंगतः यावन्मौर्ख्यं न संक्षीणं तावच्चित्तादिनिम्न
ता ६ यावदाशाविषामोदः परिस्फुरति हृद्वने अविचारचकोरेऽन्तर्नतावत्प्रविशत्यलम्
अमंगल्यमिवानास्यमवस्तुपरिपश्यतः दृश्यमिवदेहं स्वमसन्तं चित्तभूः कुतः ८ अनन्त
मेरवतयासर्वं चिद्व्योम्नि जगत्त्रयाम् ज्ञहतोऽन्तर्निवर्तन्ते मनश्चित्तादिविभ्रमाः ९ संरो
हतीषगुणाविद्धं यथापरशुनाग्निना नतज्ज्ञाग्निनिर्दग्धं प्रबोधविशदं मनः १० यएवातित
रांशत्रुः सत्वरस्मारणोद्यतः तमेवाकृत्रिमं मित्रं यः पश्यति स पश्यति ११ समूलकाषंक
षति नदीतटद्रुवद्रुमम् यः सोऽहंदेमत्सरं च सहर्षामर्षदोषहा १२ यस्यनाहंकृतोभावोबु
द्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहन्ति न निबध्यते १३ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणात्
तृष्णाविषविषूचिका क्षीयते भाविते नान्तः शरदाभिहिंयथा १४ याः संपदो यदुनं संततमापद
श्चयद्यात्मयौवनजरामरणोपतापाः यन्मज्जने च सहस्वदुःखपरं पराभिरज्ञानतीव्रतिमि
रसाविभूततयस्ता १५ अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रितयधर्मिणीं सत्त्वं रजस्तमइति प्रत्येकं
भिद्यते गुणाः १६ नवधैवं विभक्तेयमविद्या गुणभेदतः यावत्किंचिदिदं दृश्यमनयैवतदा
श्रितम् १७ ऋषयो मुनयः सिद्धा नागा विद्याधराः सुराः इति भागमविद्यायाः सात्त्विकं वि

द्विवाद्यव १८ सात्विकस्यास्यभागस्यनामाविद्याथराजस्तमः रजस्तमसनयःसिद्धाःसर्वेदेवाद्
नि·प्र·
वादयः १९ अथयदिज्ञातश्चात्मैवभ्रमतोसमुपागतः ज्ञातश्चात्मत्वमायातिसीमान्तःसर्ववि
६·
विदाम् २० स्थावरादयएतेहिसमस्ताजडधर्मिणः हृष्णुमत्पदमारूढाजन्मयोग्याःपुनः
पुनः २१ यत्रास्तिवासनाबीजंतन्मध्येपुनरस्तिहृदये निर्बीजावासनायत्रतत्रार्थंसिद्धिदंस्मृतं २२
वासनायास्तथावह्नेर्ऋणव्याधिद्विषामपिस्नेहवैरविषाणांयःशेषःस्वल्पोपिवाधते २३
निर्दग्धवासनाबीजःसत्तासामान्यरूपवान् सदेहोवाविदेहोवानभूयोदुःखभाग्भवेत् २४
अविद्यारूपरहितायावदेवावलोक्यते तावदेवगलत्याशुतुहिनाराशिर्यथानले २५ रक्तमांसा
स्थिमयेत्रेस्मिन्कःस्यामहमितिस्वयं यावद्विचार्यतेतावत्सर्वमाशुविलीयते २६ आद्यन्ता-
योरसद्रूपेवर्तनयोरिहतेहृदा सर्वस्मिन्नेवयःशेषस्तमविद्याद्वयेविदुः २७ रूपंस्वना-
म्नापवास्याज्ञायतेनिःस्वभावकं नहिजिह्वागतरसास्वादोन्यस्मात्प्रतीयते २८ नाविद्या
घोचिदप्यास्तिव्रह्मैवेदमखण्डितम् सदसत्कलनास्फारमशेषंयेनमण्डितम् २९ घट
पटशकटावभासजालनविभुरितीमुदितेहसात्वविद्या घटपटशकटावभासजाले
विभुरितिचेत्कलितेवसात्वविद्या ३० पुनःपुनरिदंरामप्रबोधार्थंमयोच्यते अभ्यासेन
विनासाधोनाभ्युदेत्यात्मभावना ३१ त्वमविद्यालतामेतांप्ररूढांहृदयद्रुमे ज्ञानाभ्या
।। सविलासेनसियानिष्कृन्धिस्वात्मसिद्धये ३२ यथाविहरतिज्ञातज्ञेयोजनकभूपतिः आ
६·

त्मज्ञानाभ्यासपरस्तथा विहरस्व राघव ३३ निश्चयेन हरिर्येन विदिताचारकारिणा योनिश्चयवतस्तुर्व्यां
तनस्त्वत्वमुदाहृतम् ३४ निश्चयो यस्त्रिनेत्रस्य कान्तया सह तिष्ठतः ब्रह्मणो वाप्यरागस्य सतेभ
वत्तु राघव ३५ यो निश्चयः सुरगुरोर्वाक्पतेर्भार्गवस्य च दिवाकरस्य शशिनः पवनस्यानलस्य
च ३६ नारदस्य पुलस्त्यस्य मम चाङ्गिरसस्तथा प्रचेतसो भृगोश्चैव क्रतोरत्रेः शुकस्य च ३७
अन्येषामेव विप्रेन्द्र राजर्षीणां च राघव यो निश्चयो विमुक्तानां जीवतामेभवत्वसौ ३८ ब्रह्मचिद्ब्र
ह्मभुवनं ब्रह्मभूतपरम्परा ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छत्रुर्ब्रह्म मन्मित्रबान्धवाः ३९ अज्ञस्य दुःखौघ
मयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सचक्षुषः ४० यः करणो या च करणी
कायावीचिर्यस्तरङ्गकः यः फेनो या च लहरी तद्यथा वारि वारिणि ४१ यो देहो या च कलमाय
हृश्पेयोन्वयाह्वयो याभावरचना यार्थस्तथा तद्ब्रह्म ब्रह्मणि ४२ अकर्मकर्तृकरणमकारण
मनामयं स्वयंप्रभं महात्मानं ब्रह्म ब्रह्मविदो विदुः ४३ अहं रक्तमहं मांसमहमस्थीन्यहं वपुः
चिदहं चेतनं चाहं ब्रह्माहमिति सत्यता ४४ व्योमाहं खमहं सार्कमहमाशाभुवोऽप्यहम् अहं घ
टपटाकारो ब्रह्माहमिति सत्यता ४५ सर्वसंकल्पफलदं सर्वतेजःप्रकाशकं सर्वोपादेयसी
मान्तं चिदात्मानमुपास्महे ४६ सर्वावयवविश्रान्तं समस्तावयवातिगं अनारतकचद्रूपं चि
दात्मानम्· ४७ घटपटेतटेरूपे स्पन्दमानं सदा तनौ जाग्रत्यपि सुषुप्तस्थं चिदात्मानम्· ४८
उष्णमग्नेतौ हिमे शीतं मृष्टमन्ने शितं क्षुरे कृष्णं ध्वान्ते सितं चन्द्रे चिदा· ४९ आलोकं बहिरन्त

नि॰ प्र
६१

61

स्थस्थितश्च स्वात्मवल्लनि अहं समपि हृदयस्थं चिदा॰ ५॰ माधुर्यादिषु माधुर्यं तीक्ष्णादिषु च तीक्ष्णताम्।
गतं पदार्थजातेषु चिदात्मानमुपा॰ ५१ आग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु तुर्यातुर्यातिगे पदे समं सदैव सर्वत्र विश्रा
५२ प्रशान्तसर्वसंकल्पं विगताखिलकौतुकम् विगताशेषसंरम्भं चिदात्मानमुपा॰ ५३ निःकौतु
के निरारम्भं निरीहं सर्वमेव च निरंशं निरहंकारं चिदा॰ ५४ सर्वस्यान्तःस्थितं सर्वं मयमपि वैकरू
पिणं अपर्यन्तचिदारम्भं चिदात्मानमुपागतः ५५ अखिलमिदमहं ममैव सर्वं त्वमहमपि नाहं
मथ तव त्वं नाहम् इति विदितवतो जगन्त्वतमेस्थिरमथवाऽस्तगतज्वरो भवामि ५६ इति नि
श्चयवन्तस्ते महात्मानो विगतैनसः सत्यासत्यपदे शान्ते सममस्तु स्वमवस्थिताः ५७ इति दृशीथि
योधीराः समनीरागवितमः नानन्दन्ति न नन्दन्ति जीवितं मरणं तथा ५८ मनन्कुर्नी विमोहेषु नम
मज्जन्ति विपत्कर्मेः न जहर्षुः शुभैः शोके रुदन्नं भवन्तिव ५९ प्रकृताचारसंप्राप्तं कुर्वन्तः कर्म।
केवलं स्थिताविगतसंरंभमपराङ्वमेरवः ६० नात्वदृष्टिमवष्टभ्य रागद्वेषविनाशिनीम् अ
नहंकृत्यहंकारो विहरस्व यथाक्रमम् ६१ श्रीरामः सम्यज्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये
जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्न विश्रान्तवानहम् ६२ प्राणस्पन्दनिरोधेन वासनाविलयोदये जीव
न्मुक्तपदे ब्रह्मन्वद विश्राम्यते कथम् ६३ वसिष्ठः असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्च
यः ममत्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः ६४ प्राणापानतया हृद्योर्हढदेहगुहाशयः अ
नन्तसिद्धिदः साधो योगोऽयं बुद्धिदः शृणु ६५ मेरोः पद्मरागमयईशानकोणोद्भूतनामकल्प।

नरुमल्लिकेकलयोतललताप्रान्तदृशिगारकन्धकोटवालयस्य भुशुण्डकाकस्य शश्चिरंजीवी नभ्र।
तोन भविष्यतीति वचने चिरंजीविकथाप्रसंगाद् इन्द्र इष्ट शातातप मन्युक्तमिन्द्रसभायां श्रुत्वा
भुशुण्डालयं गतेनाभुशुण्डः अथ्याय संकल्पजकवाभ्याम् अर्घ्यादिपुष्पाञ्जलिसमर्पणपर्यन्त
सपर्ययासादरं समर्च्य स्वदत्तकल्पतरुदलासनगतो मोहार्दान्मधुवाग्भिरेवुवाच अहो भगवता
स्माकं प्रसादो दर्शितश्चिरात् दर्शनामृतसेकेन यत्सिक्ताः स्तद्रुमा वयम् ६५ मत्पुरा पचिरसंभा
रप्रेरितेन नत्वयाधुना मुने मान्येकमान्येन कृतश्चागमनेहकृतम् ६६ क्वाचिदस्मिन्महामोहे चि
रं विहरतस्तव अखण्डिते वसमाना स्थिता चेतस्तिपावने ६७ किमर्थमद्यागमनक्लेशनात्मा
कदर्थितः वचनश्रवणोत्कानामाज्ञां नो वक्तुमर्हसि ६८ त्वत्पाददर्शनादेव सर्वज्ञातमया मुने
त्वदागमनपुण्येन वयमायोजितास्त्वया ६९ चिरंजीवितचर्चाभिर्वयं वः स्मृतिमागताः तेने
दमास्पदं पादैस्त्वपवित्रितवानयम् ७० ज्ञातस्त्वदागमो ध्येवं त्वाप्तकामी हयन्मुने भवद्वाक्या
मृतास्वादवाञ्छितं प्रविजृम्भते ७१ इत्युक्तवानसोपदी भुशुण्डश्चिरजीवितः त्रिकालाम
लसंवेदी तत्र प्रोक्तमिदं मया ७२ विहंगममहाराज सत्यमेतत्त्वयोच्यते दृष्टमुख्यागतोस्य
घत्वमिव चिरजीवितम् ७३ आशीतलान्तःकरणादिष्याकुशलवानसि पातितोस्मि नवुद्ध्या।
त्माभीषणाभववागुराम् ७४ तदेनं संशयं छिन्धि भगवन्मम सत्पतः कस्मिन्कुले भवाञ्जा
तो ज्ञातज्ञेयः कथं भवान् ७५ कियदायुश्च ते साधो वृत्तं स्मरसि किंच वा केनायं वा निवासस्ते

नि·प्र·
६२

62

निर्दिष्टोदीर्घदर्शिना: ७६ भृङ्गराट्: यत्त्वत्कृतमिमिन्नेसर्वं तदिदं वर्णयाम्यहम् स्वनङ्गेङ्गितयायत्ता
त्कथाश्रावामहात्मना ७७ त्रुषमहिषास्त्रिभुवनप्रभुसृज्यद्वयाश्राकर्णयेतियत्नदारयिथयोम
हान्तः तेनाशुभं प्रकथितेन विनाशमेति त्वाम्पदेन विभवेन यथार्कतापः ७८ जयाविजययाज
यन्त्यपराजितासिद्धारक्षोत्पलाः लंबुद्धेत्यष्टहरमातृणां परमानन्दतमाऽऽप्यर्थं वाममागेष्वजित
भैरवन्तु मुखरणां स्वविषयकरकृतावहेलनदृष्टिनिहन्ति फलकस्वप्रभावदर्शनाय भोजना
र्थं हरायदन्न यत्नपुष्पवत्सप्रोद्दिष्टोदनीभावापादितपार्वतीनां पुनस्तामज्जीव्यपरिणीयदन्त्वा
प्रसन्नीकृत हराणां मधुपानानन्दितानां मध्ये लंबुसामान्त्वाहनमधुमत्तचण्डकाकरमिता
भ्यः सरस्वतीप्रसादप्राप्तज्ञानानां स्वपितृचण्डकाकदर्शितभूतपूर्वस्वालयकल्पतरुनिवास
स्थानानामेकविंशतिभानुरणां चिरकालं जीवित्वा परमपदप्राप्तानां मध्येऽहं भृङ्गराट् पारमेश्व
र्यानियत्याः त्वन्यचिरञ्जीवी जीवन्मुक्तोभयहेतु एष ग्रामेष्वपि निर्भयो जागर्ती मायां पश्यन्नस्मि-
न्कल्पलतामन्दिरे कालं द्विपामि भवदागमनाद्भुतमन्निदानीमुदिताशयाः मन्दरोद्धूतसर्वांगः
क्षीरोदेन ततन्यति ७९ नातः परतरं किंचिन्मन्ये कुशलमात्मनः सन्तो यदनुगम्यन्ते सन्त्यक्त
कलेषणाः ८० आपातमात्ररम्येभ्यो भोगेभ्यः किमवाप्यते सत्संगाच्चिन्तामणितः सर्वसार
मवाप्यते ८१ स्निग्धगम्भीरमसृणमधुरोदारधीरवाक् त्रैलोक्यपमकोशोस्मिंस्त्वमेकः पा
त्रादायसे ८२ अधिगतपरमात्मनोपिमन्ये भवदवलोकनशान्तदुष्कृतस्य ममसफलमिहा

ध्यजन्मसाधो सकलभवापहरो हि साधुसंगः ८३ भुसुण्डः युगक्षोभेषु घोरेषु वात्यास्वविष|
मासु च सुस्थिरः कल्पवृक्षोयेन कदाचन न कम्पते ८४ अगम्यो यः समग्राणां लोकान्तरविहारि|
णां भूतानां तेन तिष्ठाम्यहं साधो सुखेन वै ८५ एवं त्वेतद्द्रुमवरे तिष्ठतामापदः कुतः अस्मा|
कं मुनिशार्दूल देशस्थित्येन किलापदः ८६ यदा पपात कल्पान्ते व्यवहारो जगत्स्थितौ कृतघ्न|
श्व सन्मित्रे तदानीं उद्व्रजाम्यहम् ८७ आकाश एव तिष्ठामि विगताखिलकल्पना लब्धप्रकृ|
ति सर्वांगो मनो निर्वासने यथा ८८ प्रतपन्ति यदादित्याः शकलीकृतभूधराः वारुणीं धा|
रणां बध्वा रेवतिष्ठाम्यचलं तदा ८९ जगत्फुलितमेर्वादि यात्येकार्णवतां यदा वायवीं धारणां|
बध्वा संप्लवे त्रलयील्लदा ब्रह्माण्ड उपारमासाद्य तत्वान्ते विमलपदे सुषुप्तावस्थया तावत्ति|
ष्ठाम्यचलवपुर्यथा ९२ यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति तत्र प्रविश्य ब्रह्माण्डं तिष्ठामि|
विहगालये ९३ संसारे कल्पवृक्षोऽनेकल्पे कल्पे पुनः पुनः अस्मिन्नेव गिरेः शृंगे तरुरित्यभव|
त्ययम् ९४ इत्तैस्मरसि किंचवेत्सस्यान्तरमाह हृन्तरशिलावृक्षामज्ञानत्तृणावीरुयम् अ|
शोलवनहृद्दोहां संस्मरामि यरामयः ९५ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च भस्मसारभ|
वां पृथ्वीं तां संस्मरामि यदा ९६ दशवर्षसहस्राणि मन्देत्यास्थि पर्वतैः आवीराणापरितः इरीणां|
संस्मरामि यदामिमाम् ९७ एवं चतुर्युगे साग्रे नीरे अन्न चेलेईताम् अप्रवृत्तजनाचारां संस्म|
रामि ९८ अनगाहत्याम् अगाह्याशामिकपर्वततां गताम् मन्ये विन्ध्यमहाशैले संस्मरामि जगत्कु

टीम् ६९ एकमेवस्वयंभूतं पुरुषाम्बरवर्जितम् आलोकनिचयैश्चैकं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम्
१० सुरापब्राह्मणामन्त्रं निषिद्धसुरसूद्रकम् बहुनाथसतीकं च कंचित्सर्गं १ हस्तनीरन्ध्रभू
पीठमकल्पितमहार्णवे स्वयंसंजातपुरुषं केचित्सर्गं २ अपर्वतमभूमिं च व्योमस्थामरमा
नवम् अचन्द्रार्कप्रकाशाढ्यं कंचित्सर्गं ३ अनिन्द्रमहीपालममध्यस्थायमोत्तमं सम
मन्धककुप्चक्रं कंचित्सर्गं ४ गरुडवाहने विहगवाहने विहगवाहने वृषभवाहनम् वृष
भवाहने गरुडवाहने कलितवानहं कलितजीवितः ५ मनेते ब्रह्मपुत्रस्य जन्माष्टकमिदं
किल संस्मराम्यष्टमे सर्गे तस्मिंस्त्वं मम संगतः ६ कदाचिज्जायते व्योम्नः कदाचिज्जाय
ते जलात् कदाचिद्वायुतः शैलात् कदाचिज्जायतेऽनलात् ७ अन्तर्धानं गमायात्री वारप
ञ्चकं हृता मनेपञ्चमसर्गं पुरुहूमेरोवयोनिधेः ८ सर्वौषधिरसोपेतो वलिग्राहस्तदा
दिवः वारत्रयं हि स्वापाद्ब्रो नीतवान्वसुधामयः ९ वैराग्यात्मजतो गत्वा षड्वारमिमं हरिः
बहुसर्गान्तरेणापि चकार स्ववियद्वये १० शतं कलियुगानां च हरेर्बुद्धदशाशते शौकराज्ञा
न्तयौवाप्सस्मरामि मन्नतिनायक ११ त्रिंशत्त्रिपुरविद्रोभानन्दद्ध्वरसंदयो दशशाकविद्या
तां स्पर्चन्द्रमौलेः स्मराम्यहम् १२ वाराणाधिमष्टौ संग्रामान्ज्वरप्रमथमन्त्रकान् विद्रोभित
स्वरानीकान्स्मरामि हरिशार्ङ्गयोः १३ युगं प्रतिथियां पुंसां न्यूनाधिकतयाम्मने क्रियाकृपा
ठवैचित्र्यमुक्तान्वेदान्स्मराम्यहम् १४ इतिहासं महाश्चर्यमनेकरामायणाभिधम् ग्रन्थलक्ष

प्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्मराम्यहं १५ रामवद्व्यवहर्तव्यंनरावणाविलासवत् इतियत्रविधियोज्ञाने
हस्तेफलमिवार्पितम् १६ कृतेवाल्मीकिनाचैतदधुनायत्करिष्यति अन्यच्चप्रकटंलोके
स्थितंज्ञास्यसिकालतः १७ वाल्मीकिनाम्नाजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् एतच्चद्वादशंवा
रंक्रियतेविस्मृतिंगतम् १८ द्वितीयमेतत्सप्तमंभारतंनाममनामतः स्मरामिप्राक्कृतंव्यासकृ
तंजगतिविस्मृतं १९ व्यासाभिधेनजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् एतत्तुसप्तमंवारंक्रियतेवि
स्मृतिंगतिम् २० राक्षसद्वितयेविलोमेमहीमवतरिष्यतः अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नाभ
विष्यति २१ नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुंहरिः जघानवारत्रितयंमन्येगेन्द्रशववारणा
म् २२ वसुदेवगृहेविष्णोर्भवोभारतिहृत्तये अधुनाषोडशंजन्मभविष्यतिमुनीश्वर २३।
जरान्मयीभ्रांतिरियंनकदाचनविद्यते विद्यतेतत्कदाचिच्चजलबुद्बुदवत्स्थिता २४ स्त्रीत्वं
चशतशोयातान्पुंस्त्वंचैवस्मराम्यहम् कलौकृतयुगाचारान्कृतेकलियुगस्थितिम् २५
अदृष्टवेदवेदार्थान्वसंकेतविहारिणः सर्गान्निरर्गचारांश्चचित्कांश्चित्स्मराम्यहम् २६
मनोमननतिर्माराणान्पार्थिवाकारवर्जितान् व्याप्तान्वायुमयैर्भूतैर्देशसर्गान्स्मराम्यहम् २७
वसिष्ठः चरंतोजगतःकोशोव्यवहारवतामपि कथंविहगराजेन्द्रदेहंमृत्युर्नवाधते २८।
भुशुण्डः जानन्नपिहिसर्वज्ञब्रह्मन्जिज्ञासयेवमाम् पृच्छसिप्रभवोनित्यंभृत्यंवाचालय
न्तिहि २९ तथापियन्मयादृष्टंतत्तेप्रकटयाम्यहम् आज्ञाचरणमेवाज्ञैर्मुख्यमाराधनं।

नि॰ प्र॰
६८

64

सततम् ३० दोषमत्तकाकलपोत्तावासनातन्तुसन्ततिः हृदि ग्रथिता यस्य तत्सुखेन जितो ऽसति ३१
निश्वाससंहृताकचाः सर्वदेहलताङ्कुराः आधयो येन भिंदन्ति न तत्सुखे॰ ३२ शरीरतरुसंवी
ताश्छिन्ना चित्तशिरःफणाः आशा येन दहन्त्यन्तर्न तत्सुखे॰ ३३ रागद्वेषविषाढ्यः स्वमनोवि
लमन्दिरः लोभव्यालो न भक्ष्यते येन तत्सुखे॰ ३४ पीताशेषविवेकाम्बुः शरीराम्भोधिवाडवः
न निर्दहति यं कोपस्तं॰ ३५ यत्रैतिलानां कठिनेन राशिं मत्तमिवाकुले यं पीडयति नानङ्गस्तं॰
एकस्मिन्निर्मले येन पदे परमपावने संस्थिता चित्तविश्रान्तिस्तं॰ ३६ सामराम्बरगन्धर्वस
विद्याधरकिन्नरे समम्बरस्त्रीगणो स्वर्गे न किंचित्तु स्थिरं शुभम् ३८ सततोऽसनराधीशस
पर्वतपुरव्रजे सांगुयोऽम्भतलेतानतनकिंचिच्चोभनं स्थिरम् ३९ सनागासुरसहस्रसासुर
स्त्रीगणोतथा समस्तएवपातालेनकिंचि॰ ४० आधिव्याधिविलोलासुदुःखेवाव्यवलितासु
च त्रियासुनित्यतच्छासुनकिंचि॰ ४१ न वरमेकमहीतलराजतानचवरंविबुधासरसूप
ता नचवरं धरणीतलगजनास्थितिमभ्येति हि यत्रसतोमन ४२ नवरमाकुलशास्त्रविचा
रणं नचवरं परकार्यविवेचनम् नवरमप्यकथाक्रमवर्णनं स्थितिमभ्येति ः ४३ नवरमा
धिमयं चिरजीवितं नचवरं मरणोहठमूढता नचवरं नरकोनचविष्टपं स्थितिः॰ ४४ इ
तिविविधजगत्क्रमास्समस्ताः खलमतिमूढतया नरस्यरम्याः चलतरकलनाहितेषा
पदार्थकथमपयान्तिचिरं स्थितिं महान्तः ४५ आत्मचिन्तासमस्तानां दुःखानामन्तकारि ६८

गी चिरसंभ्रतदुःखप्रसंसारभ्रमहारिणी ४६ आत्मचिन्तासमानानोविद्यानांमुनीश्वर आ
त्मचिन्तावयस्यानांमध्यादेकतमामया ४७ सर्वदुःखक्षयकरी प्राणचिन्तासमाश्रिता व
सिष्ठः सर्वसंशयविच्छेदिन्त्वमन्तचिरजीवित ४८ यथार्थंश्रुतिमेसाधोप्राणचिन्ताकिमु
च्यते भुशुण्डः सर्ववेदान्तवेत्तास्तिसर्वसंशयनाशकः ४९ ममैतत्परिहासार्थंमुनेप्र
ष्टुमिवायसम् अथवाभवतामेवभगवन्यदिशिक्षितम् ५० पुनःप्रस्तुतवाणीदंकामेदृति
रूपस्थिता भुशुण्डजीवितकरंभुशुण्डस्वात्मलाभदम् ५१ शृणुप्राणसमाधानंवक्ष्यमा-
णमिदंमया इडाचपिंगलाचास्यदेहस्यमुनिनायक ५२ सुस्थितेकोमलेमध्येपार्श्वेकोष्ठे-
निमीलिते पद्मयुग्मत्रयंयत्त्वमस्थिमांसमयंमृदु ५३ ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमल
सद्दलम् सेकेनविकसत्यत्रसकलाकाशचारिणः ५४ चलन्तितस्यपत्राणिमृद्वयामानि-
वायुना चलन्तितेषुपत्रेषुसमरुत्परिवर्द्धते ५५ ताताहतलतापत्रजालवद्धिविभितः वृ
द्धिंनीतःसनाडीषुकृत्वास्थानमनेकधा ५६ ऊर्ध्वाधोवर्त्तमानास्तेदेहेस्मिन्प्रसरत्यथ एवंवृ
द्धिंनीतोहृदयपायुनाभिकंठसर्वाङ्गुलक्षणामनेकधास्थानेकल्पयित्वाप्राणादिपञ्चसंज्ञः
सन्नूर्ध्वाधोवर्त्तमानास्तद्विसम्प्रतिसहस्रप्रतिशाखाखकोतरशतनाडीषुप्रविश्यदेहेप्रसर
तीत्यर्थः तदेवाहप्राणापानसमानाद्यैस्ततःसहृदयानिलः संकेतैःप्रोच्यतेतज्ज्ञैर्विचित्रा
चारचेष्टितैः ५७ तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकेतौप्रसृतावनिलौमुने प्राणापानावितिख्यातौप्रकेटो

द्वौ वरानिलौ ५८ शरीरपुरपालस्य मनसो रथचक्रयोः तयोर्भिमानसरतः प्राणापानाभिधान-
योः ५९ गतिं शरीरमरुतोः शरीरमरुद्भयोः स्वेषु प्रदेशेषु स्थितस्यैव ब्रह्मना — न्निवासराः ६०
सहस्रविनिकृन्ताङ्घ्रिसतन्तुलवादपि वलद्भ्यां विद्यमानापि गतिः सूक्ष्मतरानयोः ६१ प्रा
णायामाभ्यासादथवा सूक्ष्मनाडीप्रचारात्तयोः सूक्ष्मतेत्यर्थः ६२ जाग्रतः स्वपतश्चैव प्राणा
यामोऽयमुत्तमः प्रवर्त्तते यतस्तज्ज्ञास्तन्नावच्छेद्यमेष्यताः ६३ वाह्योन्तरस्थत्वप्राणानां यद्धृ
दम्बुजकोटरात् स्वरसेनास्तयत्नानां तेषीरारेचकं विदुः हृदयान्तर्द्वैपर्यन्तप्रश्वासग
त्यर्हमान्तररेचकत्वेन चिन्तनीयं मूर्द्धादिर्वहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्तत्वद्वाह्यरेचकत्वेन त्या-
हृद्द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं वाह्यमाक्रमतामयः प्राणानामं गमस्पर्शो यः स पूरक उच्यते ६४
वाह्यान्तरापतत्यन्तरपानेयत्नवर्जितः योऽयं प्रपूरणास्पर्शो विदुस्तमपि पूरकम् ६५ ए
वं वाह्यदेशादपानेऽश्रुन्नः परापतति प्रविशति यो नासाग्रादिमूर्धपर्यन्तो यश्चमूर्द्धादिहृ
दयपर्यन्तो वायोस्स्पर्शस्तद्द्विविधमप्यन्तः पूरकं विदुरित्यर्थः ६६ वाह्योऽन्तरस्य वायोर्या
नासिकाग्रावधि गतिः तं वाह्यपूरकं ताद्य विदुर्योगविदो जनाः ६७ हृदयाद्वाभ्यनासाग्रप
र्यन्तायाप्राणास्य गतिस्तां वाह्यपूरकत्वेन चिन्तयेदित्यर्थः तत्रावहिर्गतिं वाह्यपूरकात्परत
याकल्पयति नासाग्रादपि निर्गत्य द्वादशान्तावधि गतिः यो वायोस्तं विदुर्धीराश्च परं वाह्य
पूरकम् वहिरस्तंगते प्राणे यावन्नापानउद्गतः तावत्पूर्णसमावस्थं वहिष्ठं कुम्भकं विदुः

यन्नदन्तर्निरवत्वं स्यादपानस्योदयं विना नैवाह्यरेचकं विद्यात्त्विन्त्यमानं विमुक्तिदम् ६९ उद
यं प्रस्पन्दं विना तथाच प्रस्पन्दपूर्वं विद्यते योयद् न्तर्निरवत्वं प्रस्पन्दोन्तरवत्वं तमित्यर्थः हृद
शान्ताद्यदुल्याद्रपयीववतापरा अपानस्य वहिः स्थतमपरं पूरकं विदुः ७० वाह्यानाभ्यंतरोस्थे
वकुम्भकादीननारतम् प्राणापानस्वभावोसौ तान्तुद्धाभ्यो न जायते ७१ अष्टवितमहा
वुद्धेर्यान्विदिवमनन्तम्स्तताः स्वभावादिहवासनाकथितामुक्तिदामया ७२ यद्यपि वहिरन्त
म्पूरेचकपूरकयोः प्रत्येकं हैविध्यकथनात्कुंभकाभ्यां सह दश भवन्ति तथापि कुंभकयोः
प्राधान्याद्रष्टकाभिप्रायिणोयमुक्तिः ७२ अव्यग्रमस्मिन्व्यापारे वाह्यपरिजहन्मनः दिनैः
कतिपयैरेवपदमाप्नोति केवलम् ७३ एतदभ्यसतः कुंभो वाह्यविषयवृत्तिषु नव भातिरति
चेतः स्वच्छतौ त्रह्मणो यथा ७४ अपानप्राशिनोन्तस्याकलाप्राणविवस्वता यत्रग्रस्तातदा
साद्यपदं भूयो न शोच्यते ७५ प्राणार्कस्य तथान्तस्थायत्रापानस्तितोष्णुना ग्रस्तान्तत्पदमासा
द्यनभूयोजन्मभाङ्भवेः ७६ एतां दृष्टिमवष्टभ्य संस्थितोस्मिमहात्मने नचलामि निमेषा
र्धमपि मेरुर्विचालतः ७७ गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा संप्रेपि नचलत्वेषस्त
समाधिर्निमात्मनि ७८ न भ्रनन विध्यचिंतयामि कदाचन दृष्टिमालंव्य तिष्ठामि वर्तमा
नामिहात्मना ७९ भावाभावमयी चिंतामीहितानीहितान्विताम् विसृज्यात्मनि तिष्ठामि चि
रंजीवाम्यनामयः ८० प्राणापानसमायोगसमयं संस्मरन्स्वयमात्मनि तन्वयामि

चिरंजीवा॰ ८१ इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्यामिसुन्दरम् इतिचिंतानमेतेनचिरंजी॰ ८२ नहो
म्मिनचनिंदामिकांचित्किंचित्कदाचन आत्मनोन्यसवासायोतेनाहंसुभमागतः ८३ परमात्मा
गमाल्लेव्यसर्वमेवसदैवहि जीवितादिमयान्यक्तंतेनाहं॰ ८४ प्रशान्तश्चापलंवीतशोकस्व
स्यसमाहितं मनोममस्तेनशान्तस्तेनजीवाम्यनामयः ८५ काष्ठविलासिनीशैलेलष्टग्राम
गिनिह्निमेनमः समंसर्वत्रपश्यामितेन॰ ८६ किमद्यममसंपन्नंप्रातर्वाभवितापुनः इति।
चिन्ताज्वरोनास्तितेन ८७ जरामरणदुःखेषुराज्यलाभसुखेषुच नबिभेमिनहृष्या।
मितेन॰ ८८ अयंबंधुःपरश्चायंममायमयमन्यतः इतिब्रह्मन्नजानामितेन॰ ८९
अपरिचलयाशान्त्यासुहृष्टशान्तिगयायाह्यहम् जगत्पश्यामिसर्वत्रतेन॰ ९० आपादम
स्तकान्तेस्मिन्नदेहेममकिंचन त्यक्ताहंकारएकस्तेन॰ ९१ यत्करोमियदश्नामितत्र
त्वानन्दतोपिमे मनोनिष्कर्मप्रमादतस्तेन॰ यदायदामनेकिंचिद्विजानामितदातदा य।
तिरायातिनोइत्येन॰ ९२ करोमीशोपिनाकांतिपवितापनखेदवान् दरिद्रोपिनवां।
छामितेन॰ ९४ जीर्णांगिमन्तंस्मयंत्नीरागच्छसंमद्वयंगतं पश्यामिनवव्वात्सर्वंतेन ९५
सुखितोस्मिसुखापन्नेदुःखितोदुःखितेजने सर्वस्यप्रियमित्रंचतेन॰ ९६ आपद्यचल
धीरोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि भावाभावेषुनैवास्मितेन ९७ नाहमस्मिनचान्योमेनाह
मन्यस्यकस्यचित् इतिमेभावितेचित्तेतेन॰ ९८ चठस्मिन्नुत्पठस्मिन्तस्मिन्नेशाकटंच

चित् चित्सर्वमितिमे भावस्तेन ॥ २९ ॥ इत्यहं मुनिशार्दूल त्रिलोककमलालिकः भुशुण्डनामा काकोलः
कथितश्चिरजीवितः ॥ ३० ॥ एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यथास्मि यदिदास्मि च त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थं धार्ष्ट्यान
ज्ञानपारग ॥ १ ॥ वसिष्ठः अहो नु चित्रं भगवन् भगवता भूषणाश्रुतेः आत्मोदन्तः प्रकथितः परं वि
स्मयकारणम् ॥ २ ॥ धन्यास्ते ये महात्मानं मन्यन्ते चिरजीवितम् भवन्तं परिपश्यन्ति द्वितीयमिव पद्म
जम् ॥ ३ ॥ तमापृष्ट्वा तेनेहेमपल्लवगमौक्तिकार्च्चेणार्चितो व्योम्नि योजनमात्रमन्वयात स्थितं कथं
चिन्निवर्त्य सप्तर्षिमंडलमहं यातः इति संकथितं चित्रं भुशुण्डोदन्तमुत्तमम् श्रुत्वा विचार्य चे।
वान्तर्युक्तं तत्समाचर ॥ ४ ॥ वाल्मीकिः इतिह्यमतिभुशुण्डसत्कथां यो विमलेमतिः सुविचार।
यिष्यतीह भवभयवक्रुलाकुलास्थितां समग्रसंभ्रमसंसारिततरिष्यतीति ॥ ५ ॥ शरीरगृहकेन रचि
तमिति रामेणापृष्टे [illegible] वसिष्ठः अस्थिस्थूणां नवद्वारं रक्तमांसावलेपनं शरीरसदनं राम
न केनचिदिदं कृतम् ॥ ६ ॥ मांसास्थिमयनिर्माणादेहोहमिति विभ्रमे तज्जसंकल्पनिर्माणादे
हाः संति सहस्रशः ॥ ७ ॥ सुखतल्पगतो येन स्वप्नदेहेन दिक्तटान् परिभ्रमसि हे राम स देहस्तेन क्व
संस्थितः ॥ ८ ॥ जागरायां मनोराज्ये येन स्वर्गपुरान्तरम् परिभ्रमसि येनेह स देहः ॥ ९ ॥ स्वप्नेव
पिचयः स्वप्नहलत्रयेन महीतटान् परिभ्रमसि हे राम स देहः ॥ १० ॥ दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चि

द्वि

त्तविभ्रमं दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनन्दन ॥ ११ ॥ भीरुरभ्येति न यथा स्वसंकल्पपुरुषभ्रमं
स्वसंकल्पाहि संसारिततेयेति भयं सुधीः ॥ १२ ॥ समग्रालोकमात्रास्वभावः स्फुरित्वम्रस्वति न

गृह्णाति मलं भूयस्ताम्रतामिव काञ्चनम् १३ आभासमात्रमेवेदं न सन्नासज्जगत्त्रयम् इत्यनाक
ल्पनात्यागः सम्यगाकल्पनं विदुः १४ नाहमस्मि न मे भोगाः सत्या इत्यभिभाविते नेदमाडम्बरं।
व्यर्थमनर्थायावभासते १५ अहमेव हि वा सर्वं चिद्धिये वेविभाविते नेदमाडम्बरं। १६ दर्शनद्वय
मप्येतत्सम्यगत्यन्तसिद्धिदम् यदेकमेतयोर्वेत्सि रम्यं तद्धाम संश्रय १७ द्वाभ्यामेवाथ वैताभ्यां
दर्शनाभ्यामिहानघ विहरन्कुरु कल्याणं रागद्वेषपरिक्षयम् १८ यत्किंचिदुदितं लोके यन्न
भस्यथवा दिवि तत्सर्वं प्राप्यते राम रागद्वेषपरिक्षयात् १९ रागोद्वेषश्च सर्पौ हि न विलीनौ
मनोबिले यस्य कल्पतरोस्तस्मात्किं नामाङ्ग न लभ्यते २० ये हि प्राज्ञाः स्वनियता विदग्धाः।
शास्त्रशालिनः रागद्वेषमयास्तेपि जन्तुकास्तेपि गर्हितान् २१ मद्धनं भुक्तमनेनयथनेत्यक्तो
मयाप्यतः इत्ययं सद्व्यवहारेऽन्हः के रागद्वेषयोः क्रमाः २२ यानानि बन्धवो मित्रं पुनरायान्ति
यान्ति च किमेतेषु नरः प्राज्ञा रज्यते वा विरज्यते २३ प्रबुद्धोऽस्य प्रबुध्यस्व पुनः पुनरयं मया।
प्रबोध्यसे महाबाहो पश्यात्मानमनामयम् २४ बोधमासादय परं प्रबोधो ह्येव राघव सत्यमा
लोकयालोकं त्यक्त्वेदं नागतं भ्रमम् २५ न ते जन्म न ते दुःखं न दोषास्ते न ते भ्रमाः सर्वसंकल्प
मत्यज्य तिष्ठात्मनि सुसंस्थितः २६ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसि समासरसश्च प्रसो
म्यदृष्टिः प्रतिविततमिदं प्रसुह्य हृद्ये त्वं समुपशमात्मनि तिष्ठ हे महात्मन् २७ इत्याकर्णयति
स्वस्थ्यसमं चित्तमितराद्यैव विश्रान्तं स्वात्मनि स्वैरं परमानन्दमागते २८ तमस्येषु च सर्वेषु तेषु

पशमशालिषु राघवस्यात्मविश्रांतेः स्थित्यर्थं वचनामृतम् २९ विरराम मुनेर्वाणी रसस्येवाम्बु।
यथादिव अथयातिमुहूर्ते हि राघवे प्रतिबोधिते ३० पुनराहतमेवार्थं वसिष्ठो वदतां वरः ३१
वसिष्ठः रामसम्यक्प्रबुद्धोसि स्वात्मानमपि लब्धवान् एतमेवावलंब्यार्थं तिष्ठमेरुपदं हि।
याः ३२ इदं संसारचक्रं हि नाभौ संकल्पमात्रके संरोधितायावहृनाद्द्युर्नेद नरुध्यते ३३ रो
भितायामनोनाभ्यामिदं संसारचक्रकम् प्रयत्नाद्रोधितमपि प्रवहत्येव वेगतः ३४ प्रज्ञा।
सौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च पौरुषेणानयत्नात्मेन न तत्किंचन लभ्यते ३५ दुःखम्लानमु
खं क्लेशरीप्रसन्नात्स्वाययवर्जितात् अपि चित्रनराद्देहनरस्तुच्छतरः स्मृतः ३६ चित्रदेहादपि ज
डाद्योयं तुच्छतरः किल तस्मिन्नोसमयि देहे केवास्थाभवतोनघ ३७ दीर्घस्वप्नमये यस्मिंस्त्रि
तसंकल्पकल्पिते भूषिते हृषिते देहे नहि किंचिच्चितः क्षतम् ३८ कुतोप्यागत्य निःसारः स।
विसर्जनवर्जितः अहंकारः कुवेतालः प्रविष्टश्चित्तनामकः ३९ अस्यभ्रंत्यतयाथमनिर्वयः
प्राप्यते फलम् अस्यमाभ्रंत्यतां गच्छत्वमहंकारदुर्मतेः ४० शून्यं देहगृहं प्राप्य चित्तयक्षेण रा
घव कृतम् भीतायेन महान्तोपि समाधिनियतास्थिताः ४१ अहंकारपिशाचेन वराकायवशीकृ
ताः नरकेनरकाग्नीनां राघवेंधनतां गताः ४२ चित्तायत्ताभिभूतानायाः पुंसां वितता पदः शा
कं ते परिसंख्याते नतावर्षशतैरपि ४३ चित्तयक्षहठाक्रान्तं न शास्त्राणि न बान्धवाः शक्नुवन्ति
परित्रातुं गुरवो न च मानवम् ४४ संशांतचित्तवेतालं गुरुशास्त्रार्थबान्धवाः शक्नुवन्ति समुद्धर्तुं

नि॰ग्र॰
६८

68

स्खलत्पंकान्तरंगयया ४५ अत्यल्पकाङ्क्षशिशिरकर्दमालेपदायिनि नमंनत्वयंबंधुन्नेयमहिषेरणचपल
ले ४६ भोगाभोगावहिः कार्यामार्यस्यानुसरेत्यदम् प्रविचार्यमहार्थंस्त्वमेकमात्मानमाश्रयेत्
अपविन्नस्यतच्छस्यदुर्भगस्यदुराहृतेः देहस्यार्थेनमंनत्वचिन्ताचरणीस्त्वदाश्रणा ४८ अत्रैनव
चितोदहोयद्देरणान्येनसंस्थितःदुःखमन्यस्यभोक्तान्यस्थितेयंमोक्षचक्रिका ४९ अत्रेमाम
पराहृष्टिमहामोहविनाशिनी स्मरणयाकथितापूर्वंममकैलासकन्दरे ५० संसारदुःखशा
न्त्यर्थंदेवेनार्द्धेन्दुमौलिना कदाचित्कैलासगिरिगङ्गातीरनिकुञ्जनिवासिनामयहरप्रीत्य
र्थंतपःकुर्वतामयादन्ताद्याद्दिरभिवादितोमदनुग्रहार्थंसमागतःसाम्बःशिवोमांप्रोवाच ब्रह्म
न्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रान्तयःपरे कश्चित्कल्याणकारिणःसंविदस्तास्थिताःपदे ५१ कश्चि
त्पस्तेनिर्विकल्पाणामनुवर्तते कश्चित्प्राप्यमनःप्राप्तकश्चिच्छाम्यतिभीतयः ५२ एवंवादि
निदेवेशेसर्वलोकैककारिणि गिरानन्तयशालिन्यामयोक्तंरघुनन्दन ५३ अद्यानुस्मरतिक
ल्याणवतामिहमहेश्वर नकिंचिदपिदुष्प्रापंनचकस्माद्भीतयः ५४ त्वदनुस्मरणानन्दप
रिहृणितचेतसाम् नतेसन्तिजगत्कोशेप्रणामन्तिनयेपुनः ५५ तेदेशास्तेजनपदास्ताद्रि
शैलाश्चपर्वताः त्वदनुस्मरणेकान्तधियोयत्रस्थिताजनाः ५६ फलंभक्तस्यपुण्यस्यवर्तमान
स्यसेचनम् तनोतिचेष्यतेवीजंत्वदनुस्मरणंप्रभो ५७ ज्ञानामृतैककलशाश्रुतिज्योत्स्ना
निशाकरः अपवर्गपुरद्वारंत्वदनुस्मरणंप्रभो ५८ त्वदनुस्मरणोदारचिन्तामणिमतामया

सर्वासामापदां मह्यं छिंदलं भक्तपते पदं ५९ इत्युक्त्वा स प्रपन्नं तं भगवंतं महेश्वरं अवोचय गाते भक्त्या
यद्धामतदिदं श्रृणु ६० भगवंस्त्वत्प्रसादेन श्रुतानि सकलादिशः किंतु ष्टुमिच्छामि देवेश संदेहं तन्त्रा
निर्णयम् ६१ ब्रूहि प्रसन्नया बुद्ध्या त्यक्त्वोद्वेगमनामयम् सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्द्धन
म् ६२ देवार्चनविधानं तत्कीदृशं भवति प्रभो ईश्वर उ॰ शृणु ब्रह्मविदां श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमं व
दामि सत्यं ते येन कृतेन सहते देव हि कश्चिद्धि तिस्महावाहो देवः कः स्यादिति द्विज ६४ न देवः पु
ण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः न देवः कमलोद्भूतो न देवस्त्रिदशेश्वरः न देवः पवनो नाकी ना
नलो न निशाकरः न ब्राह्मणो नाप्यवनियो नाहं न त्वं द्विजोत्तम ६६ न देवो देहरूपो हि न देवश्चि
त्तरूपकः पुनर्नाहं न त्वमिति निषेधोक्त इव सिष्टयोक्तस्वेद्रोदयन्निति तस्मात्तु द्वयाय हं वसिष्ठो
स्मि तत्त्वं वसिष्ठोसीत्यादि श्रुतिषु ममसमष्टि प्राणानामपि सिद्धेः कतम एको देव इति प्राण इति प्रा
णस्यैव सर्वदेवात्मकत्वश्रुतेश्च प्राणाभावेन प्राप्तदेवतात्वनिवारणार्थं एवं नैन ह देवा अश्नामन्व
सर्वमशीदित्यादि श्रुतिषु आध्यात्मिकेषु चक्षुरादिषु देवशब्ददर्शनात् त्वचे स्वाहा लोमभ्यः
स्वाहेत्यादि मंत्रलिंगाच्च देहाद्याध्यात्मिक भावानामपि प्रसक्तं देवतात्वं वारयति देहरूप इति ६९ न
देवः कमलाद्रूपी नापि देवो भवन्मतिः अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं देव उच्यते ६७ कृतो जोक्तितः कि:
क्रेर्मुक्तिनित्यमितिमम कृत्रिमं क्रियासाध्यं न हि लक्षणापरमार्थं देवनं निरतिशयप्रमोदस्मित्प्र
काशो देव इत्यर्थः पुण्डरीकाक्षादिमत्यः न्नाहि चित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्या

प्रा

नि·प्र·
६९

69

स्तोस्तेषां चित्प्रकाशात्मस्य चकारणोऽस्वरूपस्ति द्विरेवडुर्ल्लभा हृरेदेवत्वमिति तेष्वपि सन्नामप्रकाशायत्वा ना
दृतः स्फुरन्सर्वत्रैकोदेवः स्वदभिव्यक्त्यतिशयादेवपुण्डरीकाह्लादयोग्याभिमतनाडत्वाद् द्वि।
शब्देनज्वलदङ्गाराइव देवाइत्यन्त इति नश्रुतिस्मृत्यादि विरोधोपीति भावः ६८ आकाशादिपरि
च्छिन्नमितिवस्तानिलक्षुतः अकृत्रिममनाद्यंतदेवनं चित्किंवं विद्धः ६९ अयंभावः दिवु क्रीडावि
जिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्विति दशस्वर्थेषु प्रसिद्धाद्दीव्यतेः पचाद्य
चि देवशब्दं व्युत्पादनात्संकोचेमानाभावान्मायिकनिरंकुशैश्वर्येषु स्वच्छंदक्रीडाविजिगीषाव्यव
हारस्तुतीनामाविघ्नकमदस्वप्नेच्छागतीनां च निर्वाहकत्वादष्टस्वर्थेषु द्युतिमोदाववमुख्या।
र्थौ तौ चनित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशित्वस्वरूपेव संभवतो न परिच्छिन्नेषु जडेष्विति अतोऽकृ
त्रिमचित्किंवमेवदेवनं तत्त्ववेत्ताविद्धिरित्यर्थः तदेवदेवशब्देन कथ्यते तत्प्रसज्जयेत् तदेवास्ति
यतः सर्वं सन्नामसन्नात्मस्वरूपस्थक ७० यतः सर्वं जगज्जीवनं संसारस्वपं तत्स[illegible]येवसन्नामरू
पपृथक् नस्वन्तइति तदेवास्ति नान्यदित्यर्थः ७१ अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनेकृतेयोजना।
प्यवत्यशक्तस्यक्लेशाध्वापरिकल्प्यते ७२ इयत्नादपरिच्छिन्नेरुद्रादिः प्राप्यते फलम् अकृत्रिम
नाद्यंतेफलमानन्दस्यात्मनः अकृत्रिमफलं त्यक्त्वा यः कृत्रिमफलं व्रजेत् त्यक्त्वा समन्दारव
नेकाकारज्ज्ञेयानि काननम् ७३ वायः सामर्थ्यशमइतिपुष्पारोपयाणिगातत्र चशिवंचिन्मात्रममले
सज्यस्वज्यविदोविद्धः ७४ प्रामवोयादिभिः पुष्पैर्देवस्यात्मा यदर्च्यते तत्नदेवार्चनेविद्धिनाका ६९

र्चनमर्चनं ७५ आत्मा संविन्निरयं तस्मादेवार्चनं जनाः कृत्रिमार्चासु ये सक्ताश्चिरं क्लेशं भजन्ति ते
ज्ञानज्ञेया हि ये सन्तो बालक्रीडोपमं च ते आत्मध्यानाद्दते ब्रह्मन् कुर्वन्तो देवपूजनं ७७ आत्मैव देवो भ
गवाञ्छिवः परमकारणम् ज्ञानार्चनेनाविरतं पूजनीयः स सर्वदा ७८ त्वमेतच्चेतनाकाशमात्मा
नं जीवमव्ययम् स्वभावविच्छिन्नतन्वः पूज्यः पूजात्मपूजनम् ७९ यतो ज्ञानलक्षणमात्मपूज
नमेवमुख्यात्पूजानमित्यर्थः यथाहुः देहो देवालयः प्रोक्तो जीवो देवः सदाशिवः त्यजेदज्ञाननि
र्माल्यं सोऽहं भावेन चिन्तयेदिति वसिष्ठः चेतनाकाशमात्रात्म यथा जगदिदं प्रभो यथा तच्चेतनेऽस्मे
व जीवादि त्वं तदुच्यताम् ८० तत्र चित्तत्त्वाय प्रित्यान यीन तत्त्वं तावत्सर्वलयेप्यनपायात्प्रसिद्धमि
ति तदधीनभानस्य चेत्यस्य भानान्तरमिव न सत्त्वान्तरमपि युक्तमित्युपपत्तिमाह ईश्वरः चिद्व्यो
मैव किलासीद्धपारावारविवर्जिते सर्वत्रासंभवच्चेत्यं यत्कल्यान्ते विशिष्यते ८१ सर्वत्रेति पूर्वी
ह्नीत्यपि यद्यस्माद्धेतोः अथवा चिद्व्योम सर्वत्र सर्गकालेप्यसंभवच्चेत्यम् पाराद्यपरिच्छेदस्य
त्वात्प्रलयकालवदित्यनुमानलक्षणाः अत्रोपपत्तिर्वीप्या कथं तर्हि जगद्रूपप्रतिभासस्तत्रा
ह यद्यत्स्वयं प्रकचति तस्य स्वकचनस्य तत्स्वय यत्स्पंदितं नाम तेनेदं जगदित्यलम् ८२ तस्या
परिच्छिन्नत्वादेव मायावरणासंभवान्मायिकवासनादिमार्गेण यत्स्पन्दितं स्पंदनमिव प्रसिद्धं ते
नेदं जगदिति अलं भाति तथा हि यद्यत्सूर्यचन्द्रप्रदीपेन्द्रियमनआदि स्वयं प्रकचति वहलीभूत
प्रकाशं भवति तस्य स्वकचनस्य विवेऽसंभवात् स्वयं यद्विंवा द्विहिः प्रभाकिरणास्पंदितं स्पंदनं ना

मप्रतिद्धं तदेव नीलपीतादितद्विषयं रूपजगदित्यलमत्यन्तं प्रसिद्धमित्यर्थः ८२ इत्येवं स्वप्नपुरवज्ज
गद्भातिचिदात्मकम् एवं चिद्व्योममात्रात्मजगदच्छं नभिन्नमत् ८३ इतितद्रूपं वीत्यापुवं विचित्रह
पंजगच्चिदात्मकमेव सत्स्वप्नपुरवदचिदिव भाति भ्रान्त्या एवमङ्गवीत्या परमार्थतो विमृष्टं तज्ज
गन्नभिन्नमत् अस्मन्तमच्छं चिद्व्योममात्रात्मैवेत्यर्थः तर्हि किं चिदेव चेत्याकारेण परिणतं स्तप
श्यतीत्याह अत्यन्तासंभवाच्चेत्यं दृश्यं चिद्व्योममात्रकं चित्वात्कचति सर्गादौ यत्तज्जगदिति स्मृ
तम् ८४ अपरिणामित्वाद् दृश्यत्वाच्चात्यन्तासंभवच्चेत्यमप्याहतचित्स्वभावादत्यथा कचति प्र
थते तदेव दृश्यं जगदित्यर्थः ८५ तस्मात्स्वप्नपुराकारं यदिदं भाति तज्जगत् तत्र चिद्व्योममात्रात्मत
त्वता नामकाकुतः अथैव वा रोपितत्रूपवा येन चिन्मात्रत्वं द्रष्टव्यमित्याह चिन्मात्रमेवा
भिवयच्चिन्मात्रं जगदम्बरम् चिन्मात्रमात्मा जीवश्च चिन्मात्रं भूतसंततिः ८६ चिद्व्योममात्रा
दितरत्सर्गादौ सर्ववेदने भिन्नं स्वर्गे पुरे वापि किं संभवति कथ्यतां ८७ स्वर्गे ऊर्ध्वलोके पु
रे स्वनगरे अपि शब्दात्पातालेषु वा चिद्भिन्नं किं संभवति तत्कथ्यतां निरूपणा कुशलैः अचितः
स्वतः सत्तास्फूर्तिसत्त्वे चित्त्वव्याघातात्तदभावे अलीकत्वादलीकस्य चिता पुञ्जीवनादर्शना
च्चितोऽसंगत्वेनाऽचित्संवन्धायोगात्स्वापकान्तरस्य चाऽप्रसिद्धेरिति भावः ८८ ननु यजति
ददाति जुहोतीत्यादिशब्दान्तरात्कर्मभेदवच्चिदाकाशं जगदित्यादिनामान्तराद्भेदोऽस्त्विति
चेत्तत्राह आकाशं परमाकाशं ब्रह्माकाशं जगच्चितिः इति पर्यायनामानि तत्र पादपहस्तव

तु ८८ भूताकाशाद्यर्थत्रयपरत्वेनाभिप्रेतानां त्रयाणां मध्याकाशशब्दानां कास्पदीभावविनियात्व
र्थानुगमेन चिन्मात्रवचनत्वसंभवाकूमेरपि येगत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्यनुशासनाद्वर्तमाने पृषम
हज्जगच्छत्ववच्चेतिक्किपिहित्वादिनियातनेपि ज्ञानार्थत्वान्नयायाज्ञित्पर्यायनामतोपपत्तेरिति
भावः यथैतत्संविदाकाशं स्वप्ने भाति जगद्वपुः तथेदं जाग्रदाख्येपि स्वप्ने भाति देवनः ८९ ए
वं सर्वमिदं विश्वं परमात्मैव केवलं ब्रह्मैव परमाकाशमेष देवः परः स्मृतः ९० तदेतत्पूजनेष्य
यत्तस्मात्सर्वमवाप्यते तदेव सर्गगर्भः सर्वमिदं तस्मिन्व्यवस्थितं अकृत्रिममनाद्यन्तमद्वितीय
मखण्डितम् अवहिःसाधनासाध्यं सुखं तस्मादवाप्यते ९२ प्रबुद्धस्त्वं मुनिश्रेष्ठ तेनेदं तव
कल्पते नास्ति देवार्चने योग्यः पुष्पधूपचयो महान् ९३ अव्युत्पन्नधियो ये हि बालपल्लवचेत
सः कृत्रिमार्चामयैतेषां देवार्चनमुदाहृतम् ९४ स्वसंकल्पकृतैः कृत्वाक्रमेरर्चनमादृताः बा
लाः संतोषमायान्ति पुष्पधूपलवार्चनैः ९५ स्वसंकल्पकृतैरर्थैः कृत्वामया यतः कृतम्भ्रिन्मि।
घ्यात्मफलमासादयेतिते ९६ पादपाणपादिमानन्योयोवा देवः प्रकल्प्यते सचिन्मात्रात्तते ब्रह्म
न्किं सारः किल कथ्यताम् ९७ चिन्मात्रमेव संसारसारः सकलसारताम् गतः स देवः सर्वोहं
तस्मात्सर्वमवाप्यते ९८ न सदूरे स्थितो ब्रह्मन्नदूरः प्राप्यः सकलस्य चित् संस्थितः सततं देहे सा।
वित्रैवचरखेतया ९९ सकरोति सचाश्नाति संविभर्ति प्रयाति च सतिः श्वसति संवेत्ति सांगा
न्यङ्गानि वेत्ति च १०० चितः किं स्वभोगेच्छया जगत्सृष्टिरित्याह तिदिक्ष स्वस्वभावेन वसन्त

जै॰
नि॰ प्र॰
७१

नयथांकुरः तन्वतेनतुदेवेयंजगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना १ तथाचोक्तंश्रीमद्गौडपादाचार्यैः भोगार्थं
सृष्टिरित्येके क्रीडार्थमितिचापरे देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेति नचैवंसोकामय
तबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोधः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइ
त्यादिश्रुत्यन्तरेइच्छाप्रयत्नाद्यनपेक्षनिःश्वसितप्रायत्वोक्तेः तदेक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति स
मानतासमर्थकश्रुत्यन्तरानुगुणायचाकामयतेत्युक्तेरचेतनप्रधानादिकर्तृकताशंकावारणा
मात्रतात्पर्यत्वात् तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् कामाच्चनानुमानापेक्षेति १ एवंकर्तृ
त्वमपितस्याध्यारोपितंकारककुपरिभ्रमणाप्रत्यभिज्ञमेवेत्याशयेनाह सहुरासुरगंधर्वंस
शैलार्णवकंजगत् चितिस्थितंप्रवहतिजलावर्तेजलंयथा २ चित्स्वच्छन्दविम्बविमलेशशवत्प्र
पंचंगमम् सर्वत्रलक्ष्यतामितिपदार्थश्रीर्जगद्गुता ३ चिद्रसायनसेकेनपदार्थपटलावलीरू
पमेतिफलेचैवप्राङ्मूर्त्तिकेरसज्ञता ४ ननुचिद्यदिरसायनमिवपदार्थपटलावलींसर्वतो
व्याप्यस्फुरतितर्हिंतत्रजाड्यंनस्यात् नहिसर्वतोरसार्द्रेशुष्कतायाःप्रसक्तिरस्तीतितत्राह चि
च्छाययैवसर्वस्यजाड्यंसमभ्युदेतिच सर्वस्यास्यशरीरस्यगृहस्येवतमस्त्विह ५ यथापञ्चीक
रणोनगृहस्यापिसर्वतस्तेजोव्याप्तिसत्वान्तदन्तस्तमः प्रसक्त्यभावेपितेजसभास्वरतायाभ्र
तान्तरभागैरभिभवान्नहि रभिव्यक्तेरालोकव्याप्तेतत्प्रयुक्तच्छाययाअन्तस्तमउदेति त
थाचिदायथिपणनचिद्वास्वरतायाअपि अभ्यन्तरेनाभिभवान्नहिस्याद्वक्तापत्त्याद्यभिव्यक्तचि।

७१

71

ग्राभ्यासस्फुरणेनत्वछायया अन्तर्जीऽस्मदेतीत्यर्थः ६ वसिष्ठः यदिसर्वगतादेवचिदल्पिकानदात्म
कः तदयंचावनिस्फारमयात्येवनचेततीति ७ अयंचित्तामदाभूत्वाचिद्धीनः संप्रतिस्थितः इती
यंकल्पनालोकेप्रत्यक्षानुभवाकथम् ८ यद्येकाचिदेवास्तितन्नर्हितद्वात्मकोऽयंदेहोनिद्रास्व
प्नामरणोग्रचकावादूर्ध्वान्तरेचावनिस्फारमयाम्नत्युत्वुरभूतविकारभूतास्यन्यानित्रादिविका
रहीनाभिन्निरिवनचेततीतितत्कथमित्यर्थः तदेवस्पष्टंपुनराह अयमिति अयंदेहादिः पुराह
प्रपभावान्सर्वजीवनदशायांचित्वास [नाकथंचितोऽविनाशिस्वभाव] चेतनावान् तसौमत्वप्र
इतिमत्वज्ञपत्ताभावः भूत्वासंप्रतिह्यपमरणादिदशायांचिद्धीनः स्थितइतीयंकल्पनाकथं
चितोऽविनाशिस्वभावत्वादपरिणामित्वाच्चकथमपिजाड्यायोगादितिप्रश्नार्थः ८ ईश्वरः।
शृणोवतदखिलंब्रह्मन्यदापृष्टंवदामिते महानयंत्वयाप्रश्नः कृतोब्रह्मविदांवद ९ वक्ष्यमा।
णोपाख्यानेनप्रथमंविम्बप्रतिविम्बचित्द्वैविध्यंदेह्रदर्शयति चिदस्तिहिशरीरेहसर्वभूतमया
त्मिका वलोन्मुखात्मिकेकात्तुनिर्विकल्पापरास्मृता १० हृविलचलायांव्यष्टिममष्टिबुद्धेऽउ
न्मुखात्मिकाऽऽसक्तस्वभावाविज्ञानमयशब्दवाच्याकर्तृभोक्तृस्वभावेत्यर्थः पराकूटस्थाचिन्ना।
निर्विकल्पा तस्याश्चलस्वभावत्वमिवभेदोऽप्युपाधिकृतएवेत्याशयेनाह संकल्पबुद्ध्येसिवान्तः
स्वयमन्येवसंस्थितासंकल्पितेनरवरादो शीलंपस्त्रीयथागता ११ हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता।
अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिदर्शितसंकल्पस्वात्मानमेवजी

नि॰ प्र॰

७२

वात्मनाऽस्थवती आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः यथा स्वशीलैव स्त्री स्वमेसंकल्पितइतरा
वरउपपतिर्यथा तथा विधा सती दौःशील्यं गतासती द्वितीयवसं यन्त्यनहृत् ११ सयवह्निपुमान्को
पाद्यथेद्धीन्धइव द्रुमात् भवत्येवं विकल्पाकाचित्स्वरूपान्यतो गता १२ देशकालविभागानात
न्मात्रवलितात्क्रमात् जीवीभूत्वा भवत्याशु बुद्धिः पश्चादहंमनः १३ तन्मात्रैः सूक्ष्मभूतैः पंचीक
रणेन वलिता संवलिता सप्तद्वीपचतुर्दशलोकात्मकदेशविभागान्ता निमेषादिद्विपरार्द्धावधि
कालविभागान्ता च क्रमाद्भवति ततस्तत्र प्राणायावरणाज्जीवीभूत्वा बुद्धिरहंकारो मनःश्चथी
चित्तं च भवतीत्यर्थः मनस्तत्समनुपायातासंसारमवलेवते चेतोलोऽस्मीमननाच्चाऽऽलत्वमिव
द्विजः १४ अनन्तसंकल्पमयी जाड्यसंकल्पपीवरी चिज्जाड्यान्मोहमायाति पयःपाषाणतामि
व १५ स्वसंकल्पोपयाताः स्वभीता संभ्रमहृष्टिषु पलायते वाप्यन्यासु वेतालेष्विव बालिकाः १६
उष्ट्रीव मधुरैर्विद्धा वाञ्छते भावितं स्वकं अवान्तरपरिभ्रष्टा दोषाद्दोषं पतत्ययः १७ यथा उष्ट्री
करारकनिम्बपत्रादिषु चर्व्यमाणेषु स्ववासनाभावितं विन्दुमल्पतरं मधुरं रसं काङ्क्षति तद्वद्दुःख
बहुलेषु विषयेषु सुखं काङ्क्षत इत्यर्थः अथवा यथा उष्ट्री विषमग्रामस्थवप्रग्रस्तहृद्याग्रसंव
द्धमधुपटलप्रस्तं मधुविम्बलेहनवाञ्छया ऽऽरूढमारुह्य तदूर्ध्वगपत्स्रवः पादोन्नयनमात्रा
त्स्वदेहभारेणावान्तरपरिभ्रष्टा विषमदेशे पतति तद्वत्पततीत्यर्थः विभेत्यथ स्वसंकल्पा
त्स्वशब्दादिव गर्दभी नानया सह गन्यास्ति मग्या वाला चलाचला १८ जडगतेव लोकयश

७२

कर्तानिजपदस्मरणेनविनेहचित् व्रजतिकष्टमयःपतनायथायदहृदृष्टीयनपीववत् १९
चितोस्मलंकिमेवेवं सदुःखीस्मीतिभावनात् चित्तमद्दीवतामोहपतितासंभ्रमेयथा २० न
दृश्यदर्शनदृश्यरूपेनैलमिवोपले नकर्मकर्तृकरणं दृशीन्द्राविवक्रूसता २१ नमातृमेयमा
नानिनभसीवनवांकुरः नचिच्चेतनचेत्यादिनन्दनेखदिरोयथा २२ नाहंत्वंत्वत्तत्वादिप
र्वतत्वमिवाम्बरे सदेहत्वान्यदेहत्वेशखत्वमिवकज्जले २३ नानाःनानानचाप्यन्तरणावि
वस्तमेरवः नचशाहार्थशब्दश्रीर्मिहोषरलतायथा २४ नेतिनेतिनेचेवार्कमण्डलेरज्जनीय
था नवस्तुतावस्तुनेचतुषारेतयथोष्मता २५ नशून्यताशून्यतेववशिलाकोशाइवद्रुमः शू
न्यताशून्यतानामसहतीरवयवारवता २६ निर्विकल्पाद्वितीयाचिद्यासौसकलगासती पर्वे
कापरास्वच्छादीपिकातेजसामपि २७ सापरेवविदत्यच्छाचिन्तामायातिचेतनात् सायुरेव
यथासायुर्भावितेदुर्जनेषणाः २८ मलिनत्वरणीमायातितामतोमलमार्जनात् पुनःकन
कतामेतियथाचित्परमातथा २९ अभाववेदनादस्याःसंसारःसंप्रवर्त्तते स्वभाववेदनाद
घत्वसंदेवोपशाम्यति ३० रथस्तस्याश्चितेर्जीवोजीवस्याहंकृतीरथः अहंकृतेरथोबुद्धि
स्तनोबुद्धेर्मनोरथः ३१ मनसस्तुरथःप्राणाःप्राणस्याद्धगणोरथः अदेहोचस्परथोदेहोदे
हस्पस्पन्दनोरथः ३२ संपदनेकर्मसंसारेजरामरणपञ्जरम् एवंप्रवर्त्ततेचक्रमिदमादिवि
भ्रतिजन्म ३३ जरामरणोपलद्धितादेहाएवपञ्जराणियत्रतथाविधंजीवरखगदोलाच

कैः श्रादेर्मलकारणास्यविभ्रान्त्यामायेस्थैर्यमागतम् रथ्यन्त्वस्रन्तः प्राणाः कल्पनायामनीश्च

नि॰प्र र यत्र प्राणामरुत्तत्र मननेपरितिष्ठति ३८ मनस्याकाशसंलीनेन प्राणाः परिवेपति तेजसस

त्त्वामायातेनतूपमिवराजते ३५ संविन्नुः पवनास्पन्दान्नाडीसंस्पर्शनस्वयः संवित्तिस्फारता

७३ चित्तं मनस्तत्प्राणाकोटरे चित्तमनो घटितलिंगशरीरात्मकप्राणाकोटरे चित्तो बिम्बप्रतिबिं

बभावेन द्विगुणीकरणेन स्फारतापि पवनादेवायपन्नेत्यर्थः ३५ सर्वत्र विद्यते संविद्व्योम

73 स्वच्छाजडाजडे हृस्पन्दीवत्सा प्राणास्पन्दादित्यनुभूयते शारीरस्याकदानोऽह्यकर्षणो

परमात्मना मनःप्राणोदयो ब्रह्म हेतोकर्मकृतोहठौ ३० पुर्यष्टकेवातमयं देहमन्त्यापा

यसलम् हृत्स्पन्दिवेतालश्च जीवतीत्युच्यते तदा ३८ क्षीणे पुर्यष्टके चित्तं यदा व्योमनि

लीयते तदास्फुरति देहोऽयं मृतश्चेत्युच्यते पि च ३९ जायन्ते च म्रियन्ते च शरीराणि शरीरि

णाम् पादपानां च पर्णानि कात्र परिदेवना ४० चिदम्बुधौ स्फुरन्त्येता देहबुद्बुदपंक्तयः

इतस्थान्याइतस्थान्याप्तास्तास्त्यानधीमता यत्तु संकल्परचितं नमसंकल्पाद्यद्धितत् य

थामेनमनोराज्यं गन्धर्वनगरं यथा ४२ यथा संकल्पने हेयोऽन संकल्पविनाशने संकल्प

यत्नो गयर्वपुर्यीः स्वेनैन तत्क्षये पुष्पसंकल्पमात्रेणायदिदं दुःखमागतं तदसंकल्पमात्रेणा

क्षयिकात्रकदर्थना ४४ यत्किंचिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति न किंचिदपि संकल्प्य

सुखमक्षयमश्नुते संकल्पव्यालनिर्मुक्तानयदानवचेतना ननदानन्दमायानेत्थमक्षेः॥ ७२

परिगर्जसि ४९ स्वविवेकानिलैः कृत्वा संकल्पजलदक्षयं परां निर्मलतामेहि शरदीव नभोऽन्त
रे ४० संकल्पसरितं मन्त्रामगणां मैत्रे राशोषय ततो ह्यमानमात्मानं समाश्वास्य भवामनाः
संकल्पानिलनिर्धूतं भ्रान्तं पर्णतृणां शवत् भूताकाशे चिदात्मानमविलंव्य विलोकय ४९
प्रतिभाससमुत्थाने प्रतिभासपरिक्षयम् यथा गन्धर्वनगरे तथा संसृतिविभ्रमः ५० अह
मेकोऽहमात्मास्मीत्येकां भावय भावनाम् तथा भावनया युक्तः सर्वत्वं भव सत्तम ५१ स
मस्तस्थितिं शान्तमतीतवाग्विलासं ततः ॐमित्यस्य च तन्मात्रान्तस्थं सा परमा गति ५२ वा
ल्मीकिः इत्युक्तवानमलहृदयारिरामे तस्मिन्परिपदे समुपशान्तरवाभियाने तूष्णीमति
ष्ठदमुनामुनिना च साहं विश्रान्तवृत्तिरथ तत्र मुहूर्तमीशः वसिष्ठः ततो मुहूर्तेन हृदये गो
रीकमलिनीसरः मध्येकाशान्तरवः स्वैरं विकासं वहिरादटे ५३ ईश्वरः मनेमनूमाहूय न
स्वसैन्नैवास्तुभीयताम् त्वमर्थमाहृतानर्थपवनः स्पन्दतामिव ५४ शान्त्यशान्तिमयानिता
न्विकल्पान्दलयन्नसि धीरोऽसि नान्यथास्थित्वा त्वमेव भव चात्मदृक् ५५ परस्मात्परा
निर्याता ब्रह्मविष्णुहरादयः कणास्तु प्राय सर्वे वारियोऽम्बिविन्दवः तेष्विवभ्रमभूतेषु जा
तेष्विव परात्पदात् स्थितेषु भ्रमवीजेषु कल्पनाजालकर्त्तृषु ५६ सहस्रशतशः रेवयमवि
द्योदितिपीवरी वेदवेदाद्यभेदादि जावजालजरावली ततस्तस्याश्चनन्तायाः प्रसृतायाः
पुनः पुनः संपन्नदेशकालायाः क्रमः स्याहृशीनामकः ५७ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयेपर

नि·प्र·
७८
74

सः पिता मूलबीजं महादेवः पल्लवानामिव द्रुमः ९० सर्वसत्ताप्रदो भास्वान्वेद्यो ऽभ्यर्च्यश्च तद्विदः
प्रत्यक्षवस्तुविषयः सर्वत्रैव सदोदितः न तस्याह्वानमन्त्रादि किंचिदेवोपयुज्यते नित्याहूतः स
सर्वस्य ध्यानभ्यते सर्वतः क्वचित् ९२ यो यो वस्तु दर्शयाति तत्तत्तवमनेन शिवं स्वरूपं समवाप्नोति ।
तृप्यालोकमनोहृष्याम् एतमात्मानमालोकाज्जराशोकभयापहम् सम्भवेद्बीजवज्जन्तुर्न
भूयः परिरोहति ९४ वह्निवेतस्य सर्वात्मा सदा स्वात्मा स्वबुद्धिभिः विविधेन क्रमेणैष भा
वान्यपि पूज्यते वह्निस्तावन्महाबुद्धेः क्रमेणापूज्यते येन तत्क्रमेणा तत्त्वज्ञो ह्यभ्यस्यन्तः क्रमे
ततः ९६ पूजाक्रमेषु सर्वेषु देहगेहे पवित्रकं त्याज्यं देहावबोधात्मपरं यत्नात्पवित्रकम् ९७
पूजने ध्यानमेवात्र नान्यदस्यास्य पूजनम् तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् ९८
चिद्रूपं हृत्पद्मलब्धाभं समस्ताभासभासनम् अन्तःस्थचिन्त्यकाशं स्वमहन्तासारमाश्रयेत् अ
पारपरमाकाशविपुलाभोगकन्धरम् अनन्तायतनाकाशकोशपादसरोरुहम् ७० अनन्त
दिक्तटाभोगभुजमण्डलमण्डितम् नानाविधमहालोकस्वहीनपरमायुधम् ७१ हृत्कोशको
शाकोशाविश्रान्तब्रह्माण्डोच्चपरम्परम् प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् अतऊर्ध्वं
चतुर्दिक्षु विदिक्षु च निरन्तरं ब्रह्मेन्द्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमण्डितम् ७३ इमां भूतमयीं
तस्य रोमालिं प्रविचिन्तयेत् विविधारम्भकाधाराः पश्चिजगदण्डरज्जवः इच्छाद्याः शक्तयस्त
स्य चिन्तनीयाः शरीरगाः एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सताम् ७५ चिन्मात्रमनुभूत्या

७८

त्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः । घटे पटे वटे कुड्ये शाकटे वा नवे स्थितः ७९ शिवो हरो हरिर्ब्रह्मा शक्रो ।
वैश्रवणो यमः । अनन्तैकपदार्थार्थसत्तामात्रैकविग्रहः ८० विवर्जितजगज्जालः कालो
संहारपालकः । मण्डलं भुवनाभोगमिदं ब्रह्माण्डमण्डलं देहकोशस्य कस्मिंश्चित्स्वांगाव
यवतां गतम् । विचिन्तयन्महादेवं सहस्रश्रवणोज्ज्वलम् ८१ सहस्रशिरसं शान्तं सहस्रा ।
भुजभूषणम् । सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यं सर्वतोघ्राणशक्तिकम् ८० सर्वतः स्पर्शनमयं स
र्वतो रसनान्वितम् । सर्वत्र श्रवणाकीर्णं सर्वत्र मननान्वितम् । सर्वतो मननातीतं सर्वतः प
रमं शिवम् । सर्वदा सर्वकर्तारं सर्वसंकल्पितार्थदम् ८२ सर्वभूतान्तवस्थं सर्वं सर्वैकसा
यनम् । इति संचिन्त्य देवेशं सर्वथैव हि तत्त्वतः । विधानमर्चनस्येदं स्मृतं ब्रह्मविदां वर ।
स्वसंविदात्मा देवोऽयं नोपहारेण पूज्यते ८४ न दीपेन न धूपेन न पुष्पविभवार्पणैः नान्न
दानादिदानेन न चन्दनविलेपनैः । न च कुंकुमकर्पूरभोगैर्भिन्नैर्न चेतरैः नित्यमक्लेशल
भ्येन शीतलेनाविनाशिना ८६ एकेनैवामृतेनैष बोधेन स्वेन पूज्यते । एतदेव परं ध्यानेन पू
जैषैव परा स्मृता । यदनारतमन्तःस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनम् । पश्यन्स्तरावन्स्वशक्तिजान्न
त्मनाकृत्स्नं स्वयं पश्यन्सन् ८८ प्रलयं विसृजन्नुग्रं नूनं शुद्धसंविन्मयो भवेत् । ध्यानामृतेन
संपूज्य स्वयमात्मानमीश्वरम् । परमास्वादयुक्तेनैवं तेन कुसुमैर्हितैः । अयं भावः पुष्पा
दिविभवार्पणं हि देवस्य न साक्षादविच्छिन्नस्वस्वार्पणं । किं तु परे परया ऽत्यन्तरतदीयस्व

स्वाभिव्यञ्जनेदृक्यितस्यप्रीतिर्हिमशैलपरात्मिवननतथाप्रीतयेभवति इदंनप्रतीचाः स्वयमेवशो॥
येनेनातिशतिशयानन्दरूपतामाविर्भाव्यतस्यनिरतिशयानन्देन्नेकरसेसनशिवायापूर्णा नूपंपू
जनंपरमासादनयुक्तमिति तदेवतादृशादेवस्यानन्दरूपेपूजनेसमीहितेनपुष्पादीत्यर्थः ८८
ध्यानमर्घ्यंचपाद्यंचस्वसंवेदमात्मकम् ध्यानंसंवेदनंपुष्पंसर्वध्यानपरंविदुः ८९ विनोते
नेनवैराग्यमात्मालभ्यतएवनो ध्यानात्प्रसादमायातिसर्वभोगस्सखण्डियः ध्येयमात्मान
नेभुंक्तेदेहरूपोग्रहेयथा ध्यानेनानेनसंमतेतिसेषात्तत्रयोदश ९२ मुहूर्तापिपूजयित्वे
शंगोप्रदानफलंलभेत् पूजयित्वानिमेषार्थंशतमेकमितिप्रभुम् अश्वमेधस्ययज्ञ
स्यफलंप्राप्नोतिमानवः ध्यानवल्लुपहृदिस्थात्स्वयमात्मानमात्मना ९० घटिकांपूज
येद्यस्तुराजसूयंलभेतसः मध्याह्नपूजनादिन्द्रराजसूयेकलत्वभाक् दिवसंपूज
यित्वैवंपरेयामिनवसेन्नरः एषोमोपरमोयोगएषामापरमाक्रिया ९६ वासरंसंपूजनंप्रो
क्तमेतद्वत्तममात्मनः एतत्पवित्रमखिलाद्यविद्यानहेतयेयस्त्वाचरिष्यतिनरःस्वयाम
यमिवृत्तः नैवन्दयिष्यतिस्ववासरलोकगः प्राप्तस्यदंजगतिमामिवमुक्तमात्मन्
पावनपावनानोयदात्सर्वेनमस्योद्यत्रयः तदिदानीप्रवक्ष्येहमन्तःपूजनमात्मनः ९८
गच्छतस्तिष्ठतश्चैवजाग्रतःस्वपतोपिच मदाचारगतापूजानित्यंध्यानात्मिकास्वियम्
नित्यमेवशरीरस्थमिमंध्यायेत्परंशिवम् सर्वप्रत्ययकर्त्तारंस्वयमात्मानमात्मना ९९ दे

हृल्लिङ्गेषु शान्तस्थं त्यक्त्वा लिङ्गान्तरादिकम् यथाप्राप्तार्थसंवित्त्या बोधलिङ्गं प्रपूजयेत् १ स्वदे
हलब्धरोपुलिङ्गेषु तथा हि पद्मासनस्थः पुरः प्रसारितपाणिर्बद्धाञ्जलिर्देहः शिवलि
ङ्गाकारो भवतीति प्रसिद्धम् अत एव त्यक्त्वा मृद्दारुशिलादिलिङ्गान्तरे पत्रैर्वाऽऽदिपदात्प्रतिमा
न्तरं च यत्र शान्ते निर्विघ्ने पदभावे स्थितं बोधलिङ्गम् १ स्वदेहे संविदाभासो देवोऽयमिति २
भावयेत् विचित्राः शक्तयो वध्वो नानाचारा मनोहराम् उपासते मामनिशं यान्तः कान्तमि
वोत्तमम् मनो मे द्वारपालोऽयं निवेदितजगत्त्रयः ३ चिन्तये मे प्रतीहारी द्वारस्थाग्रह
पिणी शक्तिर्मे मातृका बुद्धिः क्रियाचैव पराङ्गना ४ ज्ञानानि च विचित्राणि भूषणान्यङ्ग
नानि मे कर्मेन्द्रियाणि द्वाराणि बुद्धीन्द्रियगणैः सह ५ अयं सोऽहमनन्तात्मा व्यवच्छेदोज्झिता
कृतिः तिष्ठामि भरितैकात्मा शरीरः सर्वविग्रहकः ६ इति देवीमन्त्रमाश्रित्य स्वस्यामात्मचमत्कृ
तिम् देवत्वपरिहारेण नरदीनात्मा वतिष्ठते ७ नाप्नोति न चोद्वेति न तृष्यति न कुप्यति न
त्वग्निं न द्रूयं याति नाभिवाञ्छति नोज्झति मतः समसमाचारः समावासः समाकृतिः सोऽस्मि
नामलमायातः समन्तान्मेदराशयः ८ आदेहमेकरूपो वा सावधः छिन्नमहामतिः देवार्चने
करोत्येव दीर्घदीर्घमहर्निशम् चित्तन्त्वचलितो देहे देवोऽस्मि समुदाहृतः यथा प्राप्तेन स
र्वेण तमर्चयति वस्तुना ११ मम या सर्वया बुद्ध्या चिन्मात्रं देवचित्परम् यथाप्राप्तक्रमोऽस्य
न सर्वार्थेन समर्चयेत् मनागपि न कर्तव्यो यत्नो बाह्यं सर्ववस्तूनि भक्ष्यभोज्यान्नपानेन नाना

विभवशालिना १३ शयनासनयानेनयथाप्तेनार्चयेच्छिवम् कान्तान्नपानसंभोगसंभावादिविलासि
ना १४ सुखेनमर्दहर्षाशंसबुद्ध्यात्मानमर्चयेत् आधिव्याधिपरीतेनमोहसंभ्रमशालिना १५ संवी
पद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् समस्तेस्मसमस्तानांचेष्टानांजगतःस्थितेः १६ रतिजीवि
तस्वभावैःप्राप्तैरात्मानमर्चयेत् दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहपतितात्मना विचित्रचेष्टापुष्टे
णापुष्टात्मानंसमर्चयेत् नानाकलहकल्लोललननोल्लासशालिना १८ रागद्वेषविलासेननैमा
ल्यमात्मानमर्चयेत् सतांहृदयगामिन्यानृष्ठयाशशिशीतया मैत्र्यामाधुर्यधर्मिण्याहृत्स्था
मात्मानमर्चयेत् उपेक्षयाकरुणयासदामुदितयाहृदि २० शुद्धयाशक्तिपद्धत्यावीर्येणा
त्मानमर्चयेत् भोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदा २१ त्यागेनवाथरागेणस्वात्मानंबु
द्धमर्चयेत् नष्टेनष्टमुपेक्षेतप्राप्तंप्राप्तमुपाहरेत् निर्विकारतयेतद्धिपरमार्चनमात्मनः।
सर्वदेवसमग्रासुचेष्टानिष्ठासुदृष्टिषु २२ परमंसाम्यमायायनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् सर्वंवि
न्देतसच्छुभंसर्वंविन्द्याच्छुभाशुभम् २४ सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्माः आपातरमणीयंय
दस्यापातसदुःसहम् २५ तत्सर्वंसमंबुद्ध्वानित्याः अयंसोहमयंनाहंविभागमितिसंत्य
जेत् २६ सर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्याः अनीहितंपरित्यज्यपरित्यज्यतयेहितं २७ उभयाश्र
यरोनापिनित्यमात्मानमर्चयेत् नवाञ्छतानत्यजतादेवप्राप्ताःस्वभावतः सरितःसागरे
णेवभोक्तव्याभोगसंभ्रमाः उद्वेगेनावगन्तव्यास्तुक्वापिकासुदृष्टिषु २९ व्योम्नाचित्रपदा

र्थैश्रुपतितैर्ध्यातैस्तैरेव देशकालक्रियायोगाद्यद्रूपेति शुभाशुभम् ३० अविकारं गृहीतेन नतै
नैवात्मानमर्चयेत् आत्मार्चनविधानेस्मिन्नोक्ता द्रव्यक्रियास्तया: ३१ एकेनैव शमिनैताव
सेन परिभाविताः नाम्लानकल्माने तिक्तानकषायाम्लकास्तु न ३२ चित्रैरपि रसैर्दिग्याम
युरापवताः किल समतामधुरां रम्यां रसशक्तिरतीन्द्रिया तया यद्भावितं चेत्यममृतेनन्दा
नाद्भवेत् समताकाशवद्व्याप्तत्वाय तत्स्याल्लीनमानसम् अविकारमनायासं तद्देवार्चनमुच्य
ते स्पर्शोन्तु नैव स्पर्शो न भावः समसमत्विषा ३५ स्वच्छेनचिद्व्योम्नैकेनंज्ञेनाप्युपलक्ष्य पिराग्र
न्तराकाशविशदो वह्निः प्रकृतकार्यकृत् रज्जुनामिह्निकात्मकः संस्पर्शोऽज्ञउपासकः देश
कालकरणक्रमादितैः सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः नित्यमर्चयशरीरनायकं तिष्ठशान्त
सकलेहयाधिया ३७ सर्वात्मकस्यानन्तस्य शिवस्यान्तः किलात्मनः पूज्यपूजकभावाख्यो
विभ्रमः प्रोदितः कुतः वसिष्ठः यदिंद्रियाराम्बुध्यादिशुक्तानाममप्यहं स्वरूपताम् गतेनत्वमप्य
मीशानत्वशङ्कितो नापगम्यते ३९ ईश्वरः योगमुमुक्षुरविद्यांशः केवलोनाम सात्विकः सात्विके
रेव मोविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः ४० अविद्यां शिष्टयाऽशिष्टां क्षालयन्ति हतिष्टति मले
मलेनापहरन्युक्तिज्ञोरजकोयथा प्रमाराजन्नयाशुद्धसात्त्विकभागपरिणामरूपया ब्र
ह्माकारा हत्याः विद्यावरणमपनीयते आवरणापगमेन ब्रह्मस्वप्रकाशत्वादेव तत्त्वतोविभा
ति स एवास्य साक्षात्कारो न बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचिदात्मिरूपः ममन्दकर्मा छेक्षु मेनोलब्धरागः

नि॰ प्र॰

शमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवलः सात्त्विकोऽविद्यांशः सच्छास्त्रसद्गुरुसत्संगादिनामभिः सा
त्त्विकैरेवाऽविद्याभागैः संपादितयाऽशेषयाश्रवणमननिदिध्यासनसाक्षात्कारान्तरवृत्त्या
परंपरयाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभृतत्वाच्छेषां कार्याविद्यात्वालयन्नेवचि
रेतिएति ८५ किंतत्रतत्राह काकतालीयवत्यस्मादविद्याक्षयस्यागते प्रपश्यत्यात्मनैवात्मा
स्वभावस्यैवनिश्चयः तत्क्षिराभ्यासात्काकतालीयन्यायेनभाग्यपरिपाकादुत्थितयापूर्णाब्र
ह्माकारवृत्त्याऽविद्यायाः क्षयेनिःशेषोच्छेदेआगतेसति अनावरणात्माआत्मनैवात्मानं
प्रपश्यति वास्तवस्यप्रथास्वभावएवावतिष्ठत इत्यर्थः आत्मस्वभावस्यएषउक्तस्वप्रकाशस्वरूप
परिशेषएवनिश्चयः असंदिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्कारोनान्यादृशइत्यर्थः अथवाऽविद्यास्व
भावस्यैषउक्तप्रकारएवक्षयनिश्चयोनान्यादृशइत्यर्थः ८२ शास्त्रार्थैर्बुद्ध्यातेनात्मागुरोर्वच
नेनानच बुध्यतेस्वयमेवेषस्वबोधवशात्ततः गुरुशास्त्रार्थशिष्याणांचिरसंयोगसन्नयाश्र
ह्नीवज्जनाचारस्थात्मज्ञानेप्रवर्तते ८८ एवंदेवार्चनेनित्यंज्ञः कुर्वन्मुनिनायक यत्रास्मदादयो
भक्त्यालत्वयातिपरंपदं वसिष्ठः गन्धर्वनगराकारमपिस्वप्नवेदोपमम् जगद्दुःखायदुः
खस्यकाल्पयुक्तिःपरिक्षये ८६ ईश्वरः वासनावशतोदुःखंविद्यमानेचसाभवेत् अवि
द्यमानेचजगत्स्वगतस्याम्बुभङ्गवत् वासनाक्षयपर्यन्तंदृढतरमिथ्यात्वनिश्चयएव
दुःखनिवृत्त्युपायोनापाततइतिभावः ८७ अतःकिंवासतेकेनकस्यवावासनाकुतः कथं

७७

स्वभनेरगाङ्गमगत्स्यामनुपीयते ४८ अहंतायांजगतिचमगन्तस्याजलेचयः सामस्तंधिग्
ततरंनोपदेष्टुपल्लवाविति जीवंविवेकिनमिहोपदिशन्तितज्ज्ञानोबालमङ्ग ममसन्मयमाधि
मङ्के अज्ञंप्रशास्तिकिलयःकनकावदातोमत्स्यमस्ट्रपुरुषायस्तोददाति ५० वसिष्ठः इ
त्युक्त्वानीलकण्ठोसौन्तःपुष्पाञ्जलिंमयि ततारपरिवारेणाससममम्बरकोटरम् तस्मि
न्नातेत्रिभुवनाधिपतावुमेशेशस्थित्वाद्दागान्तदन्तसंस्मृतिपूर्वमेव अङ्गीकृतेनवपवित्रधियायाम
यात्मदेवार्चनेनशमवतेवजिह्वास्मितेनतत् ५२ इतिशिवगीताः वसिष्ठः ततःप्रभृतितेनेवक्र
मेणार्चनमात्मनः अद्ययावत्कृतब्रह्मन्कुर्वन्नहमवस्थितः ५३ ग्राह्यग्राहकसम्बन्धेसामान्येस
र्वदेहिनाम् योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्चनमात्मनः दुःखमहत्तिसंप्राप्तेपतनवन्धुवियोगजे
पतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ५५ तातचिन्मात्ररूपोसिनतेभिन्नमिदंजगत् अतस्त
वकथंकुत्रहेयोपादेयकल्पना चिदेकतानतामेत्यमोक्षश्रीमागतःस्थितिम् अद्यप्रभृतिरामा
त्वंतथैवस्यात्मकोभव ५७ रामः नस्वर्गमभिवाञ्छामिहेष्मिवापिनरौरवम् आत्मन्येवति
ष्ठामिमन्दराद्रिरिवाभ्रमः परिगलितविकल्पनामपेतंप्रगलितवाञ्छपदीनसारसत्त्वम् त्रि
जगतियदतिप्रसन्नरूपंप्रमुदितमन्तरनन्तमेममनोमे ५९ वसिष्ठः केवलेनान्द्रियैःसाद्धंवर्त
मानार्थवर्त्तिना असंगमेनमनसायत्करोषिनतत्कृतम् ६० यथाप्राप्तिद्वारोवल्लप्रथमेनेष्टये
तथानप्राप्तिकद्वाराह्र्द्वंमितिकोनानुभूतवान् बालाकालेयथावल्लतुष्टयेनान्यदातथा।

नि॰प्र॰
७८

78

तस्मात्त्वंशास्त्रेवसन्त्विं बालोवभातिनेतरः ६२ वाञ्छाकालेतथ्येयत्रवाञ्छैवकारणम् तुष्टि
स्त्वतुष्टिपर्यन्तातस्माद्वाञ्छांपरित्यज आत्मज्ञानाचलस्याग्रेरामविश्रान्तवानसि अहंभावम
हाम्बभ्रेनपुनःपातमर्हसि ६४ यत्रनस्वदतेवस्तुस्वदतेचयथागतम् अवासनत्वतद्विद्धिसाम्य
माकालकोमलम् वासनारहितैरन्तरिन्द्रियैराहरन्क्रियाः नविक्रियामवाप्नोषिखवत्क्षोभ
शतैरपि ६६ ज्ञानाज्ञानेतथाज्ञेयेत्रयमेकंतयात्मनि शान्तात्मानुभवाभव्यंनभूयोभवभाग
सि चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रलयोदयौ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषंमनःकुरु ६८।
प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितंकुरु मौर्ख्यो
न्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रलयोदयौ तद्विलीनंकुरुबलात्कुरुशास्त्रार्थसंयमैः ७० यत्रनाभ्यु
दितंचित्तंतत्तत्सुखमकृत्रिमम् नस्वर्गादौसंभवतिमरौहिमगृहंयथा चित्तोपशमजंस्फा
रमवाच्यंवचसासुखं क्षयातिशयनिर्मुक्तंनोदेतिनचशाम्यति ७२ ज्ञस्यचित्तंनचित्ताख्यंज्ञ
चित्तंसत्त्वमुच्यते नामार्थोन्यत्वभाक्किन्त्वेवायातुनाम्नेस्त्ववर्णवत् शिलान्तःपद्मलेखालीमणि।
चान्तस्थमन्त्कृतिः नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ७४ परमेचिन्मणौसन्तिजग
त्कोटिशतान्यपि चिन्तामणावनन्तानिफलानीवार्पितान्यलम् जायन्तेचम्रियन्तेचदेह
कुम्भाःसहस्रशः तद्बाह्याभ्यन्तरस्यास्यनात्माकाशस्यखण्डना तत्सर्वंब्रह्मविद्धिमेनिर्गु
णंनिर्मलात्मकम् निर्विकारमनाद्यन्तंनित्यंशान्तंसमात्मकम् रामः यदिनास्तिविका

यादिब्रह्मन्ब्रह्मणींबृंहिते तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत् ॥ २८ ॥ विकारारम्भाभ्यांविव
र्तस्यलक्षणतोभेदःकइत्याशयः बृंहितेतिनित्यनिरतिशयवृद्धिमतित्रिविधपरिच्छेदरहिते
इतियावत् तत्रकारणेकार्योद्भवःपञ्चधा अतिरोहितप्रागवस्थः १ प्रतिबद्धप्रागवस्थः
२ प्रच्छन्नप्रागवस्थः ३ अप्रच्छन्नप्रागवस्थः ४ विनष्टप्रागवस्थश्चेति ५ आद्योमृदादौघट
त्वादिभावः १ द्वितीयोजलस्यहिमकरकाभावः २ तृतीयोरज्वाःसर्पाभावः ३ चतुर्थोजल
स्यतरङ्गभावः ४ पंचमोदुग्धस्यदधिभावः ५ तत्राद्यमेवजन्मादिभावविकारःपरिणामश्च
उत्तरेत्वविवर्तभेदाएवेत्याशयेनप्रथमंवसिष्ठोविकारलक्षणमाह वसिष्ठः अपुनःप्रागवा
स्थानयत्स्वरूपविपर्ययः तद्विकारादिकंतातयत्क्षीरादिषुवर्तते ॥ २९ ॥ विकारसंस्कारपरिणा
मादिशब्दवाच्यमित्य पयस्तापुनरभ्येतिदधित्वान्नपयःपुनः बुद्धमाद्यन्तमध्येषुब्रह्मब्रह्मैव
निर्मलम् ॥ ३० ॥ पयस्तापुनरभ्येतिदधित्वान्नपयःपुनः बुद्धमाद्यन्तमध्येषुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम्
ब्रह्मणोजगल्लक्षणंकार्यंतत्ततयातद्वैपर्यादित्याहबुद्धमिति अस्तुतर्हिपरमाणुभिर्द्व्यणु
कादीनामिवावयव्यारम्भकमस्तत्राह क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोरविकारिता अनाद्यन्तवि
भागस्यचैषावयविरिक्रियः ॥ ३१ ॥ आद्यन्तलक्षणादेशिकपरिच्छेदवत्सक्रियासंयोगादिवि
भागवत्त्वावावयवैःवयव्यारम्भकमःस्यान्नतद्धुलक्षणस्यब्रह्मणःसदुत्पर्थः एतेनव
हूनांसंयुक्तानांसमवेतानांस्वेषुस्वाश्रयसमवेतेनवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारम्भकत्वं ।

नि॰प्र॰
७९

79

यथातन्तूनां पटं प्रति यथा वा कारणगुणानां कार्यगुणां प्रतीति वैशेषिकाद्यभिमतलक्षणां स्वचित
म् तथा च कणादसूत्रम् द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति ब्रह्मणो जगतस्त
परिशेषाद्विवर्तत्वमेव सिद्धमिति तल्लक्षणं दर्शयति समस्याद्यन्तयोर्यद्रूपं तेविकृतिः स्वा
णात् संविदः सम्भ्रमे विद्धि नाविकारेऽस्ति विक्रिया ८२ विकृतिरन्यथाभावः संभ्रमं विवर्तं त
स्याद्याद्यन्तयोः समं तदसंस्पर्शि वैषम्यप्रतिभासलक्षणामिति भावः याद्यायन्तयोर्वस्त
नोरूपं वस्तु उच्यते मध्ये यस्य यदन्यत्वं तद्वो याद्विजृम्भितम् ८३ रामः विद्यमाने सदैकस्मि
न्ब्रह्मरूपे कान्ते निर्मले संविद्रूपस्वरूपायाश्चाविद्यायाः कुत आगमः ८४ वसिष्ठः ब्रह्मतत्त्वमि
दं सर्वमासीदस्ति भविष्यति निर्विकारमनाद्यन्तं न विद्यास्तीति निश्चयः न प्रबुद्धदृशां विद्या।
सद्भाव भ्रमः किं त्वबुद्धव्युत्पादनाय कल्पनेयमिति भावः ८५ नैमिवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्धि
दुः न विद्यते या सा सम्यक्कीदृग्रूपमभवेत्किल अविद्यैयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः अप्रबु
द्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदां वरैः ८७ अप्रबुद्धं मनो यावन्नावदेव भ्रमं विना न प्रबोधमुपाया।
ति तदाकाशशशेरपि ८८ युक्त्यैव बोधयित्वैषजीवस्त्वात्मनि योज्यते यद्युक्त्या साध्यते कार्यं
न तद्यन्तशतैरपि सर्वं ब्रह्मेति यो ब्रूयादप्रबुद्धस्य दुर्मतेः स करोति सुहृद्बन्धूनार्स्यारोगाईं स्ववि
वेदनम् ९० युक्त्या प्रबोध्यते मूढः प्राज्ञस्तत्त्वेन बोध्यते मूढः प्राज्ञत्वमायाति न युक्त्या बो
धनेन विना एतावन्तमबुद्धस्त्वं कालं युक्त्याऽप्रबोधितः इदानीं संप्रबुद्धस्त्वं मयायेनाव बुद्धासे ९२

७९

ब्रह्माहं त्रिजगद्ब्रह्म त्वं च ब्रह्मखल्वदृश्यभूः द्वितीयाकलनानास्ति यथेच्छसि तथा कुरु ५३ रामः
ज्ञाते ज्ञातव्यमखिलं दृष्टे दृष्टव्यमद्यनम् परेशा परिपूर्णास्मि ब्रह्मज्ञानामृतेन ते स्वानुभवे
न पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतिं
संवादयति पूर्णात्पूर्णमिदं पूर्णं पूर्णात्पूर्णं प्रसूयते पूर्णेनापूरितं पूर्णं स्थितापूर्णं च पूर्ण
ता ५४ पूर्णाद्ब्रह्मणः सकाशादुपायो प्रविश्य पानखाग्रात्पूर्णमिदं जीवत्त्वं परमार्थतः पूर्णं
ब्रह्मैव यतः पूर्णाद्धि यदादिक्रमेणाप्रसूयते व्याप्तिसमप्युपाधिरूपं तदपि पूर्णमेव प्रसूयते
तद्यदा महावाक्यार्थेनाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन समलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णं न ब्रह्मणा
पूर्णमेव जीवतत्त्वमखंडैकेनापूरितं तदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्य पूर्णेनैवशि
क्ष्यते वावस्थितेत्यर्थः ५५ वसिष्ठः पुण्डरीकाद्दलनिर्दिष्टा समे सक्तिमतिं शुभाम् यामा
लिङ्ग्य महाबाहो जीवन्मुक्तो महामतिः पाण्डोः पुत्रोऽर्जुनो नाम स त्वं जीवितमात्मनः द्विपथि
ष्यति निर्दुःखं तथा त्वापय जीवितम् ५६ रामः भविष्यति कदा ब्रह्मन्सोऽर्जुनः पाण्डुनन्दनः
कीदृशी च हरिस्तस्य कथयिष्यत्यसक्तताम् वसिष्ठः आत्मसत्तामात्रमात्मेति परिकल्पितना
मकम् स्थितमात्मस्वनाद्यन्तेन नभसीव महानभः ५७ दृश्यते विमले तस्मिन्नयं संसारविभ्र
मः कटकादि यथा हेम्नि तरङ्गादि यथाम्भसि ५८ चतुर्दशविधाभूतजातयः प्रस्फुरन्त्य
लम् तस्मिन्संसारजालेस्मिञ्जालेशकुनयो यथा १ तत्रैते यमचन्द्रार्कशक्राद्याः शासित

नि॰पु॰

८०

क्रमाः भूतयज्ञकसंसारलोकपालत्वमागताः २३ देवपुराणमयपादेयंह्येयेपापमिदंत्विति तेःस्वसं
कल्पघटितान्हिदनात्स्थापितास्थितिः २ तस्यायथावदनद्धप्रवाहपतितेनिजे कर्मणापचलसं
काशस्थिरंचिन्नमवस्थितम् भगवान्सयमःकिंचिज्ञत्वेप्रविचरन्युगे तपःप्रकुरुतेभ्रनदल
नात्यापशङ्कया कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच कदाचित्पंचसप्तादिकदाचित्षोड
शापिच ६ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नियमसंस्थिते नष्टिनास्तिजगज्जालेमत्स्युर्भूतानिका
निचित् ७ तेननीरन्ध्रभूतेषुनिःसंचारंमहीतलम् भवतिप्राक्तिषित्सिवदीक्षुज्ज्ञरामषके
रिव अधैतानिविचित्राणिभूतानिबहुयुक्तिभिः क्षिपयन्तिस्वरारामभूवोभारनिवृत्तये ८
एवंयुगसहस्राणिब्रह्मवर्षशतानिच समतीतान्यनेनानिभूतानिचजगन्तिच ९ वैवस्व
तोद्यतुयमोयएषपितृनायकः अनेनत्वयुनासायोपरिद्वीपोष्वकेषुचित् युगेष्वद्यवि
घ्यातायवर्षाणिद्वादशात्मना व्रतचर्येहकर्त्तव्याहराम्जनकर्षणा १२ तेनेयमुर्वीनी
रन्ध्रभूतेमर्त्यैरसन्तुभिः दीनाप्रपन्नगुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति १३ भूभारपरिभूतागी
ह्रविंशवरामेष्यति कान्तादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया हरिर्देहद्वयेनाथमहीम
वतरिष्यति देवांशेरगिर्वलैःसार्द्धंनरनारायणांगतैः वसुदेवसुतस्तुलोकवासुदेवइति
श्रुतः देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपाण्डवोर्जुनः १६ युधिष्ठिरइतिख्यातोधर्मपुत्रोभ
विष्यति अम्भोधिमेखलाभूपःपाण्डोःपुत्रःसधर्मवित् १७ द्वैपायनइतिख्यातस्तस्या

८०

भ्रातापितृव्यजः भविष्यतिहृष्टंहृद्दोभीमोवभ्रुर्वहेदेव १८ अन्योन्येहरतोरवीतयोःसंग्रा
मेलोलयोः अष्टादशाक्षौहिणोपान्यष्टिष्यन्यत्रभीषणाः तत्क्षयेनविभारत्वंभवोविष्णुः
करिष्यति वाच्यवार्जुनदेहेनव्हहृज्ञारणशिवयत्वना २० विष्णोरर्जुननामादौप्राकृतभावमा
स्थितः हर्षमर्षान्वितोदेहोनरस्यमाभविष्यति तमज्ञोनाभियंदेहंप्रामकार्यैकसिद्धयेहृ
रिर्दुह्देनदेहेनवायम्यिष्यतिराघव २२ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावान
भूयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २३ यएनंवेत्तिहन्तारंयश्चै
नंमन्यतेहतम् उभौतौनविजानीतोनायंहन्तिनहन्यते २४ अनन्तस्यैकरूपस्यसतःस्वच्छ
स्वत्वादपि आत्मनःपरमेशस्यकिंकथंकेननश्यति अनन्तमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमा
लोकयसंविदात्मन् संविद्वपुःस्फारमलक्ष्ययेषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि अर्जुनत्वं
नहन्तात्वमभिमानमलंत्यजजरामरणानिर्मुक्तः स्वयमात्मासिशाश्वतः २५ यस्यनाहं
कृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमांल्लोकान्नहन्तिननिबध्यते येवंसंजायतेसंवि
दन्तःसैवानश्यते अयंसोहमिदंतन्मइत्यन्तःसंविदंत्यज २६ अनेयेवचयुक्तोस्मिना
शोस्मीतिचभारत अभितःसुखदुःखाभ्यामवशःपरितप्यसे मत्तःपश्यन्नकरीस्वस्पृ
शान्त्वदत्स्पर्शविदम् रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः ३१ अत्रास्मिस्वकारादि
करणाकार्यसंघातिअहंकःनकश्चिदितिअहमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः कलनाकर्मणा

दृते मनस्यपि महात्मनः नकश्चिदत्राहमिति क्लेशभागे कथं वते ३२ बहुभिः समवायेन यत्कृतं
तत्तु भारत एकोऽभिमानदुःखेन हा सायेव हि गृह्यते कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ३४ नष्कचिद्राज्जते कायो ममता मेध्य हूषितः प्राज्ञो
ध्यति बहुज्ञोऽपि दुःशीलश्च मानवः निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी यः सकार्यम
कार्यं वा कुर्वन्नापि न लिप्यति ३६ उदंचनेपाण्डुसूनस्य कर्मद्वारं मतं मम अपि कूरमतिः श्र
यः स्वर्गाय वेदयाय च मूर्खस्यापि स्वकर्मैव श्रेयसे विमृशत्मतेः मतिर्गलदहंकारा यति
नापि न लिप्यते योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय निःसंगत्वयुष्या प्राप्त कर्मवान्
निबध्यसे ३९ एतानि ब्रह्मवपुर्भूत्वा कर्म ब्रह्ममयं कुरु ब्रह्मार्पणासमाचारो ब्रह्मैव भवसि द्रु
तात् ४० ईश्वरार्पितसर्वार्थ ईश्वरात्मा निरामयः ईश्वरः सर्वभूतात्मा भव भूषित भूतलं सत्य
क्तसर्वसंकल्पः समः शान्तमना मुनिः संन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्कर्म मतिर्भव ४२ अर्जुन
उवाच संगत्यागस्य भगवंस्तथा ब्रह्मार्पणस्य च ईश्वरार्पणरूपस्य संन्यासस्य च सर्वशः त
थाज्ञानस्य योगस्य विभागः कीदृशः प्रभो कर्मणा कथयेतन्मे महामोहनिवृत्तये ४४ श्री
भगवानुवाच सर्वसंकल्पसंशान्तो प्रशान्तघनवासनम् नकिंचिद्भावनाकारं यत्तद्ब्रह्म
परं विदुः तद्योगं विदुर्ज्ञानं योगं चक्कुतबुद्धयः ब्रह्म सर्वं जगदहं चेति ब्रह्मार्पणं विदुः
तद्योगे तदाकारा वाहितचित्तवृत्तिश्च ज्ञाननिहन्ति फलोपहितां ज्ञानमाकुलं तदन्त्रहलया

णामात्रत्रयोत्तुर्योगमित्यर्थः ब्रह्मणोऽभिमन्तव्यस्य जगतस्तदभिमन्तुरहंकारस्य च वायो
स्तत्त्वं च ब्रह्मार्पणमित्याह ब्रह्मेति ४६ कर्मणां यत्फलत्यागस्तं संन्यासं विदुर्बुधाः त्यागःसं
कल्पजालानामसंसर्गः सकथ्यते ४७ समस्तकलनाजालस्यान्तरैकात्म्यभावना गलित
द्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् सर्वस्य द्वैतजालस्य वाचारम्भणाश्रुत्युक्तन्यायेन तदुपा
दानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थः ४८ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि
युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः अर्जुन उवाच द्वे रूपे न वदेशं परं चापरमेव च कीदृशं तत्क
दा रूपं तिष्ठाम्याश्रित्य सिद्धये ५० श्रीभगवानुवाच सामान्यं परमं चैव द्वे रूपे विद्धि मे ऽनघ
पाणपादियुक्तं सामान्यं शङ्खचक्रगदाधरम् परं रूपमनाद्यन्तं यन्ममैकमनामयम् ब्रह्मा
त्मपरमात्मादिशब्दैनैतदुदीर्यते यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थितः तावच्चतुर्भु
जाकारदेवपूजापरो भव ५२ तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वं ततो ज्ञास्यसि तत्परम् मम रूपमना
द्यन्तं येन भूयो न जायते सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि पश्यत्वं योगयुक्तात्मा
सर्वत्र समदर्शनः ५५ सर्वभूतस्थमात्मानं भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोऽपि न
स भूयोऽभिजायते यथाकुम्भसहस्राणां सबाह्याभ्यन्तरं नभः जगत्त्रयशरीराणां तथा
त्माहमवस्थितः प्रतिबिम्बेष्विवादर्शं समं माहि वदास्थितम् न शान्तं नाविनश्यन्तं यः प
श्यति स पश्यति निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमु

नि॰प्र
८२

82

क्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५९ श्रीभगवानुवाच भूय एव महाबाहो
शृणु मे परमं वचः यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ६० मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय या-
शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत नासतो विद्यते भावो
नाभावो विद्यते सतः नास्त्येव सुखदुःखादि परमात्मास्ति सर्वगः ६२ ज्वलिमानेमदंशोके
मयमीहो सुखासुरेव ह्येतमेतदसद्रूपमेकः सद्रूपवान्भव पुरुषाद्वौग्रिहीनो च ह्यद्वयेणा
न्तभवात्मना ब्रह्मणाऽहं हितं स्वहं ब्रह्म ब्रह्ममयं कुरु ६४ असंविदन्सुखदुःखे लाभा-
लाभौ जयाजयौ युद्धं ब्रह्मैककर्तागच्छ ब्रह्माप्त्यै त्वं हि भारत यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहो-
षि ददासि यत् यत्करिष्यसि कौन्तेय तदात्मनि स्थिरो भव ६६ यन्मयो ह्यभवत्यन्तः स-
न्तदा ह्यात्मसंशयम् ब्रह्मसत्यमवाप्तुं त्वं ब्रह्मसत्यमयो भव कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्म-
णि च कर्म यः स बुद्धिमान्मनुष्येषु स योगी कृत्स्नकर्मकृत् मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते स-
ङ्गोऽस्त्वकर्मणि योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ६९ कर्मासक्तिमनाश्रित्य तथा
नाश्रित्य मृच्छताम् नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्य समलिप्य यथासुखम् ७० त्यक्त्वा कर्मफला-
सङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः आसक्तिमाकुः कर्तृ-
त्वमकर्तृत्वमपि नद्रूवेत् मौर्ख्येस्थितिर्हि मननमितस्मान्मौर्ख्यं परित्यजेत् ७२ अकर्तृत्वाद
भोक्तृत्वमभोक्तृत्वात्समेकता समैकत्वादनन्तत्वं ततो ब्रह्मत्वमाततम् नानातामलम्॥ ८२

त्वंह्यपरमात्मैकतांगतः कुर्वन्कार्यमकार्यं चनैवकर्त्तात्वमर्जुन २४ यस्यसर्वेसमारम्भाः
कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपण्डितंबुधाः निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थो
निर्योगक्षेमआत्मवान् यथाप्राप्तानुवर्त्तीत्वंभवम्भाषितमनलः कर्मेन्द्रियाणिसंयम्यय।
आस्तेमनसास्मरन् इन्द्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते २७ यस्त्विन्द्रियाणिम
नसानियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते आपूर्यमाणमचल
प्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशन्तियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशेतिसर्वेसशान्तिमाप्नोतिनकामा।
कामी नकुर्याद्भोगकत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम् स्यात्तव्यंसमस्तेनैवयथाप्राप्तानुवर्त्तिना
देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति आत्मनाशोहिनाशःस्यान्नचात्मानश्यतिध्रुवः २१
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः उभयोरपिदृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः अविना
शितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्त्तुमर्हति अन्तवन्तइ
मेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत २४ अर्जुनउवाच न
न्मतोस्मीतिभगवन्किंकृतान्तरणांस्थितिःकथंस्थितौचलोकानांतेषांस्वर्गनरकौप्रभो २५
श्रीभगवानुवाच भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच एतन्मात्रजालात्माजीवोदे।
हेषुतिष्ठति सह्यध्येतवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः सत्विष्टशरीरान्तःपञ्जरेविहगोय।
था २७ सकालदेशतोदेहाज्जर्जरत्वमुपागतात् वासनावशतोयातिहृत्परामिद्रसाय

नि॰ प्र॰

८३

थ्या ८८ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गन्धानिवाशयात् वास-
नावन्तमेवास्पदेदेहेनेतरयुक्तिजः क्षीयतेवासनात्यागेक्षीरोगंभवतितत्पदम् ८९ प्राक्तनंवासना
जालंपुरुषार्थेनजीयते यत्नेनायतनेनाशुसुसत्तनायतनेयथा अपिस्फुटतिविन्ध्याद्रौवातिवा
प्रलयानिले पौरुषंहियथाशास्त्रमतत्याज्यंनधीमता ९२ योननिर्वासनोनन्तंसर्वंयमेव
वेपितः सर्वज्ञोप्यभितोवद्धःपञ्जरस्थोयथाखगः इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः
मूढस्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ९४ प्रवाहपतितेकर्मकुर्वन्नःशान्तचेतसः जी
वन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःसुरन्ध्रवत्सुषुप्तिवत् स्थिरांसंस्थितिमायातिकूर्मोऽङ्गानीवसर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्योहृदियस्यस्वभावतः ९६ चित्तंसंस्थयथाचित्रेसद्रूपमखिलात्मकम्
व्योमन्यःस्पन्दनमेवहितथेदमखिलंजगत् असदेवमनोराज्यकल्पितशक्तेयथामनः स्वरास्य
कल्पीकरणोतथैवबलवन्मनः ९८ यस्यास्तिवासनावीजमत्यल्पंचितिभूमिगं दृढसंज्ञा
यतेतस्यपुनःसंसृतिकाननम् अभ्यासाद्धृदिरूढेनसत्यसंवेद्यवह्निना निर्दग्धंवासनावी
जंनभूयःपरिरोहति १०० दग्धंतुवासनावीजंनतिमज्जतिवृत्तिषु सुखदुःखादिषुस्व
कंपद्मपत्रमिवाम्भसि १ शान्तात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणोगलितमहामनो
विमोहःसम्यक्त्वंश्रुतमवगम्यपावनंतन्निश्चात्मनापहृतिरेकशान्तरूपः २ अर्जुनउवाच
नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोऽस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ३ ८३

श्रीभगवानुवाच हन्तयोयदिबोधेनसंशान्ताहृदयेस्फुटम् तच्चित्तंशान्तमेवान्तर्विद्धिसत्व
मुपागतम् ५ यत्प्राप्तोसर्वएवैमेद्धीरागाद्वेषपदादयः वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपदेपदे
यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते शुद्धमासाद्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा ६ क्वव
राकीरजस्तुच्छावासनाभोगबन्धनम् क्वसर्वितजगज्जालक्षिप्तितत्वविपुलानिलः विषयवि
षविषूचिकामत्तहंतंनिपुणामहंस्थितिवासनामयास्य अभिमतपरिहारमन्त्रयुक्ताभववि
भवोभगवान्भियामभूमिः ८ अर्जुनउ॰ परिगलितसमस्तशोकभावापरमदयंभगवत्समति
गीतेयम् ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपतिनापरिबोधितान्जिनीव ९ वसिष्ठः इत्युक्त्वो
त्थाययगाण्डीवधन्वासहहरिसारथिः अर्जुनोगतसंदेहोरसालीलोकयिष्यति इतिश्रीभगवा
द्गीताः॥ वसिष्ठउवाच एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाद्यविद्यातिनीम् तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्र
ह्मार्पणमयात्मकः ११ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारवः अविद्यमानसद्भावाविचारवि
शारवः आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच नयस्य हृदयोल्लेखोमनागपिसमस्तिभाक्
स्वभावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना भोगाभावनमेवेहपरमंज्ञत्वलक्षणम् १४ इतोना
भिमतास्सर्वज्ञस्यभोगाःस्वभावतः भवन्तिकोतितत्प्राप्तिंहुरन्तंकिलवाञ्छति एतदेवपरंवि
द्धिज्ञत्वस्यापरलक्षणम् स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवाञ्छनम् १६ इतिदिवसः १७ य
दास्वभात्मिकेवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी तदासंभवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् १८ तत्प्राज्ञा

नि॰प्र॰
८४

84

परंपदं सर्गादिसहितं प्रलयं गतमत्यन्तासदेवेति न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः नमु
मुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थता तीदं श्रुतिवचनं प्रसिद्धं संभवतीत्यर्थः १८ ननु अत्यन्तासदे
वचेत्कथं व्यवहारार्हमिति चेत्तथा दृश्यत्वादेवनात्र पर्यनुयोज्यमस्तीत्याह यद्यथा यादृशं दृष्टं
तत्तादृग्विद्यते न यथा नहि पर्यनुयोक्तव्याः स्वभावविभ्रमरीतयः ननु तदपि जगत्यस्मिन्यन्न संभ
वति भ्रमे विचित्रास्त्रिषु लोकेषु दृश्यन्ते वस्तुदृष्टयः १९ जलमध्ये ज्वलत्यग्निर्यथा वो वड
वानलः नगरं प्राप्यम्बरे सन्ति यथा वैमानिकाश्रयाः २० शिलास्वङ्कुरा निजायन्ते हेमाद्राविव
पादपाः एकान्ते सर्वपुराणानि सन्ति कल्पतरो यथा शिलाः फलन्ति फलिव यथा वल्लगुल्म
ष्ठकाः शिलान्तः प्राणिनः सन्ति भेकाइव शिलान्तरे २२ दृषदो वारि निर्यान्ति चन्द्रकान्तोपला
दिव निमेषराचयेयानि पटतां सापसंविदि असत्यमपि बुध्येत स्वप्ने स्वमरणं यथा आकास्मि
कं जलं व्योम्नि निभ्रियते भूतले यथा वितानमिव रेखवारितिष्ठति स्वर्नदी यथा उड्डीयन्ते शिलाः
स्थूलाः पल्लवन्तो यथाद्रयः शिलान्तः प्राप्यते सर्वं ननु चिन्तामणेरिव चिन्तितानि फलन्त्या
शु देवोद्यानान्तरेष्विव २७ नान्येव न फलन्त्याशु मोहादीनां च वाद्यव अचेतनेनापि कुरुतेक
मेयन्त्रपुमानिव नफलन्ति नोत्पद्यन्ते यथा मोहादयस्तथा ब्रह्मानश्यन्तु प्रपञ्चः सत्यो स्वा
भोगाः शाश्वताः सन्तु नियतिर्भञ्ज्यतां वेदाश्च प्रमाणीभवन्तु इत्यादीनां विषये सत्यसंक
ल्पानां चिन्तितान्यपि न फलन्तीत्यर्थः २८ अत्र राघव वन्द्येहमिति हासमिमं शृणु यद्वृत्तं कस्य

चिद्भिक्षोः किंचिन्मननशालिनः २९ भिक्षोः समाध्यभ्यासतस्तस्य सर्वाकारधारणसमर्थमान
सं कदाचिल्लीलार्थं कल्पितजीवटनामकसामान्यजनब्राह्मणराजस्त्र्यंगनाहरिणीवल्लीभ
मरवारणाभ्रमरहंसादिविविधविहंगसरुद्रपर्यन्तस्वप्नपुरुषशतकं नानाचारविहारकरं स्वप्नप
रंपराशतके बभूव रुद्रस्त्वनन्तसज्ज्ञानविलासिकतया तया स्वमशेषं च वृत्तान्तमपश्यत्प्राक्त
नधिया ३० निरावरणविज्ञानवपुः स भगवांस्तदा उवाच स्वयमेकान्ते स्वस्वप्नशतविस्मितः
अहो नु चित्रा मायेयं ततानविश्वविमोहिनी असत्येवापि सद्रूपा मरुभूमिषु वारिवत् ३२ अत्र
वर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानि च समतीतान्यनन्तानि दिनर्तुचरितानि च भ्रमस्य जागतस्यास्य
जातस्याकाशवर्णवत् असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तु नः असन्मयी स्वचेष्टेषा परस्तत्त्वे
वलालनी वर्तते च विनोदाय किंचिन्मानं करिष्यति ३४ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोक
याम्यहम् यस्य गालोकदानेन तेऽभ्यपवीकरोम्यहम् इति संचिन्त्य रुद्रोऽसौ तत्सर्गं प्रजगाम ह।
यत्र भिक्षोर्विहारस्थः स्वप्नः शव इवास्थितः बोधयित्वाथ तं भिक्षुं चेतसा चितनेन च योजयामा
स सस्मार भिक्षुरथात्मनो भ्रमम् बोधयित्वा जागरूकं कृत्वा चेतसा स्वचित्तांशेन चित्तेन चेत
नेन स्वांशचिदाभासलक्षणेन तत्त्वत्सजीवेन च योजयामास अतएव भिक्षोर्जागरणेनास्म
दादिस्वाप्नमयश्चत्वात्सजीवटादिरुद्रान्तशरीराणां तत्सापेक्षाणां च निरन्तरत्वनिवायप्रसंगो निरस्तः स
र्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेन तदीयस्य संकल्पबलेन विचित्रभोजकादृष्टबलेन च वाधिता

नि॰ प्र॰
८५
85

नामपि सर्वेषामाकल्पान्तमनन्तहन्ति संभवादिति ३८ रुद्रमात्मानमालोक्य जीवटादिमयं तथा वोथा
द विस्मयाद्देहोऽपि संभ्रान्त्वा विस्मयं ययौ ३९ एवं ब्रह्मन्हं सपर्यंतं रुद्रः प्रबोधयत् ते सर्वे ज्ञाने स्वयं संपन्ना
रुद्रत्वं याजाता इत्याह प्राप्ता ब्रह्मन्हंसे ह्यरुद्रता सर्वे एवते समाजग्मुर्विरेजुश्च रुद्रगणाः मन्त मा
शतम् ४० दश रुद्रशतानीह सन्ति नाम महान्ति हि एतदेकादशं विद्धि संसारप्रतिसंस्थितम् त
त्रामत्सुह्याजीवेन्द्राः पश्यन्ति न परस्परम् मिलन्ति हि मनोवृत्त्या सत्तरङ्गा इव वारिधौ ४२ रुद्रा गच्छ
तामुनिजे स्थाने तत्र भुक्त्वा कलत्रकैः केचित्काले समं भोगान्मत्सकाशमपेष्यथ ४२ भविष्य
थ मदंशा ये गणा मत्पुरःसराः ततो महाप्रलये तो यास्यामस्तत्परं पदम् वसिष्ठः इत्युक्त्वा भग
वान्रुद्रस्तेषां मोऽन्तरधीयत प्रययुः स्वास्पदं तेऽपि जीवटब्राह्मणादयः स्वकलत्रैः समं देहं त्यक्त्वा प
यित्वाथ कालतः रुद्रलोके समासाद्य भविष्यन्ति गणोत्तमा ४६ कदाचित्क्षोभितस्पन्ने तारकाका
र कारिणः दिवसः १७ वसिष्ठः द्विविधः प्रोच्यते राम मुनिर्मुनिवरैरिह ४७ एकः काष्ठतपस्वी
स्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः अभाविता यांस्तु क्रियायां वह्निनिश्चयः ४८ हठाज्जितेन्द्रिय
ग्रामो मुनिः स्यात्काष्ठतापसः यथाभूतमिमं बुद्ध्वा भाविताात्मात्मनि स्थितः लोकोऽयमोऽपि त्व।
मोन्तर्यः स मुक्तमुनिः स्मृतः एतयोर्योऽभवद्भावः शान्तयोर्मुनिनाथयोः ५० चित्तनिश्चयरूपा।
त्मा मौनशब्देन संस्मृतः चतुःप्रकारमाहुस्तं मौनं मौनविदो जनाः वाङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठ
मौनं तथैव च वाङ्मौनं वचसां रोधो बलादिन्द्रियनिग्रहः अक्षमौनं परित्यागश्चेष्टानां काष्ठसं

कम् इदं सगुणमेवोनेन जीवन्मुक्तमितिस्थितम् ५२ अपुनर्जन्मनो जन्तोः स्मराराम वराम्बुधरा
म् नात्र संयम्यते प्राणास्त्रिविधो नापि योज्यते नोल्लसन्ते न ग्लायन्ते समलेन्द्रियसंविदः अविभा
गमनभ्यासं यदनाद्यन्तमास्थितम् ध्यायतो ध्यायतश्चैतत्सोऽपि सगुणमेवोनमुच्यते सगुणमेवोनमे
वेदमनन्तत्वात्मवोधवत् ५६ तूर्यमेवामलं विद्धि तूर्यातीतं यथापि च वामः कपालमालाभ
रणो भस्मशाली दिगम्बरः श्मशाननिलयो ब्रह्मन्कामुकश्चाक्रिमीश्वरः वसिष्ठः महेश्वराणां
सिद्धानां जीवन्मुक्तशरीरिणाम् न क्रियानियमो ह्यस्ति यतस्ते स्वैवकल्पिताः अज्ञस्तु दितचित्त
त्वात्क्रियानियमनं विना ५९ गच्छन्न्यायेन मार्गेण न परं दुःखं प्रयाति हि संसृतिस्वभावविभ्रान्तो वे
तालोदाहृतानिमान् ६० अस्मानाकर्णाय सुभान्वसंगात्स्मृतिमागतान् अस्ति विन्ध्यमहाटव्यां
वेतालो विपुलाकृतिः स कंचिन्नरराड्लेगर्वादाज्ञामजिघांसया निर्निमित्तं निरागस्कं पुरो
प्यभ्यागतेन मः कृथितोऽपि न रंहति सन्तो हि न्यायदर्शिकाः तत्र प्रापसम्भूपालं रात्रिचर्याविनि
र्गतम् तमाह च वचने घोरे राशब्दे नोग्रनिशाचरः वेतालः राजेल्लब्धोऽसि भीमेन वेतालेन मया
धुना ६४ क्व गच्छसि विनष्टोऽसि भव भोजनमद्य मे राजा हे रात्रिंचर निर्न्यायं मां चेदत्सि बला
दिह तन्निसहस्रधा मूर्धा स्फुटिष्यति न संशयः वेतालः न त्वामद्म्यहमन्याये न्याय्यो यो यो हि म
योच्यते राजाप्तिसकलाशाश्च हरणी या त्वयार्थिनाम् मं मैतामर्थितां राजन्सं भवार्थो प्रप
दय ६७ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वं समनुगाख्यातमर्हसि कस्य सूर्यस्य रश्मीनां ब्रह्मा राज्ञान्यः

णावःकृशाः ९८ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनेरेणावः स्वप्नान्तरमान्तरंगच्छन्यातशोषसहस्र
स्रवणः ५९ त्वज्जन्ममज्जतिस्वच्छकः स्वत्र्यंप्रभास्वरम् रम्भालम्भोषुणायत्रमात्रमेवंपुनःपुनः
मन्वन्तरान्तलयान्तमलयाकोण्डःसपदिहि ब्रह्माण्डकोशभृतोदरस्त्वयंमण्डलमेरवः ९१ अप
रित्यज्जनोण्डत्वंकस्यारेणःपरमाणवः नश्यानवयवैस्तैवपरमाणुमहागिरेः स्थितान्नर्नि
विडैकान्तरूपमत्राजगत्त्रयी इतिकथयसिचेन्नमेऽत्रात्मस्थलदृढनिगीर्यभवन्तमात्मघातिन्
फलमिवनवमण्डलेग्रसेहेप्रस भमनुपेत्यजगद्यथाकृतान्तः विहस्यराजाह श्रास्तिकदाचि
च्चेदंहि ब्रह्माण्डमञ्जरेफलम् उत्तरोत्तरदशगुणाभूतत्वकाविवेष्टितम् ९४ इदंब्रह्माण्डं १
ईदृशब्रह्माण्डसहस्रगर्भीणिपञ्चीकृतमहाभूतानि २ तद्गर्भाणोथतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरं
तद्गर्भीणिरसादितन्मात्राणि ४ तद्गर्भेहिरण्यगर्भेमनः ५ अतीतानागतानन्ततद्गर्भाभू
तमात्राराशयः ६ तद्गर्भाःकल्पकालाः ७ तद्गर्भाउत्तरोत्तरस्यदिनभूताब्रह्माविष्णुरुद्राणा
मायुःकालास्तदात्मानस्तएव १२ अनन्तकोटीनांतेषांसत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्तकंमायाशब
लंब्रह्मेत्येतासमस्तदशपदार्थानिहक्रमात्फलशाखादिचतुर्दशकल्पनाभिर्निदर्शयतिताहृ
शानामित्यादिना ताहृशानांसहस्राणिफलानियत्रसंतिहि अस्त्युच्चैस्ताहृशीशाखाविपुला
चलपल्लवा ९५ ताहृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसन्त्यथताहृशोस्तिमहावृक्षोविपुला
कृतिः ताहृ॰ यत्रसन्तिमहीरुहाम् ताहृशांवनमत्युच्चैरनन्ततरुगुल्मकम् ९७ ताहृ॰

86

वनानां यत्र सन्त्यथ तादृगस्मि हि हृत्कुञ्जमत्तुं च्छेर्भरिताकृतिः ६९ ता° मृङ्गाणां यत्र सन्त्यथ ।
तादृशोऽस्म्यतिविस्तीर्णो देशो विपुलकोटरः ता° पृथ्वीनां यत्र सन्त्यथ तादृगस्मि हि हृद्द्वी
पमहाह्रदनदीयुतम् ७० ता° द्वीपानां यत्र सन्त्यथ तादृगस्मि महीपीठं विचित्ररचनान्वि
तम् ७१ ता° पृथ्वीनां यत्र सन्त्यथ तादृगस्मि महास्फारे महाभुवनडम्बरम् ७२ ता° जगतां
यत्र सन्त्यथ तादृगस्मि महच्चाराण्डचराण्डमम्बरपीठवत् ७३ ता° यत्राण्डानिकरण्डकाः ता
दृशोऽस्मि गतस्पन्दो विपुलाब्धिमहासागरः ७४ तादृक्क्वासागरलक्षाणि तरङ्गा यत्र पेलवाः ताद
शोऽस्मि विलासात्मा निर्मलोऽस्मि महार्णवः ७५ तादृग्यस्मि सहस्राणि यस्योदरजलान्यथ ताद
शोऽस्मि पुमान्कश्चिदन्तश्चेर्भरिताकृतिः तादृशानां नभोगालद्वैर्घ्यस्य मालोरसि स्थिता यथा
नन्तसर्वसत्त्वानां तादृशोऽस्मि परः पुमान् ७७ तादृशानां सहस्राणि पुरुषाणां महात्मनाम् स्फु
रन्ति मण्डले यस्य स्वतन्तुरुहजालवत् तादृशोऽस्मि महादित्यः शतमन्यास्तु द्विप्रयाय ताः क
लनाः सर्वा ह्यायतालस्य दीप्तयः ७९ यस्य दीप्तस्य दीप्तीनां ब्रह्माण्डास्त्रसरेणवः मयाचि
न्तार्थं इत्युक्तः सर्वसर्वमेव तथापत्यसौ ८० कालसत्तानभःसत्तास्पन्दसत्ता च चिन्मयी शुद्धचेत
नसत्ता च सर्वेत्यादि शुभं वपुः परमात्ममहावायोरजःस्फुरति चञ्चलम् जगदाख्यमहाकाश
मेवमात्मा मात्रेव्रजेत् रूपं त्यजति नो शान्तब्रह्मणानन्तदेहनाम् रम्भास्तम्भो यथा प
त्रमात्रमेवान्तरान्तरम् ८२ अनन्तरन्तमस्त्येवं दृश्यं ब्रह्मविवर्तोऽपि अग्रोणाव्यत्यनन्तसः ।

नि॰प्र॰
८७

पुंसोस्यजगदाद्यपि ८४ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादहूपवत् अणुवादिब्रह्माण्डादियज्ज्वलकम्
प्रातीतत्वादणुतरतत्तदाकारहूत्तिपरिच्छिन्नचित्कणापरिच्छेद्यत्वात् अहूपवत् निस्वरूपा
त्वाम ब्रह्माण्डादिवत् ८५ परेणाणुरेणोलभ्यत्वात्स्थूरकत्वान्महागिरिः सर्वावयववहूयोपिनि
रस्तावयवः पुमान् अस्यैव ज्ञप्तिमात्रस्य मज्जामात्रे जगत्त्रयी विज्ञानमात्रमध्यं हि मायो
विद्धि जगत्त्रयम् इति राजन्मखाच्छ्रुत्वा चितालः शान्तिमाययौ वभूवाविचलध्यानी विस्म
त्वविषमोहकोयाम् ८६ अथ भगीरथप्रसंगः साधुनायोव्यवस्थाप्यैव तनाम्याविरतं ददौ त
णामात्रमपादत्तेकश्चिच्चिन्तामणिर्यया यौवनेवर्तमानस्य तस्य भूमिपतेरपि प्रविचारय
तोलोकयात्रां पर्याकुलामिमाम् ८७ सविरागचमत्कारविचारकशिकोदभूत् वयस्यपि
चतारुण्यदेवाहृलीमराविव ८८ अथैकदोद्विग्नमनाः कदाचिन्निवलेगुरुम् एकान्ते सं
स्थितेभीतः समपृच्छद्भगीरथः जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् भगवन्सर्वदुः
खानां कथमन्तः प्रजायते ८९ त्रितलउवाच ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतोहृदम्बरे त
तः सर्ववपुर्भूत्वाभूयो जीवो न जायते असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च
समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु आत्मनोनन्ययोगेन नतद्भावनमनारतम् विविक्तदे
शसेवित्वमरतिर्जनसंसदि अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् एतज्ज्ञान
मिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा ९० रागद्वेषक्षयकरं संसारव्याधिभेषजम् अहंभा

८७

87

वोपशान्तोत्वराजन्ज्ञानमवाप्स्यते ९८ योऽकृषेणाप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् गत्वा
विकसितांसन्नामहंकारोविलीयते यत्त्रणापञ्जरंयावद्भग्नेलज्जादिनाखिलम् अकिं
चनत्वशेषेणास्फुटंतावदहंकृतिः ९९ शान्ताशेषविशेषणोविगतभीःसंत्यक्तसर्वैष
णोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् शान्ताहंकृतिरस्तदेहकलनस्ते
षुवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलंयदिभवस्तत्त्वेस्त्वमत्रैवस्ति १०० वसिष्ठः ततःकति
पयेष्ववासरेष्वगतेष्वसः अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये १ दिवसत्रयमात्रे
णासर्वमेवपरित्यजन् अस्तमात्रवशेषोसावासीद्राजाभगीरथः २ सीमान्तिनेन्दुशामि
वराज्यंस्वमवर्धयद्ददौ अथैवासावशेषोसौनिर्जगामस्वमण्डलात् यत्रनाज्ञायतेनाम्नायत्र
नज्ञायतेमुखात् तत्रग्रामेषुघोषेषुपुरेषुवासधैर्यवान् अत्यल्पेनैवकालेनप्रशान्तसकले
षणाः परमेणाशमेनासावापविश्रान्तिमात्मनि भ्रमन्द्वीपान्तरेभू पीठेकदाचित्कालयोगतः
अवशःशत्रुणाक्रान्तंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ६ नानागारांस्ततस्तत्रासौप्रवाहपतितांस्तुतान्यो
राज्यमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यतिरागिभिः नाद
त्तेनाहंतदाशेषंतृणमप्यशुनाहते अथान्यत्रोपशान्तात्मापरिविश्रान्तधीःसुखी आत्मारा
मंकदाचित्तंसंप्रापचिन्तलगुरुम् ४ ससतामनुपश्यतौ तौगुरुशिष्योसमौस्थितौ कलया।
मासतःस्वस्थौविनादेदेहयारणाम् १० यनानिवाजिविभवाद्येश्वर्यंचाष्टयोदितम् सिद्धे

रण्यपिर्तिनृहैर्मेनानेजर्जीर्वत्तृणाम् ११ अभिननन्दतस्सगतस्पृहस्वमौनिजसमाचरणाक्रमजं मुनी स्व
स्वमसैराख्यसभीप्सितवर्जितो समसमेति समीशमितो स्वतः १२ कस्मिंश्चिद्देशे विचरन्न सन्तपे
स्तन्त्रकृतिभिः स्वदेशप्रकृतिभिश्च प्रार्थितो भगीरथः स्वपदराज्यं चकार ततः सप्तद्वीपपतिर्भू
त्वा महाननयमागंगामभ्यमाववनादिना इदं पूर्वं यतित्यजको डीकृत्य मनःस्वगम् शांतमात्मनि ति
ष्टत्वं शिखिध्वज इवाचलः १३ सर्वसङ्गगाले कृती मालवेशो चूडालाशिखिध्वजो दम्पतीव
ऊकालं भुक्तनानाभोगौ विरक्तावितिविचारयामासतुः तदिह स्याक्कुभाकारं स्थि किमतिशो
भनम् पदामाद्यपुनश्चैतो दशास्तनविहूयते १४ इति निर्णीय युगं तत्संसारव्याधिभेषजं
चिरं विचारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतं १५ आत्मज्ञानैकमात्रेण संसाराख्या विसूचिका सं
शाम्यतीति निश्चित्य तावात्मानं तत्परायणौ १६ तच्चिन्तौ नकृगप्राणे मातस्मिन् देशे तद्विदाश्रयो तदा
नदर्चनपरौ तत्र यौ तौ विरेजतुः १७ अथसा विरतेरामरमणीयपदक्रमान् श्रुत्वाध्यात्मवि
दां वक्त्राच्छास्त्रार्थं स्तारणाहृमान् १८ इत्येवं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशं अव्याप्तता
व्याप्ततावाधिया पवलेन्दया १९ प्रोक्तेनावत्समात्मानं किमहं स्यामिति स्वयम् कस्मायमागतो
मोहः कथमभ्युत्थितः क्व वा २० देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः आबालमेतत्संसि
द्धमतो चैवानुभूयते २१ कर्मेन्द्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः अवयवावयविनो नैमे
दो जड एव च २२ बुद्धीन्द्रियगणोप्येवं जड एवेति दृश्यते प्रेर्यते मनसा यस्माद्येनैवमस्मि लो

ष्टकः २२ मनश्चैवं जडं मन्ये संकल्पात्मकशक्तिमत् दृषदेषो गिरिव पाषाणाः प्रेर्यन्ते बुद्धिनिश्चयैः
बुद्धिर्निश्चयरूपैव जडा सापि हि वनिश्चयः खातेनेव सरित्तेन साहंकारेण वाह्यते २५ अहंकारो।
पि निःसारो जड एव शवात्मकः जीवेन जन्यते यद्वा वालेनेव भ्रमात्मकः २६ जीवस्तु चेतना।
काशो वा नात्मा हृदये स्थितः स्पन्दमात्रतरोन्येन केनापि परिजीवति २७ अहो नु ज्ञातमेतेन चे
त्योल्लेखकलंकिना जीवो जीवति जीवेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा अस्त्वत्र जडचेत्यांशचयनाच्चि
द्रूपं जडम् महाजलगतो ह्यग्निरिव स्वरूपं समुज्झति २९ इति संचिन्तयामास चिरायेत्थं व्या।
बुद्धात अहो नु चिरकालेन ज्ञाते ज्ञेये मनोमयम् ३० एते हि चिद्विलासान्ना मनोबुद्धीन्द्रियादयः
असन्तः सर्व एवाहो ह्यद्वितीये द्रुपदे स्थिताः ३१ महाचिदेकैवास्तीह महासत्तेति योच्यते निष्कले
कासमा शुद्धा निरहंकाररूपिणी ३२ स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेन सा शुशुभे शोभ
नापुष्पलतेवाभिनवीकृता अथ तामनवद्याङ्गीं कदाचित्स शिखिध्वजः अपूर्वशोभामालो
क्य स्मयमान उवाच ह भूयो यौवनयुक्तेव मृगाक्षि त्वं पुनः पुनः अधिकं राजसे नितान्तं जगदाह्लादव
तीयथा ३५ अपीतामृतसारेव लब्धालभ्यपदेव च आनन्दाहरहर्षेव राजसे नितरां प्रिये
राज्याच्चिन्तामणेर्वापि त्रैलोक्याद्भूतवाधिकम् अद्याप्तं किमनु प्राप्तं नीलोत्पलविलोचने ३
चूडालोवाच नाकिंचित्किंचिदाकारमिदं त्यक्त्वाहमागता नकिंचित्किंचिदाकारेणेनाहं श्री
मती स्थिता ३८ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामि भुक्तैरेव समरहरेगैः न हृष्यामि न कुप्यामि तेनाहं ३९

नि॰प्र

८९

89

इदं चाहमिदं नाहं सत्या चाहं न चाप्यहम् सर्वमस्मि न किंचिच्चेतेनाहं ॥४०॥ नन्वविद्ध्यसदागाभिः प्र
ज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिः रेमे सह वयस्याभिस्तेनाहं ॥४१॥ पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वा
चित्तेन चेह हि तदंग न किंचिदेव पश्यामि तद्धि रहितेन न किञ्चिदन्तः पश्यामि सम्यगिति तेन च
चिरोदयास्मि एवमात्मनि विश्रान्तो वदन्तीव राननाम् अबुध्वा तत्क्रियामर्थं विहस्यावाचभूप
तिः असंबद्धप्रलापासि बालास्यसि वरवर्णिनि ॥४४॥ रमसे राज्यलीलाभीरमस्यावनिपात्मजे किं
चित्त्यक्त्वा न किंचिद्योगतोः प्रत्यक्षसंस्थितम् त्यक्त्वा प्रत्यक्षसद्रूपः सकथं किल शोभते भोगा
भोगपरित्यज्य स्वेशून्यरमते नृयः ॥४६॥ एकएवाऽखिलं त्यक्त्वा सकथं किल शोभते नाहं देहो न्य
थाचाहं न किंचित्सर्वमेव च एवं प्रलापो यस्यास्ति सकथं किं यत्पश्यामि न पश्यामि तत्पश्या
म्यन्यदेव यत् प्रलापद्वयसंत्यस्य सकथं तस्माद्बालासि मुग्धासि चपलासि विलासिनि ना
नालापविलासेन क्रीडसि क्रीडमन्दिरे राज्ञो नामज्ञातो विज्ञाय दययातद्दृढा याधिव्याधि
निहन्ति खमागमापि सिद्ध्यर्थं योगाभ्यासं चूडाला चकार श्रीरामः किं विनाशाः किमुत्पादाः
शरीरेऽस्मिन्मुनीश्वर आधयो व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे श्रीवसिष्ठः आधयो व्याध
यश्चैव द्वयं दुःखस्य कारणम् ॥५१॥ तन्निवृत्तिः सुखं विद्यात्तत्क्षयो मोक्ष उच्यते मिथः कदाचि
ज्जायेते कदाचित्सममेव च पर्यायेणा कदाचिच्च आधिव्याधी शरीरके देहदुःखं विदुर्व्याधि
माध्याख्यं वासनामयम् ॥५२॥ मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्त्वज्ञाने परिक्षयः अतत्त्वज्ञानवशतः स्वेन्द्रि

८९

याक्रमणं विना ५८ हृदि तानवमन्तत्र ज्ञपवागन्धेषु नावतम् इदं प्राप्तमिदं नेति ज्वाड्याद्रा ह्यनमोह
दाः आधयः संप्रवर्तन्ते वर्षास्विव मिहिकाइव भृशं स्फुरन्ती प्रिच्छान्तमोरेख्ये चेतस्यनिर्जिते ५९ दुर
न्ताभ्यवहारेण दुर्देशाक्रमणेन च दुष्कालव्यवहारेण दुष्क्रियास्फुरणेन च
दुर्जनासंगदोषेण दुर्भावोद्भावनेन च क्षीणत्वाद्वा प्रपूर्णत्वान्नाडीनां असंततौ ६० प्राणो विधुर
तां याति काये न विकलीकृते दोषस्थित्यकारणं देशाद्व्याधिर्देहे प्रवर्तते नद्याः प्रावृड्रुदाभ्या
मिवाकारविपर्ययः आधयो व्याधयश्चैवं जायन्ते भूतपञ्चके ६१ कथं प्ररोहविनश्यन्ति राघव
तां कुलो ऽहह द्विविधो व्याधिरस्तीह सामान्यः सारएव च व्यवहारस्तु सामान्यः सारो जन्ममयः।
स्मृतः प्राप्तेनाभिमतेनैवं नश्यन्ति व्यावहारिका ६२ आधिक्षयेनाधिभावाः क्षीयन्ते व्याधयो।
ऽपलम् आत्मज्ञानेन विना सारो नाधिर्नश्यति राघव भुयो रज्ज्ववबोधेन रज्जुसर्पो हि नश्यति आ
धिव्याधिविलासानां रामसाराधिसंक्षयः सर्वेषामलहाप्राहृरान्दी वनकृवीरुधाम् अनाधि
जा व्याधयस्तु द्रव्यमन्त्रशुभक्रमैः ६५ चिकित्सिकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्त्यत्र महाधिवा रामः।
आधेः कथं भवेद्व्याधिः कथं च साविनश्यति इत्यादितरयायुक्त्यामेत्र पुराणाद्द्रूपया वसिष्ठः
चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमनुयात्यलम् तथा हि रुषितो जन्तुरग्रमेव न श्यति अनवेक्ष्य पुरो
मार्गममार्गमनुयावति प्रकृतमार्गमन्तरज्ञपशरात्तौहृतिरणायथा संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वह
न्ति प्राणवायवः ६७ देहे गज प्रविष्टेन पयासीवसरित्तटे असमं वहति प्राणो नाड्यो यान्ति

नि॰ प्र॰ ८

९०

विसन्ततिम् ७१ असम्यक्त्वस्थितेभ्यश्च यथा वर्णाश्रमक्रमाः काश्चिन्नाड्यः प्रहरणात्तु यान्ति काश्चि
च्चिकित्सनाम् प्राणाविपूरिते देहे सर्वतः सरितो यथा कुञ्जीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा
दोषायैव प्रयात्यन्नं प्राणसंचारदुष्क्रमात् एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्च नश्यति ७३ यथा
मन्त्रैर्विनश्यन्ति व्याधयस्तत्क्रमं शृणु यथा विरेकं कुर्वन्ति हरीतक्यः स्वभावतः भावनावशतः का
र्यं तथा यरलवादयः शुद्ध्या पुण्यया साधोक्रियया साधुसेवया ७५ मनः प्रयाति नैर्मल्यं नि
कषे रौप्यकाञ्चनम् आनन्दो वर्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव पूर्णेन्दावुदिते यद्वन्नैर्मल्यं भुव
ने यथा सत्त्वशुद्ध्या वहन्त्येते क्रमेण प्राणवायवः ७७ जरयन्ति तथान्नानि व्याधिस्तेन वि
नश्यति स्वनाम्न एतच्छरीरादात्मभावनमङ्ग यत् स्वर्णतालोकदुर्भेदं हार्दं तद्दारुणं तमः द्र
ढभावात्तु संयाति नाद्रिमत्स्वच्छाम्बरावि राघव विषं न यत्त्वमृततामस्तं विषतामपि सत्यभावेन दृश्यो
ऽयं देहो भवत्यलम् ८० दृश्यत्वं सत्यभावेन व्योमतां याति देहकः सर्वसिद्धयत्नेन नत च भर्तारमा
त्मज्ञानामृतं प्रति वक्तुं शोधयामास चूडालानविवेदसः कलाविद्धया भुग्या चवालेयगृहि
णी मम इत्येवं केवलं राजा स चूडालाविवेदनाम् साप्यलब्धात्मविश्रान्ते तत्त्वसिद्धिप्रियमात्म
नः ८३ दर्शयामास नो राज्ञः स्वं द्रुमसेव महत्क्रियाम् रामः सहेत्याः सिद्धयोगिन्यास्तस्याश्च
शिखिध्वजः ८४ यत्नेन प्रापनो बोधं बुध्यते न यः कथं प्रभो वसिष्ठः उपदेशक्रमो राम व्य
वस्थामात्रपालनं ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव केवला वित्यक्त कक्तस्य्यः कश्चिदतिह्रः।

८

परा: किराट: पथिपतितैककपर्दकान्वेषणेन यथा चिन्तामणिं लेभे तथा श्रुतोपदेशेन
त्वात्मज्ञानमवाप्स्यते ८६ अन्यदन्विष्यते चान्यल्लभ्यते हि गुरुक्रमात् तपोदानतीर्थादिभिः सु
खमलभमानः शिखिध्वज एकदाङ्कागतां चूडालामिदमुवाच भुक्तं राज्यं चिरं कालं भुक्ता वि
भवभूमयः अधुनास्मि विरागेणाद्युक्तो गच्छामि काननम् न सुखानि न दुःखानि नापदो न च
संपदः ८८ क्रोडीकुर्वन्ति तन्वङ्गि मुनिं वननिवासिनम् न देशभङ्गसंमोहो न संग्रामे जना-
त्ययः राज्यादप्यधिकं मन्ये सुखं वननिवासिनाम् यथा विविक्तमेकान्ते मनो भवति निर्वृत-
म् ९० न तथा शशिबिम्बेषु न च ब्रह्मेन्द्रसद्मसु अस्मिंस्तस्मान्नियोगे त्वं न विघ्नं कर्तुमर्हसि भ
र्तुर्विघटयतीच्छां न सा मे पि कुलस्त्रियः चूडाला॰ प्राप्तकालाकृतं कार्यं राजते नाथ नेतरत्
वसन्ते राजते पुष्पं फलं शरदि राजते जरा जरठदेहानां युक्तो वनसमाश्रयः न यूनां त्वादृशा
मेव तेनेदं मे न रोचते अप्राप्तकाले नृपतेः प्रजापालनमुज्झतः ९४ राजन्यस्यैव वन्यस्य
महदेनो भविष्यति अप्राप्तकारिणां भूपं बोधयन्ति च वै प्रजाः ९५ शोधयन्ति हि कार्येभ्यः प्रभ्र
ष्टत्वाः परस्परम् शिखिध्वज उ॰ अलमुत्पलपत्राक्षि विघ्नेनाभिमतस्य ते विद्धि मां गतमेवा
तो दूरमेकान्तकाननम् अथार्धरात्रे सुप्तां चूडालां विहाय वीरक्रमार्थीमीति भृत्यानुक्त्वा राज्य
लक्ष्मी नमस्तुभ्यमित्यभिधायैकाकी गच्छन्प्रबुद्धया चूडालया गगनपथेन गत्वा दृष्टः स तदा
गमनविलम्बकनियतियतिध्यानेन विचिन्त्यानभिभाषिता द्वादशवर्षान्तरे मन्दरे यतस्थि

नि॰प्र॰
९२

ततः सत्त्वपरो गोपविकावासी प्रथमे प्रहरे संध्याजपौ द्वितीये पुष्पोच्चयं स्नानं देवार्चनं च कृत्वा तृतीये फल
मूलादिभक्षणात्पुनर्जपादिपरतयाष्टादशवर्षाणि निनाय चूडालापि राज्यं पालयामास ततः पतिं पक्व
कषायं ज्ञात्वा मुनिपुत्ररूपेण राज्ञा ज्ञातेन तत्सकाशं गत्वा तदाहृता सत्कारं स्वजन्म नारदस्य मेरौ गङ्गा
क्रीडां जललीलां कुर्वद्रम्भातिलोत्तमादिनिर्वस्त्रशरीरदर्शनस्खलितस्फाटिककुम्भस्था-
पितरेतसः कथयामास पितुः पितामहप्रसादप्राप्तसार्वज्ञा कुम्भापरनामा नारदसूनुः क
थं वेत्तः स्खलनमिति राजप्रश्ने साश्रयान्तरमुवाच स्वरूपे निर्मले सत्यपि निमेषमपि विस्मृते दृश्य
मलं समाप्नोति प्रावृषीव पयो यथा ॥ ९७ दिवसः १८ शिखिध्वजः अद्य तिष्ठ मयैहं सा योयत्या।
नोपुमियमितः अमृतस्य न्द्विवदसायत्वयस्मिन्समागतः ९८ न केवलं तथाभावाश्रितं शीतल
यतिमे राज्यलाभादयोप्येतेयथा साधुसमागमः ९९ कस्त्वं किमर्थं तेत पश्यति चूडालया पृ
ष्टे राजा सर्वज्ञोपि त्वं न यथापि त्वदाज्ञया वच्मि शिखिध्वजो हं भूपालस्त्यक्त्वा राज्यमिहास्थि
तः भवभीतोस्मि नत्वज्ञसंसृतेजन्मनः पुनः ८०० सुखं पुनः पुनर्दुःखं पुनर्मरणजन्मनी
भवन्ति तेन तप्ये हं तत्त्वज्ञ वनवीथिषु १ भ्रमन्नपि दिगन्तेषु चरन्नपि परं तपः नासादयामि
विश्रान्तिमेकं निधिमिवायनः २ इमामवस्थां गतो स्म्यक्रियां संपादयन्नपि दुःखात्कुष्ठा
मिदुःखे अवस्थान्तमेव विषंस्थितम् ३ चूडाला उ॰ पितामहमहं पृष्ट्वा कदाचित्पृष्टवानिदम्
यत्क्रियाज्ञानयोरेकं श्रेयस्तद् हि मे प्रभो ब्रह्मा ज्ञानं हि परमं श्रेयः कैवल्यं तेन वेत्स्यलम्।

९२

कालातिवाहिना धैर्यविनादाद्योदिता क्रिया ५ अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रियापुत्रपरायणाम् य
स्मान्नास्त्यपरं पश्यं कम्बलं किं त्यजत्यसौ ६ यस्मै मोक्षं स्वयं याति सर्वं नो देति वासनानुसम्प्रा
ज्ञस्येवाम्बुधीर्मिरो चूडाला ज्ञानमेव परं श्रेय इति ब्रह्मादयो विदिते प्राहुर्महान्तो राजर्षे त्व
किमज्ञानवान्स्थितः ७ इतः कमण्डलुरितो दण्डकाष्ठमितो वृसी इत्यनर्थविलासेस्मिन्न
मसे किं महीपते ८ कोऽहं कथमिदं जातं कथं शाम्यति चेति भोः राजन्नावेक्षसे कस्मात्कि
मज्ञ इव तिष्ठसि १० कथं बन्धः कथं मोक्ष इति प्रश्नान्न दारुवत् पारावारविदां पादान्कस्मा
द्राजन्न सेवसे ११ साधूनां समदृष्टीनां परिप्रश्नेन सेवया संगमेन च सा युक्तिर्लभ्यते म
चलेनया साधुः शिखिध्वजः अहो नु बोधितोस्म्यद्य चिरात्स्वकृतं त्वया मौर्ख्यादार्ये
समासंगमत्यक्त्वाहमवसं वने अहो नु मे क्षयं याति मन्ये पापमशेषतः यत्त्वमेवं समागत्य संप्र
बोधयसीह माम् १४ गुरुस्त्वं मे पिता त्वं मे मित्रं त्वं मे वरानन शिष्यो नमस्करोम्यद्य पादौ तव
कृपां कुरु यद्वदावरतमं वेत्सि यस्मिन्ज्ञाते न शोच्यते भवामि निर्वृतो येन तत्त्वं ममोपदिशाशु मे
यद्वज्ञानादयो ज्ञाने विभागाः सन्त्यनेकधा ज्ञानानां परमं ज्ञानं कतरत्तारकं भवेत् चूडाला
यद्युपादेयवाक्योऽहं राजर्षे तद्वदामि ते यथा ज्ञानमिदं वच्मि न वक्ष्यास्यारण्यकाकवत् १८
अनुपादेयवाक्यस्य वक्तुः पृष्टस्य लीलया व्रजत्यफलतां वाचस्तमसीवाक्षसंविदः शिखि
ध्वजः यद्वदसि तदुपादेयं मया विधिरिव श्रुतेः अविचारितमेवाशु सत्यमेतद्वचो मम २० चू

नि॰ प्र॰
९२

92

डाला यथाबालः पितृवीक्ष्यांमङ्कहेतूत्पयादनम् आदत्ते हि तथैव त्वं गृह्णारोतद्वचो मम अव
गणेतरेत्वध्याशुभमित्येवभावयन् शरणागीतमिवत्यक्त्वाहेत्वथ्यंत्वंवचो मम २२ स्वचरि
तमहेशं तपोदयन्त्याश्रिवसमयेनविबोधयन्नेचवुद्धेः भवभयस्ततं महामतीनाम्शरणं कथ
यामिकथाकमेमनोज्ञम् केनचिदतिकुशलेनपुंसानात्मज्ञेनचिंतामणिसाधनेप्रवृत्तेना
सिद्धदत्तचिन्तामणोजीवितान्तयत्नसाध्योमणीन्द्रोकुतेकथंसिध्यतीत्यविश्वासेनानाद
तेनमउडीयगतेसति पुनस्तत्साधनेमहाप्रयत्नेहूनवताहमद्धिः सिद्धे दैत्तकाचखण्डेऽयंचिं
तामणिरितिधियास्वगृहनयनादिकंत्यक्तवतामहापन्माप्ता दुःखानि सौख्यविभवेन भवा
न्नियानितेवापदोनचजरामरणानिनाशि सर्वापदांशिरसितिष्ठतिसौख्यमेकंकुसज्जनस्य
वपुषामिवकेशजालम् अथैनमपवर्गमपहृतान्तःशरणभूमिप परंप्रबोधयन्नेवाह हे स्वामिनः स
दृशमात्मनः २५ विन्ध्यवनेगजराजगराजः स्वप्रयुक्तशृंखलाजालस्यवज्रोपमदीर्घदन्ताभ्यां
भञ्जनमसहमानेनालनरोः स्वमहृन्मानमप्राप्यपतन्नेत्र्हीलपंकेदययाऽहृत्वापुनस्तन्मयु
क्तरवानेमहदुःखंप्राप योमोशास्त्रार्थकुशलस्तत्वज्ञानेनपरिगतः रत्नेसेसाथकः प्रो
क्तः सत्वमेवमहीपते विद्धि चिंतामणिसाधोमसर्वत्यागमकृत्रिमम् तमन्ते सर्वदुःखानां
त्वसाययसिपुद्धथीः २७ सर्वत्यागेनसुहेनसर्वमासाद्यतेनघ सर्वत्यागोहि साम्राज्यं
किंचिन्तामणिनोभवेत् संत्यक्तेभवताराज्यंसदारधनबान्धवम् केवलेसर्वसंत्यागेऽशे

षिन्नाहं मतिस्त्वयि २९ सर्वन्यायागमगणविवेकनेकमललोचन तपःकाञ्चनमणीन्दुस्त्वयासे
कल्पवद्गुषा ३० अमितानन्दमन्त्रराज्यमन्त्रसाध्यं यः प्रवर्त्तते मित्रेवर्त्मनि तु साध्येत्वात्मन्
सशठः स्मृतः राज्यं वैराग्यं निष्कामप्रसवदुःखपूरितात् वनवासाभियोगसाधो यो बद्धोऽस्ति ह
ठवन्धनैः हिंगुणापवने चिन्ता शीतवातातपादयः बन्धनादप्यधिकं मन्ये वनवासमजान
ताम् ३३ चिन्तामणिर्मया प्राप्तः स्थले ज्ञातवानस्मि न लब्धवान्भवान्साधो स्फटिकस्यापि ख
ण्डका यो सोऽत्र विन्ध्यवने हस्ती सोऽस्मिन्न्यस्मितले महान् यो वैराग्यविवेकी तो हि तोनस्यदश
नौ स्थितो यश्चासौ वारणाक्रान्तिस्तस्य रोहलिपः स्थितः तदज्ञानेन चाक्रान्तिस्तस्य रतवदुः
खदं ३६ अतिशङ्कोऽप्यशङ्केन दुःखादुःखभयाद्भयम् हस्ती ह्यालिपकेनेव राजन्मोऽस्यो
गानीयसे यल्लोहवज्रसारेणा कवचाः परिवेष्टिताः तदाशापाशजालेन भवानापादमाहृ
तः आशा हि लोहवज्राभ्यो विषमा विपुला दृढा कालेन क्षीयते लोहं तस्मात्तु परिवा
र्हिते ३९ यद्दृभंजगजः शाखाः शृङ्खलाजालबन्धने तत्त्यागाज्जभवान्भोगाभ्यामिराज्यमकण्ट
कम् कदाचित्तु करेणास्त्रं शृङ्खलावन्धभेदनम् न तु सामनसस्यासायो भोगाशा विनिवारणा
म् यदि भेयादयं सुखेवन्धं ह्यालिपकोपतत् त्वयि त्यजति तद्राज्यमज्ञाने पतितेकृतम् ४२
यदा विरक्तपुरुषो भोगाशात्यक्तुमिच्छति तदा प्रकम्पतेऽज्ञानेच्छे रोहद्वे पिशाचवत् यदा
विवेकी पुरुषो भोगान्संत्यज्य तिष्ठति तदा पलायतेऽज्ञानेच्छिन्ने हृद्वे पिशाचवत् ४४ यदा

नि॰प्र॰

९३

93

वनेप्रयातस्त्वंतदाज्ञानेनालंतेनत्वया पतितेसन्ननिहतेमनस्त्यागमहासिना ८५ तेनभूयःसमु
त्थायसच्छन्नायतिभवंकृतम् तयःप्रपञ्चस्त्यागेस्मिन्नाहमित्यत्वंनियोजितः तदेवाज्ञानयिष्य
स्त्वयद्यज्ञानेनयागतम् राजत्यागवियोगेनत्वानाहमितिछन्दयंगतम् यत्ख्यातबलयोबा
ललताभिरवगुणितः आश्रितेनतपोदुःखमीषत्सज्जनहन्तिभिः ८८ गजस्तमाशानिगा
डानिवेरीमोहोनिरवानःपुनरुन्नबन्धः महीतलेविन्ध्यउदन्तःइत्यंतदीयउक्तःकृतयत्त
वोपि ८९ यदुक्तेनयशालिन्यातयाविदितवेद्यया तदाचूडालयाज्ञानेनतत्कस्मान्नोररीकृ
तम् ५० साहितत्त्वविदांमुख्यायदुक्तिकरोतिच तत्सर्वंसत्यमेवाङ्ग तदनुष्ठेयमादरा
त् अथचेद्वचनेतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप तत्सर्वंसंपरित्यागःकस्मान्नेनिपुणीकृतः।
शिखिध्वजः राज्यंत्यक्तंमयाहेत्यक्तेदेशास्तथाविधुः दारास्त्यक्तास्तथापाङ्ग सर्वत्या
गोनकिंकृतः ५३ चूडाला धनंदारागृहंराज्यंभूमिश्छत्त्रंचबान्धवाः इतिसर्वंनतेराज
न्सर्वत्यागोहिकस्तव तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः तंपरित्यज्यनिःशेषमाया
स्यसिविशोकताम् ५५ शिखिध्वजः राज्यंचेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंवनमेवने शैल[illegible]हृदादि
गुल्माद्यंदपीतन्त्यजाम्यहम् चूडाला कुम्भः अद्रयस्तटवनंश्वभ्रंसलिलंपादपस्थला
म् इत्यादितववनोसर्वंसर्वत्यागःकथंतव तवांशस्त्वेवापरित्यक्तः ५८ शिखिध्वजः
एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वःस्वाश्रमोमम वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाश्रुत्यजाम्यहम् ५९

९३

चूडाला हृद्गोवापीस्थलेगुल्मकटजवृत्तसीहृतिः इतिकिंचिन्नतेसर्वं सर्वत्यागः कुलसत्तव ६० तवाह्येवा
ऽपरित्यक्तः शिखिध्वजः एतच्चेन्ममनोसर्वं तत्सर्वंभाजनादिमे यच्चकुटजकुटीरादितन्नावत्संत्यज्या
म्यहम् ६२ इत्युक्त्वाकृतिभोजनभाजनाद्येसर्वंजहावनवासविलासयोग्यम् तद्धाराज्ञा
लमनलेसममेवराज्ञाकल्पान्ततेजस्विजगज्ज्वलनीवकालः ६३ शिखिध्वजः वासनाता
न्नसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोह्यहम् अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः यावद्यावत्प्रहीयन्ते
विविधावन्त्यहेतवः तावत्तावत्समायातिपरमांनिर्वृतिंमनः ६५ शाम्यामिपरिनिर्वामिस्वशिखि
तोऽस्मिजयाम्यहम् विवस्त्राःप्रहृताःयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः कुम्भः सर्वमेवनसंत्यक्तं
त्वयाराजन्शिखिध्वज सर्वत्यागपरानन्दमामुथाभिनयेक्षत ६७ तवाह्येवापरित्यक्तः ६८
शिखिध्वजः इन्द्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज
तदुत्याययपुनर्देहंभृगुपातादविघ्नतः विनाशमात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम् ७० वसि
ष्ठः इत्युक्त्वादेहमग्रस्थश्वभ्रेत्यक्तुमसौजयात् करोतियावद्युत्यानेतावत्कुम्भोऽप्युवाचह कुम्भः
राजन्किमितिदेहंत्वंनिरागस्कंमहावटे त्यजस्यज्ञोहिहृषभः कुपितोहन्तिनशाकम् येनायं
क्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादपः तत्संत्यजसिचेत्पापंतन्महात्यागवान्भवान् तस्मिंस्त्यक्तेभ
वेत्त्यक्तंसर्वंदेहादिभूपते नोचेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूयःप्ररोहति ७४ शिखिध्वजः केनायं
चाल्यतेदेहः किंवीजंजन्मकर्मणाम् कस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तंसर्वंदेहादिभूपते ७५ कुम्भः

यत्सर्वं सर्वतो यच्च तस्मिन्सवैककारणे सर्वस्मिन्संपरित्यक्ते सर्वत्यागः कृतो भवेत् ७६ शिखिध्व
जः सर्वं सर्वगतं सर्वं हेयं त्याज्यं च सर्वदा सर्वं किमुच्यते ब्रूहि सर्वतत्त्वविदां वर ७७ कुम्भः
सायो सर्वगताकारं जीवप्राणादिनामकम् न जडं नाजडं भावं चित्तं सर्वमिति स्मृतम् सर्व
स्यैव मनो बीजं तरुबीजं तरोरिव सर्वस्य बीजे संत्यक्ते सर्वं त्यक्तं भवत्यलम् चित्ते त्यक्ते लयं या
ति द्वैतमैक्यं च सर्वतः शिष्यते परमं शान्तमच्छमेकमनामयम् ८० सर्वत्यागः परानन्दो दुः
खमन्यत्तदात्मकम् इत्योमित्युररीकृत्य यदिच्छसि तदाचर सर्वत्यागो महाराज सर्वसं
यत्समाश्रयः न गच्छति हि यः किंचित्सर्वं तस्मै प्रदीयते वासनैव महाराज स्वरूपं विद्धि चेत
सः चित्तशब्दस्तत्पर्यायो वासनाया उदाहृतः ८३ त्यागस्तस्यातिसुकरः सुसाध्यः स्पन्दना
दपि राज्यादप्यधिकानन्दः कुसुमादपि सुन्दरः मूर्खस्य त्वमनस्त्यागो न दुःसाध्यतां ग
तः पामरस्येव साम्राज्यं तृणस्येव सुमेरुता ८५ असंसक्तमना मौनी शान्तो वादविचारणाः
संग्रामकारी यः सोन्तर्लीनचित्तो लीनो भवेत् राजन्नात्मविचारोयं कोहं स्यामिति रूपकः
चित्तदुर्द्रुमबीजस्य दहनो दहनः स्मृतः ८७ शिखिध्वज उ॰ चित्तद्रुमस्य यद्बीजमहंभावस्व
मेमलम् तत्त्वत्यक्तुं न जानामि त्यक्ते त्यक्तं नयेति माम् कुम्भः कारणाज्जायते कार्यमम
हंभावाद्भवांकुरः इति कारणमत्विष्य कथयस्व ममाधुना ८९ शिखिध्वजः मनेहमि
तिदोषसंवेदनं वेद्मि कारणम् न यथोपशमं याति तन्मे वद मुनीश्वर ९॰ कुम्भः कार

णाकारणाज्ज्ञोऽस्मि वेदनस्यैव दाम्भुमे ततस्त्वां बोधयिष्यामि कारणाकारणाक्रमम् राजा चे
त्ये वेतनरूपस्यैवेद्यसंवेदनाहृतेः दृश्यपदार्थसत्तेह देहादि कारणं मन्ये ९८ कुम्भः विद्यते य
दि देहादि वस्तुसत्तानदलिति असत्तां वस्तुसत्तादेः किं निष्ठं तव वेदनम् राजा यस्याय लभ्या
ते किंचित्स्वरूपं कलनात्मकम् असद्रूपं कथं तस्मात्प्रकाशाः स्यात्कथं तमः हस्तपादादि
संयुक्तः क्रियाफलविलासवान् सदानुभूयमानोऽयं देहो नास्ति कथं मन्ये कुम्भः कारणं
यस्य कार्यस्य भूमिपालन विद्यते विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संवित्तिस्तु विभ्रमः ९९ राजा ह
स्तपादादियुक्तस्य शरीरस्य मुनीश्वर नित्यमालक्ष्यमाणस्य पिता कस्मान्न कारणम् कुम्भः
कारणाभावतो राजन्पितृनो नाम न विद्यते असतो यत्तु संजातमसदेव तदुच्यते राजा पि
तामहानां पुत्राणां पितृणां च जगत्त्रये आद्यः पितामहः कस्मात्स्वीत्यत्तौ न कारणम् ९९
कुम्भः आद्यः पितामहो यः स्यात्सोऽपि नाशमेव भूपते कारणाभावतो नित्यं यदाभावो न क
स्यचित् १०० ननु यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भं प
श्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्त्वित्यादिमन्त्रवर्णेषु तदुत्पादको जायमानेन तं
रूपात्पृथ्वा पश्यन्नीश्वर तत्कारणं प्रसिद्धमेव स कथमपलप्यत इत्याशंकां परिहरति का
रणस्य स्वबीजस्य नित्याभावात्पितामहः अनन्तः सदृश्यमानोऽपि भ्रमादन्यो न विद्यते १ स
त्यमस्तीश्वरः परमात्मा तथापि तेन मायया स्वात्मनि भेदकल्पनया भ्रमात्मा यया ऽन्यो द्र

दृश्यमानोपि स पितामहस्तस्मादन्यो न विद्यते तत्कुतः तत्र सत्यस्य चिद्रूपस्याऽपरिणामितयाऽ
कारणत्वात् परिशेषान्मायोपाधिकं जडस्य तत्कारणं वाच्यं तस्य चाविद्यात्मकस्य बीजस्य कार
णस्यानित्योदितविद्यावाधितत्वे नेश्वरे नित्यत्वे वाऽभावादित्यर्थः १ राजा बुद्धोस्मि भगवन्नु
क्तियुक्तमुक्तं त्वयोत्तमं कारणाभावतः कर्तृ नेदं ब्रह्मेति वेद्म्यहम् २ कर्त्रभावाज्जगन्नास्ति
तत्के नास्ति पदार्थदृक् नातस्त्विमादितद्बीजं नानो हन्तादि किंचन ३ एवं स्थितेविशुद्धोस्मि
विबुद्धोस्मि शिवोस्मि वा नमामहं परं चेति न किंचिदिति वोधितः ४ पदार्थवेदनादित्यम
सदेवावभासते अहमाद्यन्तमेतेन शान्तमासे खकोशवत् जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः स
देशादिकालकलाक्रियोद्या अहो न कालेन चिरेण शान्ता ब्रह्मैव शान्तं स्थितमव्ययात्म ।
वसिष्ठः इति ब्रह्मणि विश्रान्तिमवाप्य स शिखिध्वजः [illegible] मुहूर्तमासीत्संशान्तमना निर्वात
दीपवत् ७ कुम्भः राजन्नज्ञाननि—ताः प्रबुद्धोसि शिवः स्थितः कार्थिनात्तमयेनेव न चान
त्तमयेनेते ८ सद्यादेव विभातात्मा नष्टानिष्टपदात्मकः कलाकलननिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो
ऽसांप्रतम् राजा नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्महामुने स्थितोस्मि गतसंदेहो वि
श्रान्तमतिरात्मवान् १० कुम्भः जगदेव न यत्रास्ति तत्राहंत्वविभासनम् इत्ययं वरसंसा
रः कुतः कीदृशः कथं ११ इदमाद्यन्तरहितं सर्वं संसारनामकम् विद्धि मत्कृतिमात्रा
त्मनभःकचकचायते अहमित्येवसंकल्पो वंध्या याति विनाशिने नाहमित्येवसंकल्पो ।

मोहायविमलात्मने १७ नोमेनवाङ्गीकृताभावे यदि विश्वमिहकथ्यते विद्यमानं कथं तत्स्यादनन्त
नामरसेऽद्दशा इत्याकुलितधियो यातेऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मीति भंगितोऽवा कथं तद् विश्वं भवति विश्वं तेन तस्य
कीदृशाम् इत्यादिनिश्चितान्तिके शङ्कोद्येन शापितमेव च नह्यनुव्यतिरेके शाखाशाखाङ्कुरं उपलभ्य
ते १९ न तेविनश्यति संखेनचकिंचिद्धिवर्द्धते निर्मलाकाशरूपस्य केवल्यानन्तरूपिणः
वत्स अथ इति कुम्भवचो राजा भावयंस्तदकृत्रिमम् स्वयमात्मपदेनुस्मिन्नक्षणात्परिशान्तो भ
वत् वभूवामीलितमनोलोचनः शान्तवाञ्छमुनि शिलातलादिवोत्कीर्णो निष्पन्दाव यवाः
कृतिः ततोमुहूर्तमात्रेण प्रबुद्धं कुम्भ उवाच कच्चिदस्मिन्पदे स्फारे शुद्धे विततनिर्मले
सुतल्पे निर्विकल्पानां सुखं विश्रान्तवानसि कुम्भः भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविभवभूमिका
महती पदवी दृष्टा सर्वस्योर्द्ध स्थिता मया सम्यग्विदितवेद्यानां महोदारमहात्मनाम् २२ अप्र
वेक्षामृतमयः सततः स्फारफलप्रदः जन्मनापि मया लब्धं यन्ना मनसमहामृते न दयात्व
त्समासंगान्नैनेवा सादितस्स यम् अनन्तमाद्यममृतं चैतत्कमललोचन कथं नासादितम
भ्रमेवं मात्मपदं मया कुम्भः मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैषणो स्थिते कषायपाके नि
र्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणाश्च याति चेतसि विश्रान्ति विमलादेशिकोक्तयः यथाशितांशुके
शुद्धे बिन्दवः कुंकुमाम्भसः अद्य पक्वकषायस्त्वमद्यैव ज्ञानमेकधाम् अद्येहसोऽपदे
शास्त्वमद्यैवासि प्रवुद्धवान् शुभाशुभानां सर्वेषां कर्मणामयमक्षयः २८ संसारव्याप

नि॰प्र॰
९६

देशोनन्तवनिष्यन्निमागतः मयास्मिन्पर्वतेन्द्रेसमागतः पितावश्यंदर्शनीयइत्यभियायगतः
कुम्भोद्दिनत्रयानन्तरंपुनरागम्यसिंहनाददेहचालनादिभिस्समाधेरुत्थितेनानन्तःप्रवि।
ष्टपोत्थापितेनराज्ञासहवनान्तरंगतः विचेरतुस्तौसहदेशेकचिद्धलिविभ्रमसौ कचिच्चन्द
नदिग्धाङ्गौक्वचिद्भस्मानुरञ्जितौ २९ क्वचिद्दिव्याम्बरधरौचित्राम्बरधरौक्वचित् क्वचित्प
ल्लवसंछन्नौकचित्कुसुममण्डितौ ३० अथकुम्भोदुर्वासःशापनिमित्तंस्वस्यस्त्रीत्वंप्रदर्श्य
राज्ञासहविवाहंकृत्वेन्द्ररूपेणास्वर्गागमनायप्रार्थितोराजोवाच सर्वंस्वर्गसमाचारंवेद्मि
देवाधिनायक किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनन्तकुत्रचित् सर्वत्रैवतुष्यामिसर्वत्रैवरमे।
प्रभो अवाञ्छनत्वान्मनसःसर्वत्रानन्दवानहम् अथकृतमदनिकानामाचूडालास्वक
ल्पितविटपुरुषभुक्ताराजदृष्टाभीतोवाच अबलास्मितथाबालामूढाहमपराधिनी हन्तुमर्ह
सिनाथत्वंक्षमावन्तोहिसाधवः ३३ राजा मन्युर्ममनबालेन्नविद्यतेखलुवल्गुमः केवलंसा
धुनिन्यत्वान्नेच्छामित्वामहंवधूम् स्वहृत्सुतेनवनान्तेपूर्ववत्सुखमङ्गने वीतरागतयानि।
त्यसममेवरमावहे ३५ चूडालाचिन्तयामास अहोवतपरंसाम्यंभगवानयमागतः वीतरा।
गतयोऽक्रोधोजीवन्मुक्तोवतिष्ठते ३६ नैनंहरंतितेभोगानमहत्योपिसिद्धयः नसुखानि
नदुःखानिनापदोनचसंपदः अथस्वरूपंप्रदर्श्यचूडालयोक्तस्वचरितेध्यानेनबुध्वाबा
जा गलदश्रुः घनस्नेहं मज्जन्हर्षाब्धिस्फुरत्स्फुटम् आलिलिङ्गचिरंकान्तांनकलोनकुली ९६

मिव तयोरालिङ्गनेन तस्मिंस्तत्र भावो बभूव यः न स वाक्तु किं जिह्वाभिर्वक्तुं हर्षेण शक्यते ३९
राजा अरुन्धती शची गौरी गायत्री श्रीः सरस्वती समस्ताः ये ललनायन्ते तव तन्व्या गुणाश्रि
या ४० शास्त्रार्थ गुरुमन्त्रादिना यानीतात्तारसात्तमम् ये ये तास्त्वं हृशालिन्यो भर्तृणां कुलयो
षितः निरिच्छायाः प्रयाता या पारं संसारवारिधेः कथमस्योपकारस्य करिष्येते प्रतिक्रि
याः चूडाला देव शुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि भयोभयो भृशमहं त्वदर्थे दुः
खिताभवम् तेन त्वदवबोधात्मा स्वार्थ एवोपपादितः मया न दत्तं किं देव करोषि मम तो
षणम् एवं स्थिते महासत्त्व प्रायो शान्तहृदय प्रिय किमिदानीं प्रभो ब्रूहि रोचते ते महात्म
ते ४५ राजा प्रतिषेधमज्ञानामि नज्ञानाम्यभिवाञ्छितम् यदाचरसि तत्त्वित्वं कदाचिद्दे
प्सितं तथा चूडाला वयमाद्यन्तमध्येषु राज्ञा नो राजसत्तम मोहमेकं परित्यज्य भवामः
पुनरेव ते स्वप्न वनगेरराज्ञा भवन्त्वेत्वाः समेनेस्थितः ललामो मन्त्रकान्तानां महिषी ते भवाम्य
हम् ४८ वसिष्ठः इति चूडालया प्रोक्तो विहस्य स शिखिध्वजः प्रोवाच मधुरं वाक्यम
क्रूरं विगतज्वरः एवं चेत्तद्विशालाक्षि स्वायत्नानेत्रविरूपे सिद्धिभागश्रियस्तास्तुति
वसामि न किं प्रिये ५० चूडाला न राज्यमम भोगेषु वाञ्छावापि विभो स्थितिषु स्वभावस्या
वशादेव यथा प्राप्तेन मे स्थितिः राजा युक्तमुक्तं विशालाक्षि त्वयैतत्समयाधिया को
वार्थः किल राज्यस्य ग्रहत्यागेऽपि वा भवेत् ५२ ततो राजा राज्ञी च स्वसंकल्पितसम्भृतम्

नि॰प्र
९८

द्वा विहृत्य रत्नकुम्भेन परस्परकृताभिषेकौ गन्धद्विपारूढौ महत्या सेनया संवृतौ स्वां पुरीं प्राप्य
पुरोत्सवं महद्दिनसप्तकं कृतवन्तौ दशवर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा महीतले सह चूडालया
रामविरक्तो देहपातनात् विगतभयविषादो मानमात्सर्यमुक्तः प्रकृतसहजकर्मा भुक्तनी
रागबुद्धिः इति सममसमदृष्टिर्महत्तमायोऽथ जित्वा दशशिरसहस्रारोपे कराज्यं चकार ५४ भु
क्त्वा भोगाननेकान्भुवि सकलमहीपालचूडामणित्वे स्थित्वा वै दीर्घकालं परममसमन्तपदं
प्राप्तवान्सत्त्वशेषः एवं रामागतेत्वं प्रकृतमनुसरन्कार्यजाते विशोकस्तिष्ठन्निष्टस्वयंप्रा-
वाप्यमभ्रमन्वभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मीः इति शिखिध्वजोपाख्यानम् शिखिध्वजक्रमे
णैव यथाबोधमवाप्तवान् कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथा बुध्यस्व राघव ५६ बालभावात्समुत्ती
र्णः संसारोत्तरणोन्मुखः कचः पदपदार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत भगवन्सर्वधर्मज्ञ का-
यं संसृतिपञ्जरात् उड्डीयते निरुद्धेऽङ्गं सर्वत्यागेन पुत्रक अस्मान्निर्गम्यते ह्यस्मिन् जन्तुनाजी
वितं तेन गुरु अनर्थमकरागारात्तस्मात्संसारसागरात् ५७ बृहस्पतिः इत्याकर्ण्य वचो
वाक्यं पितुः परमपावनम् सर्वमेव परित्यज्य जगाम काननम् ५८ बृहस्पतेस्तत्कुम
नेनोद्विग्नाय वर्षावलः संयोगे च वियोगे च महात्मनो हि समाशयाः सर्वत्यागोऽकृते पिनमम
नो विश्रान्तिरिकचेन प्रष्टोऽष्टवर्षानन्तरं वनं प्राप्तः पिता सर्वं त्यजेत्युक्त्वा गतः ततः क
न्यादराज्ञायपि मकवलाकचेन वर्षत्रयादूर्ध्वं प्राप्तः पिता पुनस्तथैव प्रष्ट उवाच चित्तं सर्व

97

९८

मिति प्राक्फलं त्यक्त्वा पुत्र राजसे चित्तत्यागो विदुः सर्वत्यागं सर्वविदो जनाः ६२ इत्युक्त्वा गते गु
रौ चित्तस्वरूपमविदुषा तद्बोधार्थं स्वर्गं गतेन कचेन पृष्टः पितोवाच चित्तं निजमहंकारं वि
दुश्चित्तं विदो जनाः अन्तर्यो ऽयमहंभावो जन्तोस्तच्चित्तमुच्यते ६३ अस्य त्यागो दुष्कर इति
पृष्टो गुरुः अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमीलनात् सुकरो ऽहंकृतेस्त्यागो न क्लेशो ऽत्र
मनागपि अज्ञानमात्रसंसिद्धं वस्तु ज्ञानेन नश्यति वस्तुतो नास्त्यहंकारः पुत्र मिथ्याभ्र
मो यथा एवमाद्यन्तरहितं चिन्मात्रममलान्तरम् स्वादप्यातितरां सम्यग्विद्यते सर्ववेदने।
अयं सो ऽहमिति व्यर्थं प्रत्ययं त्यज पुत्रक तच्छक्यपरिमिताकारं दिक्कालविवर्जितम् ६४
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नत्वच्छं नित्योदितं ततम् सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलं भव॥
वसिष्ठः इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमम् जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः सुतः
निर्ममो निरहंकारश्छिन्नग्रन्थिः प्रशान्तधीः कचो यथास्थितो राम तथातिष्ठाविकारवान्
अहंकारमसद्बुद्धिं हित्वैनमाश्रयमात्यज असतः शशशृङ्गस्य किल त्यागग्रहौ कुतः द्वि
त्वैकत्वमतीत्यन्त्वाशेषस्य स्वस्थचित्तो भव मा दुःखितो भव व्यर्थं त्वं मिथ्यापुरुषो यथा स
क इति पृष्टो वसिष्ठः अस्ति कश्चिन्महाबाहो मायायन्त्रमयः पुमान् बालपेलवधीः सिद्धो
मौर्ख्यैकसारकेवले ७३ स एकान्ते ह्यविज्ञातः शून्ये तत्रैव तिष्ठति तस्मादन्यन्न तत्रा
स्ति यदस्ति च तत्स्वयं तत् संकल्पस्तस्य संजातस्तत्र हृद्धिमपेक्षुषः स्वं साऽहं स्वमहं स्वं

मेरवं रक्षामीति निश्चलः ७७ इति संचिन्तयन्व्योमरक्षार्थं सोकरोऽद्भुतम् नसप्रकोशोवबन्धास्यांर

क्षितं रवमयेत्यसौ अथकालेन तत्तस्य रहं नाशमुपाययौ हाऽरक्षाकाशनष्टं त्वंहाद्य यातमसि

त्वरगात् ७८ इति शोकशतं कृत्वा पुनस्तत्रैव दुर्मतिः कूपं चक्रे रवरक्षार्थं कूपाकाशपरो भव

त् एवं कुम्भकुराट्कुम्बलचतुःशालादीन्कृत्वा तन्नाशेवकृशशोच मायायन्त्रमयः प्रोक्तो

यः पुमान्रघुनन्दन एतेन त्वं तमहंकारं विद्धि शून्याम्बरोत्थितम् ७९ अनात्मात्मेकरक्षार्थं दे

हान्नानाविधानसौ भूयो भूयो विनाशेपि सृजत्याकुलतां गतः ८० घटेवमिथ्यापुरुषोर

क्षन्व्योमात्मशंकया घटाकाशादि शुक्लिष्टएवं मा क्लेशवान्भव आकाशादपि विस्तीर्णः

शुद्धः सूक्ष्मः शिवः शुभः यश्चात्मा स कथं केन गृह्यते रक्ष्यतेथवा ८२ हृदयाकाशमात्रस्य

शरीरक्षयसंक्षये व्योम्नि नाशे न नश्यामीति शंकया हृदादिप्रशाहेषु यथाका

शमरवणितम् तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः नजायते नम्रियते क्वचित्किंचि

त्कदाचन जगद्धि वत्तत्रैपरा केवलं ब्रह्मजृम्भते सत्यमेकपदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जि

तम् भावाभावविनिर्मुक्तमितिमत्वा सुखीभव सर्वापदां निलयमध्रुवमस्तत्तत्त्वमासन्न

पातमविवेकमनार्यमज्ञम् वोयादहं कृतिपदं सकलं विमुच्य शेषसत्वबुद्धपदउत्तमतां प्र

यासि ८७ वसिष्ठः महाकर्त्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धे

र्यमालम्ब्यशाश्वतम् एतद्व्रतत्रयं रामपुराचन्द्रार्धमौलिना भृङ्गीशायतसंप्रोक्तं येना

नि० प्र० ९८

98

९८

हो विज्वरः स्थितः ८९ शुभाशुभेषु कार्येषु धर्माधर्मौ कुशङ्कया मतिर्न लिप्यते यस्य महाक
र्त्ता स उच्यते ९० सर्वत्र विगतस्नेहो यः साक्षिवदवस्थितः निरिच्छं वर्त्तते कार्ये महाकर्त्ता स उ
च्यते कटुम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमन्नमम् अथमं योत्ति साम्येन महाभोक्ता स उच्यते
९२ आपदं संपदं मोहमानन्दमपरं परम् यो भुङ्क्ते समया बुद्ध्या महाभोक्ता स उच्यते न मे देहो न ज
न्माद्यन्नाद्युक्तेन कर्मणी इति निश्चयवानन्तर्महात्यागी स उच्यते ९४ येन धर्ममधर्मं च मनो मनन
मीहितम् सर्वं मनः परित्यक्तं महात्यागी स उच्यते विश्रान्तिमाप्नुहि चिरं चिरमङ्ग दुःखरत्नाक
रं जननसागरमुत्तितीर्षोः कोऽहं कथं जगदिदं च परं च किं स्यात्किं भोगकैरिति मतिः परमोऽभ्यु
पायः ९६ इक्ष्वाकुपृष्टो मनुः यदिदं दृश्यते किंचित्तन्नास्तीह न किंचन यथा गन्धर्वनगरं यथा
वारि मरुस्थले यत्तु नो दृश्यते किंचित्तत्र किंचिदिव स्थितम् अविनाशं तदस्तीह तत्स्वात्मेति क
थ्यते अदृश्यो दृश्यते राजन्दृष्टिहीनेन यथेन्दुना तथानुभवमात्रात्मा दृश्ये नात्मावलोक्यते ९७ न शा
स्त्रैर्नापि गुरुभिर्दृश्यते परमेश्वरः दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया १००० पथिकाः
पथि दृश्यन्ते रागद्वेषविभक्तया यथा धिया तथैवैते द्रष्टव्याः स्वेन्द्रियादयः एतेषु नादरः कार्यः
सतानेवावधीरणाम् पदार्थमात्रतां विद्धि प्राप्तिष्टं त्वेते यथासुखम् २ पदार्थमात्रं देहादि धि
यास्तं त्यज्य हृतः आशीतलान्तःकरणो नित्यमात्ममयो भव २ यथा विमलतोयानां वह्निवत्त
यिभानवम् तेजस्तिष्ठति सर्वत्र तथात्मा सर्ववस्तुषु कुचकोटरसंसुप्तमेव स्मरत्यजननीसुतम्

यथाशरदितिष्ठत्यर्थेतथात्मार्थमयंजनः ५ अहोनुचित्रामायेयंतताऽऽत्मविश्वविमोहिनी सर्वाङ्गेष्वात
मध्यात्मायया त्मानेनपश्यति ६ चिदादर्शमयेसर्वंजगदित्येवभावयन् यस्तिष्ठत्युपशान्तेहं
सन्नद्धकवचःसुखी ७ अभावनेनभावनंविलयकर्मकाननम् परंसमेत्यलानवंविशोकएव
तिष्ठभो ८ शास्त्रसज्जनसंपर्कैःप्रज्ञामादौविवर्द्धयेत् प्रथमाभूमिकैषोक्तायोगस्यैवयो
गिनः विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयाऽसंगभावना विलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मि
का १० शुद्धसंविन्मयानन्दरूपाभवतिपंचमी अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोऽत्रतिष्ठति स्वसं
वेदनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका आनन्दैकघनाकारासुषुप्तसदृशस्थितिः १२ तुर्यावस्थोप
शान्ताथमुक्तिरेवहिकेवलम् समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् तुर्यातीताव
यावस्थापराऽनिर्वाणरूपिणी सप्तमीस्यात्परिप्रौढाविषयःस्यान्नजीवताम् पूर्वावस्था
त्रयंत्वत्रजाग्रदित्येवसंस्थितम् चतुर्थीस्वप्नइत्युक्तास्वप्नाभंयत्रवैजगत् १५ आनन्दैक
घनीभावात्सुषुप्ताख्यातुपञ्चमी असंवेदनरूपाथषष्ठीतुर्यपदाभिधा तुर्यातीतपदावस्था
सप्तमीभूमिकोत्तमा मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका १८ अलेपकोहमजरोनी
रागःशान्तवासनः निष्कलोस्मिचिदाकाशमितिमत्वानशोचति सर्वैवहिकलाजन्तोरन
भ्यासेननश्यति एषाज्ञानकलात्वन्तःसहजातामभिवर्द्धते क्रियमाणाकृताकर्मतूला

श्रीर्देहशाल्मलेः ज्ञानानिलसमाहृताप्रोड्डीयक्वापिगच्छति २० ऊर्ध्वादयस्तथायस्मात्पुनर

र्ध्वं व्रजेच्चिरम् मा संसारावग्रहस्य चिन्तारज्ज्वां घटीभव २१ अस्मिन्नहं विश्वकरणाय यदात्कर्ति
सम्प्रयत्नाः तदहं चिद्वपुः सर्वकरो ऽमीत्येवभावय चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमृत्योश्चेतसः ।
योऽभवेत्परमानन्दः केनासावुपमीयते २३ यदेवैवं चितोऽरूपं ततं तद्ब्रह्म खण्डितं तदेव तीर्णः
संसारः परमेश्वरतां गतः येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः यत्र क्वचनशायी च सम
स्तोऽङ्गि विराजते २५ प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलो निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः निरस्त
निःशेषविकल्पविप्लवः समेत्य स्वं तिष्ठति शाश्वतात्मकः वर्णाश्रमाचारशास्त्रयन्त्र
णायोज्झितः निर्गच्छति जगज्जालात्पञ्जरादिव केसरी २७ विहरेज्जनतामध्ये देहकर्तव्य
जनैः खेदाह्लादौ न जानाति प्रतिबिम्बगतैरिव २८ तस्मान्नोद्विजते लोको कान्नोद्विजते च
ज्प
सः रागद्वेषभयानन्दैस्त्यज्यते ऽपि च युज्यते प्रमेयकस्य चिदपि न रोहति महाशयः प्रमेयी
क्रियते चापि वालेनाप्यज्ञुराशयः ३० न नित्यं जनवातीर्थम्बुपचनस्य गेहे ऽपि वा ज्ञानसंप्रा
प्तसमयेऽनुक्रोशो विगताशयः स पूजनीयः स स्तव्यो नमस्कार्यः स यत्नतः स निरीक्ष्यो ऽभि
वाद्यश्च विभूतिविभवैषिणा न यज्ञतीर्थैर्न तपःप्रदानैरासाद्यते तत्परमं पवित्रम् आसाद्य
ते वीरा भवाम यानां भक्त्या सतामात्मविदां यदङ्गः ३३ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च ।
मा भव भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भवन् यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददा
सि यत् न कर्तासि न भोक्तासि तन्मत्वा मतिः शमी ३५ सन्तोनीतेन शोचन्ति भविष्यं चिन्तयति

नि.प्र

नो वर्त्तमानेच परस्फूर्तिक्रमप्राप्तमरं विरतम् ३८ समशीलावयसा योऽमुनयौवनवासिनः नास्मा
कमस्त्यहङ्कारो व्यवहारेषु यः स्तमः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि करोति हि स एव मनः अहङ्कारम
यं तन्मन्त्वं प्रगलितं चिरम् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यादशावेश्मिन कास्वन्तुर्यएव हि तिष्ठेऽहं त
त्रहं स्पन्नविद्यते महाप्राणविदोऽहं विरोगः स्पष्टः क्व गतश्च्यसौ ३९ ध्यायेनकेनचित्स्पृष्टो महामु
निरुवाच तम् इति मन्त्रमुक्तवाक्यार्थमनुज्ञाल्लब्धको गतः ४० घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तंस्व
प्नमयं स्थितम् मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् सिद्धान्तो ह्यात्मशास्त्राणां सर्वा
पह्नव एव हि नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम् ४२ समाधिसंस्थश्रीरामेवसिष्ठव
चनामृतैः वाल्मीकिमुनिनाह्येदं भरद्वाजवचोऽमृतम् कथं समाधितो रामो व्यवहारःपरः
कृतः वसिष्ठेन गुरो ब्रूहि प्राह वाल्मीकिरुत्तरम् ४४ अविद्यायोनयोभावाः सर्वेऽमी बुद्बुदा
इव क्षणामुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् प्रशान्तामृतकल्लोले केवलामृतवारि
धौ मज्जमज्जोऽस्मि किं द्वैतग्रहद्वाराधिवीचिषु बालाकृतिविवर्त्तायं ब्रह्मणः सकलं जग
त् अविवर्तितमानन्दमास्थिताः कृतिनः सदा साकारं भजनावत्त्वं यावत्तावत्त्वं प्रसीदति नि
राकारे परे तत्त्वे ततः स्थितिरकृत्रिमा नजातु ते विगरावन्तिगरणानां सुगरीयसाम् येन रङ्कैः
स्तृणानीव क्रियन्ते हर्षशोकयोः देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबन्धुरचेतसाम् सदागमप्रमा
णानां महेशानुग्रहो भवेत् ४५ भरद्वाजः ज्ञानेन तव प्रसादेन सर्वमेतदशेषतः नवैराग्या

१००

त्परोबन्धुर्नसंसारात्परोरिपुः विश्वामित्रोवसिष्ठमाह हेवसिष्ठमहाभागब्रह्मपुत्रमहामते गु
रुत्वंशक्तिपातेनतत्क्षणाद्देवदर्शितम् ५२ दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्यदेहके ज
नयेद्यः समावेशंशाम्भवंसहिदेशिकः रामोप्ययंविशुद्धात्माविरक्तःस्वात्मनैवहि विश्रान्ति
मात्राकांक्षीचसंवादान्मासवान्पदम् शिष्यप्रज्ञैवबोधस्यकारणंगुरुवाक्यतः मलत्रयमपक्व
चेत्कथंबुध्यतिपक्ववत् ५५ इदानींकृपयारामंनुत्यानेकहमर्हसि वसिष्ठोविश्वामित्रंदृष्ट्वान
येरामःप्रागेवोवामनुष्योवाभूदिति अत्रैवकुरुविश्वासमयंसत्पुरुषःपरः परिपूर्णःपरानन्दः
समःश्रीवत्सलाञ्छनः वसिष्ठः रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय नायंविश्रान्तिकालो
हिलोकानन्दपरोभव ५७ इतिवचनेनानुस्थितोरामोहृदयंप्रविश्यपोत्थाप्यपुनरुवाच नविधेयंननिषे
ध्यस्त्वत्प्रसादाद्दयंप्रभुः तथापितववाक्यंतुकरणीयंहिसर्वदा वेदागमपुराणेषुस्मृतिष्वपि
महात्मने गुरुवाक्यंविधिःप्रोक्तोनिषेधस्तद्विपर्ययः ५८ गुरुश्चरणयोःशिरस्याधाय रामउवा
च सर्वंश्रुतंतमद्वैवोपनिश्चयेनस्तुनिश्चितम् आत्मज्ञानात्परंनास्तिगुरोरपिचतद्विदः ६० सि
द्धादयकंतुः रामैवमेवमनस्तिसर्वेषांस्थितिमागतम् त्वत्प्रसादाच्चसकलंसंवादेनदृढीकृ
तम् सुखीभवमहाराजरामचन्द्रनमोस्तुते अथसिष्ठमनुज्ञाप्यतेपुनःगच्छन्तुसिद्धादिषु व
सिष्ठाज्ञांप्राप्यगच्छन्तुस्वंगृहंरामचन्द्रस्यशिरसिपोष्पीवृष्टिःपपातह ६२ वाल्मीकिः र
तिरघुपतिसिद्धिःप्रोदितायामयातिवरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा निखिलकविकु

नि॰ प्र॰
१०-१
101

लानांयोगिनांसेव्यइयापरमगुरुकदाह्लान्मुक्तिमार्गंददाति ६३ यत्रमेप्रयाणुयान्त्रितंविविधंराम
वसिष्ठयोः सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यते ब्रह्म गच्छति मोहमालिन्यरागद्वेषमहापातकोप
पातकादिसर्वदाषावस्थायुक्तोपिपुरुषः श्रवणादेवसर्वदोषैर्मुच्यते शान्त्यादिगुणप्राप्ति
क्रमेणब्रह्मप्राप्नोतिकिंपुनरर्थकारीत्यर्थः दिवसः १९ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरण
पूर्वार्द्धसारः १ वसिष्ठः पदार्थरसनेवाकुः कल्पनेकल्पनाविदः नमोऽर्थभावनंतस्यसं
कल्पत्यागउच्यते १ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतिमे असंकल्पः परंश्रेयः स
किमन्तर्नभाव्यते २ अहोमोहस्यमाहात्म्यंयदयंसर्वदुःखहा चिन्तामणिर्विचाराख्योहन्तैषा
पित्यज्यतेशनैः ३ किलत्वंसौस्थितेनैवतत्पदंप्राप्यतेपरम् परमंयत्रसाम्राज्यमपिराम
तृणायते ४ अत्यागेत्यागमितियेकुर्वतेव्यर्थयोगिनः साभ्यंकैताःसूनृतस्तान्कर्मत्याग
पिशाचिका ५ मोहत्लस्त्राविलासिन्यावयसनोपहतश्च अर्हसुममबुद्धाभाः कामपव
निमागताः गेहमेवोपशान्तस्यविजनंदूरकाननम् अशान्तस्यपुरापानीविजनामजना
पुरी ७ षड्वर्गोनिर्जितःसर्वोयेनान्तःसविदास्वतः भाजनंसमहार्थानांनेतरोनरगर्दभः शुद्धे
ल्पाप्युपदेशोहिनिर्मलेतैलबिन्दुवत् लगत्यन्तर्नचचित्तेन्तुनादर्शइवमौक्तिकम् ९ सुगपतु
द्धिमनात्मज्ञकंत्वंसचिरंजीवितम् स्मरसीतिमयापृष्टोभुशुण्डःप्रोक्तवानिदम् आसी
सीद्धियायरःसर्वमनात्मज्ञःसुखेप्सितः लोकालोकान्तरस्थेकुंभफल्गुनार्थेविचारवान् तप

१०-१

सावष्टम्भेपरायमेननित्यमेनच अक्षीणायुरतिष्ठन्तपुराकल्पचतुष्टयम् १२ ततस्त्वन्तेर्था।
कल्पान्तेविवेकस्तस्यचोदभूत् मामाक्रम्यमसंप्राप्तंसंसारासारतांगतः विद्याधरः यद्व
दारमनायासेनयातिशयवर्जितम् पदंपावनमाद्यन्तरहितंतद्वदाशुमे १४ एतावन्तमहं
कालंसन्मस्मासंजडात्मकः इदानीसंप्रबुद्धोस्मिप्रसादादात्मनोमुने जायन्तेचम्रियन्ते
चकेवलंजीर्णाजन्तवः नयमीयनमोहायमशकाइवपङ्कजे दृष्टाश्चैत्तरघोघानभवः
कुसुमकोमलाः कल्पहस्त्वलनादन्तसमस्तविभवश्रियः १७ विहृतंमेरुकुञ्जेषुविद्याध
रपुरेषुच विमानवरमालासुवातस्कन्धस्थलीषुच विश्रान्तंसुरसेनासुकान्ताभुजल
तासुच हारिहारविलासासुलोकपालपुरीषुच १९ नकिंचिद्दृष्टवितंसाधुसर्वमार्गेषुवि।
षोपमरागा दग्धंभस्मायतेतानविज्ञानमयुनामया २० श्रुतंस्पृष्टंतथादृष्टंभुक्तंयातंपुनःपु
नः संस्तुष्वविरसंभूयः किंभजामिवदाशुमे प्राप्तेनयेननोभूयःप्राप्तव्यमवशिष्यते तन्मा।
मोयत्नमातिष्ठेत्कष्टयापिहिचेष्टया येनकान्ताश्चिरंभुक्ताभोगास्तस्यहजन्तुभिः दृष्टेनक
स्यचिन्नक्षीणंतल्कृत्त्वाममलवस्थावा शरीरसीमान्तगतादुरिन्द्रियपताकिनीम् येनैतन्मत्स्या।
त्यिताम्ताततएवेहसङ्कटाः २७ जितेन्द्रियाःमहासत्त्वाःयेनतएवनराभुवि शेषानहंमिमा
न्मन्येमांसयन्त्रगमरागाखलान् नीतोस्मिपरमंखेदमभिदावेद्धिरिन्द्रियैः एकएवमहा
वरोपतस्करैःपथिकोयथा २९ आपन्निमग्नंममेवमकिंचनंत्वमामुद्धरोद्धरपशील

द्योदयेनयेनामेकेचनजगात्स्वजयन्तिसन्तस्तत्संगमंपरमशोकहरंवदन्ति २९ भुसुण्डः सा
धुनिर्घायधराधीशादिक्पालवृद्धोस्मिभूतये भवान्यद्रूपसुकृतराशिश्चिरेणागत्यानमर्हसि मगत्वसा
न्तुवृद्धमममवस्तुत्वोत्सदयमसत् यच्चेदंभातितद्ब्रह्मनचान्यत्किंचिदेववा समाकर्णयगुरोर्वा-
क्यायतन्तेयेस्वयत्नतः संकल्पत्यागमात्रेणपदप्राप्नुवन्तिजयन्तिते ३१ संकल्पोन्मेषमात्रेणाज
गच्चित्रंविलोक्यते तदन्तेन्मेषविलयेचित्रहचित्तनचित्रवत् यस्मात्तपानदानादावनादस्मु
पेयिवान् तस्येदंपश्चिमंजन्मनसकर्मसमस्तकृति चिद्घमेत्कारएवायमविकल्पनसंज्ञ
यः अत्यन्तमेवस्वायत्तोयथेच्छसितथाकुरु ३२ शास्त्राणिादयितान्यानिलग्नान्यङ्केनिरम्ब
रे यावद्ध्यमानःस्तमसःसपरस्मिन्पदेस्थितः तावत्पुरुषयत्नेनयैर्वैराग्याभ्यासमाहरेत् या
वत्स्वशुभ्रतोदेतिपदार्थोदयनेभृति अर्हंमिथःसंकथयाभावःशास्त्रविचारणैः आत्मप्र
त्ययतःशिष्टमविद्यायानिवर्तते यतःकृतश्चिदन्विष्यसविरागममत्सरम् जनेसज्ज
नमात्मज्ञंयत्नेनाराधयेद्बुधः ३० अर्हंसज्जनसंपर्कादविद्याविनश्यति चतुर्भागस्तु
शास्त्रार्थैस्चतुर्भागःस्वयत्नतः साधुसंगमशास्त्रार्थस्वयत्नैःक्षीयतेमलम् एकैकेनाथ
सर्वैश्चतल्पकालक्रमादपि जगत्प्रसरस्यस्तदेशउपयुज्यतेनकालोयावणोस्तम्भस्या
लोकस्यास्वरेयथा ४० अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासंपुरातनम् यद्वृत्तंदेवराजस्यत्रसरे
णरूदेवपुरा क्वापिकल्पस्वरेशोभवच्छक्रस्त्रिभवनेश्वरः गुरूपदेशशास्त्राभ्यासात्तत्क्षीणाव

रणोभवत् ८२ नारायणादिष्टुत ततः कदाचिद्दीपशालिषु क्वचिद्देवनिलीनेषु मत्स्वेव कस्मा
न्मराधिपः शस्त्रज्वालानलोद्गारैर्युध्यत महासुरैः विजितैस्तैर्महावीर्यैर्वनोद्यद्दवदाकु
लम् तद्वान्तदृष्टिप्रविष्टमनाकल्किद्रुमवाप्यसः कमप्यकाण्डकोशस्यं त्वमरेणं विवेश सः
अथविस्मृतसंग्रामोनिहृतिंसमुपागमत् कल्पितेसममसौतत्रापसद्धारणादनभ्रतवान् ८६
गहस्यः सददर्शाथकल्पितेनगरेवहिः नगरान्तर्गतोयश्च तत्रोजनपदेहरिः ताहृग्रतिसृ
तितवान्सशक्रोत्रिजगज्जनः सपातालमहीव्योमविष्णपार्कादिपर्वतम् तत्रसइन्द्रस्तनुत्र
कुन्दस्तनुत्रोपीन्द्रत्वंकृत्वापरंपदं प्राप्ताः पर्वपोत्रसहस्राणिसमतीतानिसुन्दर तत्राया
पिस्तेरेशस्यपेषां राज्येस्यितोशकः तस्यशाकस्यकुलजः कश्चिदासीन्नराधिपः तस्याभ्रूज्ञा
नंसंप्राप्तिर्हृहस्पतिगिरोदिता ५० युयुपेदानवैः सार्द्धमजयत्सर्वशात्रवान् शतंचकारयज्ञा
नांमज्ञानोज्ज्वीर्यमानसः उवासकार्यवसतोविसवालान्तरेचिरम् अन्यान्यपिचवृत्तान्तश
तान्युवव्भवसः मायाविब्रह्मतत्वमेवहमितीपालदपश्यत् सर्वशक्तिपरंब्रह्मसर्ववस्तुम
येततम् सर्वथासर्वदासर्वंसर्वैः सर्वत्रसर्वगम् ५२ सर्वतः पाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम्
सर्वतः श्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यसंस्थितम् ध्यानेनसर्वमेकत्वपश्यंष्टिरमदारयीः ददर्शसम
सोसर्गमसद्दीयंमहामतिः ततोस्मिन्विचरन्सर्गेशक्रान्तेशक्रतांगताः चकारजगतोराज्य
न्तातशतशोमितम् ५४ विद्याधरकुलाधीशइत्यघेवमदेवराट् तसेन्द्रस्यकुलोत्पन्नइतिवि

नि॰प्र॰
१-२

ह्रियया स्थितम् ॥ ५७ ॥ इति मायेयमादीर्घा प्रसृता मत्ययोन्मुखी सत्यावलोकमात्रेण विलयैकविला-
सिनी ॥ यन्नास्ति तन्न नाशेऽपि वशो यं शान्तमसि ध्रुवम् ॥ संप्रबुद्धोऽसि मा भूयो निर्मलं भ्रान्तिमाहर
व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः शिवमसि शान्तमसीश्वरोऽसि नित्यः ॥ खमपि भव तिर्यग्वर्ततो यमाने जग-
दपि वा परमाणुरूपमेव ॥ ६१ ॥ भुशुण्डो वसिष्ठमाह ॥ कथयत्येवमध्यावं सविद्याधरनायकः आ-
सीत्संशान्तसंवित्तिः समाधिपदविश्रामवान् ॥ प्रबोध्यमानोऽपि मया भूयो भूयस्ततस्ततः ॥ न पा-
पाततुषेणापि परं निर्वाणमागतः ॥ अतउक्तं मया राम यदिच्छेद्धि चेतसि उपदेशः प्रसरति तैल-
बिन्दुरिवाम्भसि ॥ ६२ ॥ इयं हेयमुपादेयमिदमित्यन्तरस्थिता यस्यास्तस्य भवायाऽस्ति सर्वज्ञस्यापि
मूढता ज्ञानिनैव सदा भाव्यं राम न ज्ञानबन्धुना अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबन्धुताम् ॥ ६३ ॥
व्याचष्टे यः पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ॥ यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबन्धुः स उच्यते ॥ वसना-
शनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये जानन्ति ज्ञानबन्धूंस्तान्विद्याच्छास्त्रार्थशिल्पिनः ॥ प्र-
वृत्तिलक्षणो धर्मो वर्तते यः श्रुतोचिते अरूढवृत्तिर्ज्ञानत्वात् ज्ञानबन्धुः स उच्यते ॥ आहारार्थं क-
र्म कुर्यादनिन्द्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थं प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जि-
ज्ञास्यं येन भूयो न जन्म ॥ प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ॥ तिष्ठत्याकाशहृदयो यः
स पण्डित उच्यते ॥ ७ ॥ संविन्मात्रे विदुर्जन्तु तस्य प्रसरणाज्जगत् ॥ आत्मनिष्ठत्वमज्जगत्यस्मा-
त्तु पदेशाद्भवः ॥ नीरसो भव भावेषु ...वेषु विभवादिषु पाषाणहृदयेन त्वा यथा भवसि भूतये

१-२

विरागवान्सर्वापास्तसमस्तभववासनः उन्याययतोऽहं प्रकृतेरस्यामद्रिं दिवाद्रिनः मरुमार्गेराजसं
तमः किंवा न ग्रामकं विशन् सन्तापशान्तये शैलो मद्रिं ग्रीष्मरागसत्तमः त्वाम्पितामहयज्ञार्थिन
भ्रमागच्छता मया अपरिज्ञातनीरागमार्गमित्र ध्रुभाकृते ७५ मरुमार्गमहादरापपान्यखा
गतमस्तते ग्रामे विश्रामरागेनैव वर्त्तते पामरास्पदे तत्तुल्लवरागपातेनभ्र यथ्वाभिवर्द्धिते व
रमन्ध्यगुहाग्निहं वेशिलान्तःकीटतावरम् ७६ वरं मेरो पशुमृगेगान ग्राम्यजनसंकुमः मंकिः।
भगवन्कोऽसि हर्षगीत्मा महात्मा कथमात्मवान् पशुपस्तनाकुलालोकं ग्राममयाऽऽगमिवाच्यगः
किं त्वया पीतममृतं किं त्वं समवाप्य राज्यं सर्वार्थदिकोऽपि चिरे संहर्षोऽवराजसे अन्योऽसि प
रिहर्षेऽसि हर्षोऽसीव स्थिरोऽसि च ७८ न सर्वमसि सर्वं च न किंचित्किंचिदेव च उपशान्तेच
कान्ते च दीप्तमप्रतिघानि च निहत्तं वोऽर्जितं वादृग्रूपं किमिति ते मने अहं तावदयं विप्रः
शाण्डिल्यकुलसम्भवः मद्गि-नाम महाभागतीर्थयात्राप्रसङ्गतः गत्वा सुदूरमध्वानं हृ
ष्टानि तीर्थानि संप्रति चिरकालेन सदनमात्मीयगन्तुमयतः न च मे गन्तुमुद्योगो विरक्तमन
सोऽगृहम् दृष्टानि उत्सकाशानि भूतानि भुवनोदरे भगवन्सत्यमात्मानं कथयेहानुकम्पया
गम्भीराणि प्रसन्नानि साधु चेतः सवांसि हि दर्शनादेव मित्रत्वं कुर्वतो महतां पुरः कमलानी
वम्लानि विकसन्त्याश्वसन्ति च ममेदं च मनो माहात्म्यमारम्भमसम्भवम् ८० मन्ये हातेन
समर्थं सन्तं वो यान्तकम्पिते: वसिष्ठः वसिष्ठोऽस्मि महाबुद्धे मुनिरस्मि नभोगृहः केनाप्य

नि॰प्र॰
१--४

थैनुराजर्षिरिमंमार्गमुपस्थितः मागाविषादंपन्थानमागतोसिमनीषिणाम् ८९ प्रायःश्रा
न्तोसिसंसारसागरस्यपरंतटम् वैराग्यादिभवोदारामतिरुल्लिखयीदृशी ९० आकृतिःशा
न्तिरूपाचनभवत्यमहात्मनः लोकिः भगवन्भूरिशोभाढ्यादिशोदशदृशोयथा नयानन्त
पुनःसाधुलब्धःसंशयनाशकृत समस्तदेहसाराणांसारस्याद्यफलंमया गिरन्तोस्मिभ
गवन्पश्यन्दशाःसंसारदोषदाः पुनर्जातपुनर्नष्टंसुखदुःखभ्रमःसदा अवश्यंभाविपर्यन्त
दुःखत्वात्सकलान्यपि सुखान्येवातिदुःखानिवरंदुःखान्यतोमते ९१ इच्छदुःखवदन्तत्वा
दुःखयंतिसुखानिमाम् कल्लोलकलिलंशून्यंचेतःक्षुब्धाब्धिदुर्भगम् मामिन्द्रियार्थैक
परेनस्पृशंतिविवेकिनः उदितोनविवेकार्कोवासनारजनीक्षयः अवस्तुवस्तुवद्दृष्टंम
नस्थितमतन्द्रजः शाम्यन्तिमोहमिहिकाःशरदीवसायोधाःप्रशान्तभवन्तिविमलाश्चतथा
ऽखिलाशाः सत्येतिवाग्भवत्साधुजनोपगीतामद्यैवयेननभवताभवशान्तिदेन ९२ व
सिष्ठः संवेदनंभावनंचवासनाकलनेतिच अनर्थायेहशब्दार्थौविगतार्थौविजृम्भते ९३
प्रथमेन्द्रियैर्विषयोपभोगलब्धानांसंवेदनेव्यपगतेविषयेतदनुरणनसन्धानेनपुनःपु
नर्भावनंतेनतदाकारलाञ्छनंतत्पाश्चिन्तेदृढवासनातयाचमरणादिकालेपिभावि
देहाद्यारम्भानुकूलाकलनातत्स्फूर्तिरितिचतद्विपर्ययहसंसारेऽनर्थायसर्वानर्थबीज
भूतोविगतार्थौमिथ्याभूतःपदार्थोऽविद्ययाजृम्भतइत्यर्थः तत्राद्ययोरत्यन्तमनर्थता

104

१--४

न्तयोरस्तु तन्मत्स्वभावेनेत्याशयेनाह वेदनं भावनं विद्धि सर्वदोषसमाश्रयं तस्मिन्नेवापदः स
न्निलतामधुरसे यथा १० विविक्तिनो वासनया सह संसारसंभ्रमः द्वीयते माधवस्या
न्नेशैनैरिव वराग्रसः १ बोधावबुद्धं यद्धस्तु बोध एव तदुच्यते नाबोधं बुध्यते बोधो वैरूप्यान्ने
ननान्यता २ वैरूप्याद्धि कुतः स्वत्वात् बोधाभेदं विनास्फुरणात् सिद्धेर्बोधस्य च बोधाभेदा
योगादित्यर्थः द्रष्टृदर्शनदृश्येषु प्रत्येकं बोधमात्रता सारस्तेन तदन्यत्वं नास्ति किंचित्स्व
पुष्पवत् परस्परमिलनेनाभेदापत्तिस्तु जलस्य जलेनेव सजातीयानामेव भवतीति ज
गतस्तदनुभवमात्रत्वेऽनुभवानामेकत्वे चिदेकत्वसिद्धान्त एव पर्यवसन्न इत्याह सजाती
यः सजातीयैनैकतामनुगच्छति अन्योन्यानुभवस्तेन भवत्येकत्वनिश्चयः यदि काष्ठोप
लादीनां नभवेद्बोधरूपता तत्तदानुपलम्भः स्यादितेषामसतामिव अहमित्येव बंधाय
नाहमित्येवमुक्तये एतावन्मात्रके वन्धे म्लायन्ते किमशक्तता ४ कष्टानां वासनावार्तेर्नन्तरागा
नामितस्ततः तान्यापतन्ति दुःखानि तत्र वक्तुं न पार्यते भ्रान्त्वाम्भशंकरतलाहतकन्दुकाभंलोकाः
पतन्ति निरयेषु रसेन रक्ताः क्लेशेन तत्र परिजर्जरतां प्रयाताः कालान्तरेण पुनरन्यतिभा
भवन्ति ६ सर्व एव त्विमे भावाः परस्परमसंगिनः पटद्यामनुपलानीव भावेनैतेषु मृत्स्वला ७
सर्व एव त्विमे भावा देहदारधनादयः क्षिप्रमाशु फसिकताशारावविशारवः पर्यालोचन
मात्रेणावन्ध्यगन्धोन विद्यते गच्छतो मार्गवैषम्यमिवालोकनकारिणः सर्वेषामेव भावानां

नि॰प्र॰
१०५

चिदाकाशात्मनामपि मिथ्यैवस्वप्नशैलानामिवयार्थिवतास्थिता १० अपैदेहेवहेनोवन्धउपेहे
वविमुक्तता सर्वशान्तिविताननस्यां विश्रान्तेन किमीप्सते ११ मन्दिकेनेति श्रुतवता ततो मोहोम
हानपि अशेषेणापरित्यक्तस्तेनैव त्वगिवाहिना प्रवाहापतितं कार्यं कुर्वता यास्तवासनम्
तेनवर्षशतं स्थानेस्थितमद्रौसमाधिना तत्राप्ययावत्याबोधोसमयमीमतिष्ठति संशान्ता
करणो योगी बोध्यमानः प्रबुध्यते १४ इति मन्दिकप्रसंगः वसिष्ठः नविद्यते यथा व्योम्नि
वनस्तेनहस्तसेकते विप्रुत्क्षणाङ्कु विम्बंच तथा देहादि चेतनस्ति यथैव वेत्सि न तथा पुनः पौ
रुषयत्नतः वासनां कुरु निर्मलामेतदेव परं शिवम् १६ पौरुषेण प्रयत्नेन यथा जानासि वा
यथा निवारयाहंभावांशमेषोसौ वासनाक्षयः नास्त्येव पौरुषादन्यत्संसारोत्तरणे गतिः नि
रहंभावरूपेस्मिन्वासनाक्षयनामनि शोके चापत्सु घोरेषु संकटेषूत्सवेषु च यथाक्रमं
यथादेशं कुरु दुःखमदुःखितः समागमेषु कान्तानां मन्त्रसेवेष्टदयेषु च आनन्दं भज सौम्या
त्मा वासनाक्रान्तमूढवत् २० भ्रातानिम्नेषु कार्येषु संग्रामादिषु निर्दह दावानलस्त्वरणार
नीव वासनाः क्रमागतेषु रिक्तेनार्थं वकवञ्चितयार्जय अर्थोपार्जनकार्येषु वासनां
जनेषु कारुणार्हेषु धैर्यं कुरु महात्मसु आत्मारामम नामो नीवासनाः २२ आत्मभावनया
साधो नित्यमन्तर्मुखस्थितेः वज्रधारापितेरामपतिता यन्ति कुण्ठताम् हृन्नित्यागवि-
लीनेन न किंचित्स्मरता वहिः अन्तर्वत्यन्तसुप्तेन चेतसास्ति च विज्वरः २५ जाग्रत्स्वपि

105

५

सुषुप्तस्वप्नजाग्रत्षि च स्वप्नसुप्तके जाग्रत्सुषुप्तयोरैक्यानन्दस्य स्थितिरामयः २६ नचद्वैतं नचैवै-
कं जगदित्येव निश्चयी परमामेहि विश्रान्तिमाकाशविशदाशयः रामः यद्येवमुनिशार्दूल
तदहं प्रत्ययात्मकः भवानेव हि किं तावद्वसिष्ठाख्यः स्थितो वद २८ वाल्मीकिः राघवेणेदतित्वे-
वं वसिष्ठो वदतां वरः तूष्णीमेव मुहूर्तार्द्धं मतिस्पन्दप्रचेष्टितः तस्मिंस्तूष्णीं स्थिते किं स्यादि-
ति सभ्ये महाजने पतिते संशयाम्भोधौ रामः पुनरुवाच ह ३० किमर्थं भगवंस्तूष्णीं भवान
हमिव स्थितः न सोऽस्ति जगतां न्यायः सतां यन्नोत्तरद्वामः वसिष्ठः नमेवक्तुमशक्तत्वाद्युक्ति-
त्वय उपस्थितः किं तु प्रश्नस्य कोट्यास्य तूष्णीमेवानवोत्तरम् द्विविधो भवति प्रष्टा तत्त्वज्ञोऽज्ञोऽथ
वापि च अज्ञस्याज्ञतया देयो ज्ञस्य तज्ज्ञतयोत्तरः ३३ एतावन्तमभूत्कालं भवानज्ञाततत्पदः
भाजनेसविकल्पानामुत्तराणां महामते तत्त्वज्ञस्त्विदानीं ज्ञातो विश्रान्तः परमे पदे योग्यो
न सविकल्पानामुत्तराणामसि स्फुटम् यन्मयोक्तं हि भवतः पुरुषो वक्ति तादृशम् ज्ञेयमा-
त्रमयश्चाहं वागतीते पदे स्थितः ३६ जीवतोऽप्युपशान्तस्य शान्तस्य व्यवहारवतोऽपि च शववद्यद-
वस्थानं तदाहुः परमं पदम् अहं नैव पराविद्यानिर्वाणपदरोगिणी तथैवान्विष्यते सद्भि-
स्तदिन्दुमन्तवेष्टितम् न तथा शारदाकाशं न तथा स्तिमितोऽर्णवः पूर्णेन्दुमध्यं न तथा यथा-
ज्ञः परिराजते चित्रसंगारसैन्यस्य युद्धस्याद्भुतवृत्तता यथा तथैव समुताज्ञस्य व्यवहारवतोऽपि
च ४० उपशान्तिरोऽपलभे प्रशान्तो व्यवहरन्नपि शववन्नान्यतामन्तर्निर्वाणोऽनुभवत्यलम् ४१

नि॰ प्र॰ २--६

106

तस्मात्सर्वमनाश्रित्य व्योमवत्समुपास्यतां अधुनः सर्वशोऽयं यइह विस्मरणं परम् शान्तताव्यवहा
रो वा रागद्वेषविवर्जितः विश्रान्तस्य परे तत्त्वे दृश्यते समदर्शिनः ५२ अथवा शान्ततैवास्य निर्वासना
स्यावशिष्यते निर्वासनः किल मुनिः कथं व्यवहरत्वसौ यावत्तस्य न निर्वाणपरितोषमुपागत
म् तावद्व्यवहरत्यस्य रागद्वेषभयोदयः तज्ज्ञाने सत्समाधिर्वा यदवेद[illegible]मास्थितम् अजडानां
जडमिव समं शान्तमनामयम् द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भविस्तरैः माविषीदत दुःखाय वि
बुधाश्चबुधाइव कोऽहं कथमिदं रूपं को जीवः किं च जीवनम् इति तत्त्वज्ञसंयोगाद्यावज्जी
वं विचारयेत् विपश्चित्संगमैर्बुद्धिं नीत्वा परमतीक्ष्णतां अज्ञानलतिकासिकाकरणशः क्रि-
यतामलम् ५३ द्वौ व्याधी देहिनो घोरावयं लोकस्तथापरः याभ्यां बोधारोगो दुःखान्निर्भुक्ते
सर्वैर्हि पीडितः ५४ इहलोके यतन्ते ज्ञा व्याधौ भोगैर्दोषधैः आजीवितं यथाशक्ति चिकि
त्सानापरामये परलोकमहाव्याधौ प्रयतन्ते चिकित्सनम् शमसत्संगबोधाख्यैरमृतैः सुपुरु
षोत्तमः इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति।
इहलोकचिकित्साभिर्जीवितं यान्तमाद्यतम् आत्मज्ञानेष्वधीरेज्ञाः परलोकश्चिकित्स्यताम्
आयुर्वायुचलत्पत्रलम्बाम्बुकणभङ्गुरम् परलोकमहाव्याधिर्यत्नेनाशु चिकित्स्यताम् ५५
परलोकमहाव्याधौ यत्नेनाशु चिकित्सिते इह लोकमयो व्याधिः स्वयमेवोपशाम्यति भोगपा-
ङ्कार्णवे मग्ना आत्मानो ज्ञायते यदि स्वयोरुष चमत्कृत्या तदुपायोऽस्ति नेतरः अजितात्मा जनो।

६

मूढो भोगैककर्दमे आपदं याव्रतामेति पयसामिव सागरः ५९ जीवितस्य यथा वाल्ये हृद्यं
प्रायमकाल्पिकं निर्वीरास्य तथा भोगसंत्यागो रागशान्तिदः ६० प्राप्तेषु सुखदुःखेषु योनश्य
ति स न श्यति यो न नश्यत्यनाशो सावलेशा सोपदेशनैः यस्यैव च्छेद यल्लस्य सन्त्यव शंपसु।
स्वादयः ते चेत्तस्य चिकित्स्यन्ते स्वेमिच्छेवमच्यताम् यः स्वादयन्भोगविषं रतिमेति दिने
दिने सो ग्नो स्वमर्हिं ज्वलितेक ह्वयमृच्छति ६२ निर्वृकृत्वं समाधानमा कुरागमभ्युपरागः।
यथा शामयेन्मनो निकं छेत्तोषिकं केनापदेशशतैस्तथा ६३ च्छेदयो यथा दुःखमिच्छा शान्तियथा सु
खम् तथानन्तरकेनापि ब्रह्मलोकेन लभ्यते ६४ कामाचेविद्रुष्ठितं तत्कौतिमात्र्व्यच्यते एताव
न्मेव शास्त्राणि तपांसि नियमा यमाः ६६ यस्ति च्छा स्लानवे यतनेन करोति न रायमः सोन्यह
पेस्व मात्मानं दिनानुदिनमृच्छति शास्त्रोपदेशगुरवः प्रेक्ष्यन्ते किमनर्थकम् किमिच्छान
नुसन्धानसमाधिर्नोपगम्यते यस्येच्छानानुसंधानमात्रे दुःसाध्यतामतेः गुरूपदेशशा
स्त्रादि तस्यान्तं निरर्थकम् ६७ इच्छा निरासरहिते गते साधोः स्वरेणापि च दस्युभिर्मुषितस्येवा
युक्तमाक्रन्दिते चिरम् ६८ आत्मनो निर्विवेकस्य यदिच्छा परिहस्तराम् संसारविषवृक्षस्य त
देव परिसेचनम् प्रतिषेधविधीनां तु तज्ज्ञानविषयः क्वचित् शान्तस्य वै परो यस्य कोस्य
किं वक्ति किं कृते एतदेव ज्ञाताविह्व यदिच्छास्तमितानवम् ज्ञादने सर्वलोकानामथानुभ

नि॰ प्र॰
१०७

107

वपुर्वत्र दृश्यं विरसतां यातं यदा न स्वदते क्वचित् तदा नेच्छा प्रसरति तन्देवच विमुक्तता ॥७८॥ दुःखे
सुखे भावनया कुर्वन् विषमिवामृतम् इति निश्चितधीरात्मा प्रबुद्ध इति कथ्यते इहेच्छानिच्छते जस्य
शाम्यतो यदलं समे तथापि प्रीयसे मन्ये न त्वति क्षोदयंस्त्विदम् चित्तस्रोतोऽन्यथात्वं यत् स्वच्छिन्नमेव
संसृतिः सेच्छातन्मयता मन्ये मुक्तिर्ज्ञात्वेति शाम्यताम् ॥७९॥ इच्छा हासिकया विहेह हृदि स्फुला
प्रवर्तते जयन्ति यत्र नैतानि भूतानि मंत्रौषधानि च संविच्चूर्णप्रयोगेणातिमिपार्थं नयोगिनः
कुर्वन्ति जगदाकाशमाकाशं विज्जगन्ति च सिद्धसंकल्पनेगवाराप संख्यातियथाम्बरे तथास
र्गसहस्राणि संति तानि तु चिन्नभः ॥८०॥ अनहन्तात्मनोऽज्ञस्य सतत एकत्वमास्ततः जरत्तृणलवा
यन्ते नन्तु नामाणिमादयः त्रैलोक्यं तृणवत्पश्यामि सदेवासुरमानवम् एकरोमांशविश्वस्य य
ह्लोभाय महात्मनः अहमस्त्यविचारेण विचारेण विचारणाद्धमस्ति नो अभावादहमर्थस्य
ब्रह्मजगत्वा च संसृतिः आब्रह्मादिजगद्दृश्यं यस्मै न स्वदते स्वतः आकाशस्यैव शान्तस्य तन्मात्रु
नेत्वमन्तमाः सर्वार्थविद्ध मननः स्वतः सर्वात्मनस्तव सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वमाचर शांतशि
वम् निर्वासनस्य विरसस्य निरेषणस्य शास्त्राहते कर्वनत्वविनोदहेतुः शास्त्रार्थसज्जनमतो
प्यमलस्य तस्य संवेदनेष्वनभिसन्धिमतः स्वतन्त्रयम् ॥८१॥ यदा यदा स्वभावार्कः स्थितिमेति तदा
भोगान्धकारो गलति न सन्त्याप्यनुभूयते अविवेके विवेकाभ्यां भास्वरं भंगुरं जगत् बोधे
सदेव सद्रूपमभास्वरमभंगुरम् विवेकपरिन्तः स्वात्मा मयः स्फारवरप्रदः रुद्रोपेन्द्रा

७

दिग्ज्ञानज्वरमहाजालबाध्यते ९६ विचारशमसत्संगवल्लिपुष्पैकसर्जितः सद्योमोक्षफलः साधो स्वोत्मे
वपरमेश्वरः सत्संगशमसंतोषविवेकाः स्वर्जितात्मनः शिबीपक्षुसमायन्तेशास्त्राग्निविषवह्नयः
देवार्चनतपस्तीर्थदानान्यतिकृतान्यपि भस्मायन्तेनिरर्थत्वाद विवेकात्महात्मनाम् एतान्यपिवि
वेकेनक्रियन्तेसफलानिचेत् विवेकएवतत्कस्मान्स्फुटमन्तर्नसाध्यते ९८ नयानयाविवेको
न्नहर्षं निवेयः शमान्वितैः यथायथापुनःशेषमुपयातिनविभ्रमैः यथास्थितंचतिष्ठंतिगच्छन्त
स्वयथागतम् यथाप्राप्तैककर्माणः संपद्यन्तेबुधाः परम् अथवासर्वसंत्यागशान्तान्तः करणो
ज्वलाः एकान्तेष्ववतिष्ठन्तेचित्रकर्मार्पिताइव ९० सनेत्रत्र्यानुभवंजातितेऽन्यइवभ्रमैः ति
वीरावरीयन्तश्चस्त्राप्यतेनतेनशाम्यति अज्ञानज्वरमेतत्स्यबोधशीतलितात्मनः एतदेवभवेच्चि
कृयद्दोगामपुनरोचते ९९ अयतांचिन्मयव्योम्नापीयतांपरमोरसः स्थीयतांविगताशंकं निर्वा
णानन्दनन्दने २०० इत्यालोकमनस्कारमगात्स्वान्तुपारगिनः वध्यमायासमासेषिमोमाद्य
पद्यतेगाकाः १ समाधिवीजंसंसारनिर्वेदः पततिस्वयम् चित्तभ्रमोविविक्तायांविवेकिजनका
नने २ सेकैरमीभिर्यत्नेनसंसेक्तव्यम्रवेदिवा शुद्धैःस्निग्धैःपवित्रैश्चमधुरैरात्मनोहितैः ३
सत्संगमनवल्लीरैरेनर्वैरम्रतैरिव अन्तःशून्यपदैः पूर्णैः स्वच्छैरमृतशीतलैः विस्तृतैरमृता
कुल्याशास्त्रार्थवरवारिभिः वीजंसंसारनिर्वेदोरक्ष्यध्यानस्यपत्नतः तपःप्रकारदानेनपदार्थ
घटनेशितैः तीर्थायतनविश्रान्तिवृत्तिविस्तारकल्पनैः ६ कर्तव्योक्तशितस्यास्यरक्षितानिहिता

नि॰ प्र॰
१०८

108

शयाः सन्तोषनामाप्रियया नित्यमनुरक्तया न्वितः १३ संपदः प्रमदाश्चैव तरंगाभोगभंगुराः यतेत्याः
शनयस्तस्मिन्नु रक्ता भ्रसमीरिताः ये यौदार्यदयामैत्रीर्जपस्नानतपोदमैः विनिवारयितव्यास्ताः
प्रणावार्थत्रिशूलिना १४ इतिसंरक्षितादस्माद्धानबीजात्प्रवर्तते आभिजात्यान्ततः श्रीमान्विवे
कान्विवेकाख्योनवाङ्कुरः तस्मादंकुरतः पत्रेऽउभेविकसतः स्वयम् एकेशास्त्राभिगमनं द्विती
यं साधुसंगमः स्तम्भमेषनिवभातिस्थैर्यं नामसमुन्नति संतोषत्वग्विवलिते वैराग्यरसरञ्जि
तम् शास्त्रार्थसाधुसंपर्कवैराग्यरसपीवरः रागद्वेषकपिक्षोभैर्मनागपिनकम्पते स्फुटता
सत्यतास्तन्त्रा धीरता निर्विकल्पता समता शान्तता मैत्री करुणाकीर्तिरार्यता १६ लताभिर्गुणाप
त्राभिः सप्यानतरुरूर्जितः यशः पुष्पाभिरेताभिः पारिजातायतेयतिः कृतोप्यचेष्टितेष्वेवसं
प्राप्तेषुविधेर्वशात् भोगेष्वरतिमायातिपान्थोमरुमहीष्विव तूर्णांस्तीराश्रवानन्दो हृमः स
सारहन्निषु अन्तः शरीमनामौनीकामपिस्थितिमृच्छति १७ एवंविषयवैतृष्ण्यं समाधानमु
दाहृतम् आहृतेयेनतन्त्रनंतस्मिन्ब्रह्मणोनमः परविषयवैतृष्ण्यं वज्रध्यानं प्रसाध्यताम्
भेदे विगलिते ज्ञानादन्यध्यानक्रमेणकिम् श्रुतपाठजपान्तेषु समाधिनिरतो भवेत् समा
धिविरतः श्रान्तः श्रुतपाठजपाञ्श्रयेत् २० ततो घोद्यानखरोडषु पुष्पप्रकरहारिषु विश्रा
म्यतेवीतभयं यथासाधुसमागमे अनुत्तमं सुखंयस्मैचिरायपरिरोचते जगज्जराशिखा
दृष्यासौ धिंयपश्यतुपाम्यतु २२ वसन्तो नन्दनोद्यानमिन्दुरम्बरसः स्मृताः इत्येकतः समृद्धिते

८

संतोषामृतमेकतः अर्थोपार्जनरक्षाणां जानन्नपि कदर्थनाम् यः करोति स्पृहां मूढो नरप
शुतेन संस्पृशेत् २४ मनसो वाह्यमारम्भमान्तरे चलनानि यः समं वेत्ति स्पृहाद्वेषरागात्स्वदे
त्रप्रकाशिते ददात्येनं महाबुद्धेर्निर्वाणं परमेश्वरः अहर्निशं परमया चिरं भक्त्या प्रसादितः
ईश्वरेण महाबुद्धेर्हेतुनेन च सदुर्लभः महावोधमयैकात्मा स्वात्मैव परमेश्वरः प्रसन्नः सम
हादेवः स्वयमात्मा महेश्वरः वोधाय प्रेरयत्याशु हृतस्ते शुभेहितैः आत्मसंप्रेरितो हृतो
विवेको नाम नामतः हृद्गुहायां सदानन्दस्तिष्ठतीन्दुर्विवाम्बरे २५ आहृत्य पौरुषवलान्वः
विजित्य तन्द्रीमत्याय तर्जितस्मर्जितवासनौघम् संसारपाशघनपञ्जरमञ्जसैव भंक्त्वाः
भ्युदेयमभिनाऽञ्जसमेन भाव्यम् इमे ये जीवसंघाता हृश्यन्ते दशदिग्गताः नरनागसुरा
गेन्द्रगंधर्वाद्यभिधानकाः ते स्वप्नजागराः केचित्केचित्संकल्पजागराः केचित्केवलजा
यत्स्वाप्निशरज्जाग्रत्स्थिताः परे घनजाग्रत्स्थिता स्थान्ये जाग्रत्स्वप्नास्तथेतरे क्षीणजाग
रकाः केचिज्जीवाः सप्तविधाः स्मृताः २२ कस्मिंश्चिद्ब्रह्माण्डकेनकल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित्
केचित्स्वप्नाः स्थिता देहे जीवा जीवितधर्मिणः ये स्वप्नमपि पश्यन्ति तेषां स्वप्नमिदं जगत्
विद्धि ते हि स्वल्पच्चोन्ने जीवकाः स्वप्नजागराः जीवलेपाख्यानवज्जीवन्तः सन्तः स्वप्नं पश्य
न्ति क्वचिदेव प्रसुप्तानां यः स्वप्नः स्वयमुत्थितः विषयः सोयमस्माकं तेषां स्वप्ननरा वयम्
कस्मिंश्चित्माक्तनेकल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् अनिद्रालवप्रवान्तः संकल्पैकपराः स्थि

ताः ३८ संकल्पोपशमे भूयस्तन्मयं वाश्रयन्ति ते देहे तेऽन्ते वयमिमे संकल्पपुरुषाः स्थिताः प्रा
यस्येनावतीर्णास्ते ब्रह्मणो हे हितात्मनः प्रोक्ताः केवलजागर्याः प्राग्जाग्रत्प्रविकाशिनः ३९ दा
नि॰प्र॰ मन्यालकदवत्प्राग्जाग्रत्वेन्निविकासलक्षणाः स्वप्नभूम्याः कल्पान्तरीयजाग्रत्संस्कारस्य जाग्र
१--९ ज्जननेनैवोपक्षीणस्यैतत्कल्पीयस्वप्नहेतुत्वाकल्पनादितिभावः अयोजन्मान्तरगतास्ता
एवं चिरं जागराः कथ्यन्ते प्रौढिमायाता कार्यकारणचाविरात् ४१ तएवदृढरूढतांविशाज्ज
उस्थावरतांगताः घनजाग्रत्तया प्रोक्ता जाग्रत्त्वघनतां गताः जाग्रत्स्थितिविशेषणात्त्वमेस्था
वराणामपि मनःप्रभावाद्दर्शनमस्त्येवेति गम्यते इति पञ्चधा भिन्ना बद्धजीवाः अवशि
ष्टभेदद्वयं जीवन्मुक्तेषु दर्शयति येऽत्र शास्त्रार्थसत्संगवोधिता वीयमागताः पश्यन्ति स्व।
प्नवज्जाग्रज्जागत्त्वप्रमा भवन्ति ते चतुर्थपंचमषष्ठभूमिकास्थाइतियावत् येत्वसंप्राप्त।
संवोधा विश्रान्ताः परमे पदे क्षीणजाग्रन्मभृतयस्ते तुर्यां भूमिकां गताः इति सप्तविधो भे।
दो जीवानां कथितस्तव समुद्राणामिव मया बुध्वा श्रेयः परो भव ४४ पदार्थज्ञाने शैलादि
यथास्वप्नपुरादि च चित्ते वैकं परं व्योम तथा जाग्रत्पदार्थभूः पाषाणाख्यानमत्रेदं शृणु रा
राम रसायनं पूर्वं मये वयत्तुष्टे चित्ते प्रकृतमेव च कदाचिदहमत्यन्तविरक्तः स्विलो कीं।
नानाविधविक्षेपाकुलाचिन्तयन्नतिदूरे सर्वविक्षेपरहिते कस्मिंश्चिदाकाशकोणे रम्या
कुटीं कृत्वा दृढसमाधिस्थः शतवर्षानन्तरं प्रबुद्धः सम्प्राणापरितमभ्यागतसंविदं शम ९

109

भ्यागतेत्वहमिति ग्रस्तः पिशाचः रङ्कांगनाविवलितोऽथ कुतोपि सम्प्राप्तामसन्नमनवाप्नुवि
वोग्रहत्तम् ४८ रामः त्वामप्युदितनिर्वाणामहंकारपिशाचकः बाधते किमिति ब्रूहि मुने
संदेहशान्तये वसिष्ठः अहंभावं विनादेहस्थितिर्लज्ञाज्ञयोरिह आपद्येस्वनिदाघारानस्
स्थितिहेतोपपद्यते अयं त्वत्रविशेषस्तं प्राप्तविभ्रान्तचेतसः ऋतेनयेनाहंभावपिशाचः शान्तिमे
तिते ५० अहंभावपिशाचोयमज्ञानशिशुनामुना अविद्यमान एवान्तः कल्पितस्तेन संस्थि
तः अज्ञानमपिनास्त्येव प्रेक्षितेयन्नलभ्यते विचारिरणादीपवतास्वरूपं तमसो यथा यथा
यथा विलोक्यते तथा तथा विलीयते इहाज्ञता पिशाचिकां तथा विचारिता सती मनः षष्ठे
न्द्रियातीतेमनः षष्ठेन्द्रियात्मनः साकारस्यनिराकारं कथं भवतिकारणम् संकल्पेनाम्बरे
यद्दृश्यते विटपादिकम् स संकल्पस्तथाभूतो न तत्वास्ति पदार्थता एवं येयं चिदाकाशे सर्गा
दावनुभूयते सान्यत्रापरवाकाशे स[illegible] स्थितिरनर्गला एवंस्थिते कुतः सर्गः कुतोविद्या क्व चा
ज्ञता ब्रह्मशान्तं घनं सर्वं क्वाहंकारादयः स्थिताः ५२ मयात्वेवमहंभावःपरिज्ञातोयदाखिलः
तदामेविश्रमानोपि निष्फलः शरदभ्रवत् ततोहं श्रुतशब्दकर्त्रन्वेषणायसमाधौ चिदाकाश
मयोभूत्वानन्तसर्गान्तरस्य रविलक्षणासलक्षणान्वीक्ष्यातिस्त्वं देवीरामामार्यापठन्तीमप
श्यम् असङ्कुचितरिक्तचेतनसंस्मृतिमदितिप्रमृश्यमानानाम् अवलम्बनतटपिनमभि
तोनोमिभवन्नमेवमन्ये ५३ इति श्रुत्वातांरामामनाहत्य चिदाकाशमयोभूत्वाप्रलयादिक

नि॰ प्र॰
१०१

110

मपश्यम् तत्र रुद्रसहस्राणि ब्रह्मकोटिशतानि च दृष्टानि विस्मृतलक्षाणि कल्पवृन्दान्यलं मया।
तत्र कचिदनादित्ये निरहोरात्रिभूतले अकल्पयुगवर्षान्ते जगत्सृष्टेः क्षयोदयः ६१ तत्राहमि
व संसारशतभोगतत्समनीश्वराः दृष्टा वसिष्ठनामानो ब्रह्मपुत्राः सदुत्तमाः तेषु नामानुभूयन्ते ज
गल्लेशपुनरेव च उष्णानि चन्द्रबिम्बानि सूर्याः शीतलमूर्तयः विषाशनेन जीवन्ति म्रियन्ते
ऽमृतभोजनैः दृश्यन्ते पद्मपुष्पाभैः पादपैर्व्योम्निकानन ६४ सिकताः पीडिताः सन्त्यः स्रवन्ति
स्नेहकं रसम् शिलाफलककेभ्यश्च जायन्ते कमलान्यलं निरन्तरेषु वा काशे निरन्ने च वि
नोदये निरन्ने चित्रसंघाते निरन्ने जगतां गणो प्रत्याकाशकलाकोशं प्रति संसारमण्ड
लम् प्रतिलोकान्तराकारं प्रतिद्वीपं गिरिं प्रति प्रतिमण्डलविस्तारं प्रतिग्रामं पुरं प्रति प्र
तिजन्तु प्रतिगृहं प्रतिवर्षं युगं प्रति यावन्तो येऽनन्ताः केचिज्जीवा मोहविवर्जिताः स्थि
तास्तत्रानन्ताः संसाराः पृथगवस्थयाः तेषामनन्तर्जनाः संति जनं प्रति पुनर्मनः पुनर्मनः
प्रति जगज्जगत्प्रति पुनर्जनः ७० इत्यमायन्तरहितः एष इत्थमयो भ्रमः ब्रह्मैव ब्रह्मवित्य
त्वे नानेयत्नास्ति काचन ततो विनयान्विता विद्याधरी चिरं मत्सवि ये स्थिता त्वं का किमास सदा
सीति मया पृष्टा लोकालोकाचलोत्तरदिग्शिखरे शृंगशिलासंसारस्यास्य ब्राह्मणास्समान
सीज्जाया सर्वसिद्धिमती स्वविषये तस्थिरं स्थिरा वीत्या निविरक्तासतीत्वत्समीपे प्राप्तास्मीत्याह
महत्तां केवलं शुद्धं वेदार्थैः कान्तचिन्तचिन्तया नच यान्ते नचायान्ते वेत्स्यहो विगते षराः ७२

तेनाशेमत्यतिविद्वानपिनप्राप्तवान्पदम् अयमेवाहंचवाञ्छावः प्रयत्नेनपरंपदम् तदेतामर्थिता
ब्रह्मन्सफलाकर्तुमर्हसि मद्धतायर्थितोव्यर्थोनकदाचनकेचन १४ भगवतीसिद्धसेनास्त्व
दानभक्तिमानद त्वद्दृतेनेह पश्यामि घनाज्ञानदवानलम् ब्रह्मन्निवेवकरुणाकरकारणो
नमन्नोयतोर्थिजनवाञ्छितप्रणामानि कुर्वन्तितेनशरणागततामुपेतामामर्हसीहनतिर
स्कर्तुंरोनयोक्तुम् शिलायांकथंसंसारइत्याश्चर्यांकुलेनमयातयासमहितेनेमंसंसारमुह्ल्ला
घ्रातंसंसारलोकालोकशिखरशिलांप्राप्य क्वात्रसंसारइतिपृष्टाविद्यायर्थ्युवाच अयं यस्त्व
जगन्मूर्वमतिप्रकटमेववमे तत्पश्यामीदमादर्शइवविविक्तमस्फुटम् ११ चिरव्यर्थोन्ययया
नायसंकथाव्यथयामिथः स्वास्थ्यविस्मृतमात्मीयमवदातततंततम् योभ्यासःप्रकचत्पन्नः
सुहृच्चिन्तभसोरसान् भवेतन्मयमेवान्तरावालमितिलक्ष्यते नसच्छास्त्रेणसाविद्धिनस
न्मायेनसाकला अस्तिनास्त्यमितोयोगायदभ्यासान्नसिद्ध्यति ८ अहं शीघ्यावलावालाप।
श्यामित्वनपश्यसि सर्वज्ञोपिशिलासर्गंपश्याभ्यासविजृम्भितम् अज्ञोपिनज्ञातामेतिशनैः
शैलोपिचरापिते वारोगायेतिमहान्लद्वंपश्याभ्यासविजृम्भितम् इत्येनामपरिप्रोक्तामि
थ्याज्ञानविसूचिका शाम्यत्येवविचारेणपश्याभ्यासविजृम्भितम् पुराणानियान्निविफा
ल्यैवेफल्यंयातिमानवः भाग्यानियान्तिवेफल्येनाभ्यासस्यकदाचन दुःसाध्याःसिद्धिमायां
तिरिपवोयान्तिमित्रताम् विषाण्यमृततांयान्तिसंततभ्यासयोगतः ८५ येनाभ्यासःपरि

नि॰प्र॰
१--११

त्यक्त्वा दृष्टं वस्तु निःसाधनः कदाचिन्न तदाप्नोति वन्ध्यासुतनयं यथा ८६ अभ्यासमास्थिति न यस्य वै नैव
नेच्छवीरस्य सिद्ध्यन्ति यन्न तत्कर्मि किंचित् अभ्यासतोऽभिविभयान्यभयी भवन्ति सर्वास्तु पर्वतगुहा
स्वपि निर्जनास्तु ततः प्राचीनमभ्यासं बोधयाधारणायामले कुर्वंः प्रकटतां तेन जगद् दृश्यति सोऽल
गं यतो दृढाभ्यासात्स्वं समाधिं यत्नमनन्तरेणादेहादाधिभौतिकताभ्रान्तिर्न निवर्तते आ
तिवाहिकभावस्तु नाविर्भवति तं विना सगीन्द्रस्थितिः साक्षिप्रत्यक्षेण द्रष्टुमशक्या ततो हेतोः
अमले परमात्मनि सर्वबोधानुकूलया समाधिरूपया धारणया प्राचीनमातिवाहिकभावाभ्या
सम् ८८ वसिष्ठः युक्तियुक्तं त्वयेत्युक्ते विधाय धर्मयोर्वरस्ति बुद्ध्यभ्यासतोऽध्याहं समाधाय बुद्धि
तो भवम् सर्वार्थभावनात्यागे चिन्मात्रैकान्तभावितः अत्यजं तमहं द्वैविकयार्थकलनामल
म् ततः सत्यावयानैकघनाभ्यासेन देहके ममाधिभौतिकभ्रान्तिर्न्नमस्तमुपागता अथ
पश्याम्यहं यावत्स्वे वामलतेजसा वस्तुतत्त्वं न चाकाशे नोपलः परमेव तत् ९२ यथा स्वप्ने
स्वमहती दृष्टा गगनाच्छिला व्योमैव केवलं तद्वत्स्वप्ने दृष्टं चिन्नभः शिला आतिवाहिकदेहत्वं
त्यक्त्वा प्रथमोदितम् सत्यं सर्वगतं विद्धि मायैव त्वाधिभौतिकम् आधिभौतिकदेहाय विचारेण
न लभ्यते मरौ मरीचिकाखेव यथा मिथ्यैव वारिधीः आद्यं प्रत्यक्षमन्तरज्ज्वोः सत्येऽस्मिन्कृत
स्थितिः प्रत्यक्षेऽस्मिन्जगत्त्वं सा बुधीत्वा सम्यक् खमास्थितः यत्र सुखदुःखमेवाकृष्टं गगनाशानुभूति
भिः अहं त्विममनाद्यन्तं यन्मया खं तन्मया खं विदुः ९० यत्र प्रत्यक्षमेवासदन्यत्किं तत्र सद्भवेत्

कृतं तत्त्वं भवेद्वस्तु यदसिद्धेन साध्यते ९८ प्रत्यक्षत्वभावत्वेनष्टे हेत्वानुमादयः ऊह्यन्ते वा
रणा यत्र तत्रोर्णायुप्रकाकथा ९९ सर्वत्राप्रतिहतमेक रूपं बोधं प्रत्यक्षं शिवमवबुध्यस्व चि-
त्स्वरूपं प्रत्यक्षान्तरमिह हि पेलवं अयन्तीयमन्यत्काल्पनिकाभिः शब्दैरलं तैः ३०० ततस्थितिः प्र
तिविवितं तं सर्गं मया सह प्रविष्टया तया विरिञ्चिलोकं गत्वा यं विरिञ्चिर्विवाहार्थं मनसा-
मामनुत्पाद्य ज्ञया गता मयि न विवाहितवानिति सविरागा मामिमं चबोधयस्वेति मामनुक्त्वा हि ना
थगृहागतं मे नेमनुनि एञ्ज यत्पुत्र्यास्माथे कन्यापितो ब्रह्मा मां प्रोवाच करामलकवद्दृष्टसंसा
रासारसारहे ज्ञानामृतमहामोद मुनेस्वागतमस्तु ते १ यद्वीमसि संप्राप्त मामतिदवीया-
साम् दूराध्वक्लमपरिश्रान्त इदमासनमास्यताम् २ ततउपविष्टामवादीर्भिः पूजितं तमहमु-
वाच किमिदं भगवन्नवशेषाय दियमागता वक्त्विज्ञानगिरास्माकं बोधयेति प्रयत्नतः ३ भ
गवान्मे तेनोक्तो देवः सकलज्ञानपारगः ३ येनेवामन्यत्किं ते ब्रूहि जगत्पते ४ कथमेषा
त्वया दिवज्ञायार्थं जनिता सती नेह जायापदं नीता नीता विरसतां कथम् ब्रह्मोवाच मुनेश्
णु यथावृत्तमिदं ते कथयाम्यहम् यथावृत्तमशेषेण कथनीयं यतः सताम् ६ अस्तितावद्
जं शान्तमजरं किञ्चिदेव यत्तत्र ततश्चित्कं चैनेकान्नरूपिणः कथितोस्म्यहम् आकाशरू
पएवाहं स्थितश्चात्मनि सर्वदा भविष्यति स्थिते सर्गे स्वयंभूरिति नाम मे वस्तुतस्तु न जातो
स्मि न च पश्यामि किंचन चिदाकाशश्चिदाकाशे तिष्ठाम्यहमनावृतः ९ यदयं त्वं ममाहं

नि॰ प्र॰
१–१२

तेयदिदं कथनं मिथः तत्र रज्जुस्तत्र रज्ज्वग्रे रसातीवेति मे मतिः ९ एवं त्वय्यस्मे कालवसतेनावि
शदाहृतेः सोऽदितानन्दितैवान्तर्मे माहमितिवासना तस्याहमितिभ्रान्तेर्वासनाया जगत्स्थि
तेः संपन्नेयमथ पश्चात्तद्देवतादेहरूपिणी स्ववासनावशवशेन भावं गतेऽहं शापहं ब्रह्मराड्
रूपेत्य एषा स्वयं व्यर्थमितातिरुः स्वं यस्मात्किलैषैव मद्दिवासनान्तः अथाहं चित्तया काश
त्वन्याकाशमयी स्थितिम् परां ग्रहीतुमिच्छामिति नेहोपस्थितः स्वयः महाप्रलयकाले
स्मिंस्तत्क्रमेणामया धुना मनीन्द्र त्वनमारब्धा तेन वैरस्यमानता अद्यैव चायं कल्पान्तो म
हाकल्पान्त एव च ममायं वासनानाशो देहव्यामान्त एव च वसिष्ठ तत्क्रमेणेजगत्स्व त्ववा
सनेसंप्रतिशान्तिमेष्यति बुद्ध्यादि रूपाणि परं व्रजन्त वयं रहह ब्रह्मपदं प्रयामः १० इत्युक्त्वा
भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मलोकजनैः सह बद्धपद्मासनेनानन्त समाधानमगतोऽभवत् ॐकारार्धार्ध
मात्रान्तः शान्तनिःशेषमानसः लिपिकर्मार्पिताकार आसीदाशान्तवेदनः तमेवानुमन्त्रीसा
तथैव ध्यानमास्थिता वासनासीदशेषांशा शान्ताचाकाशरूपिणी ११ परमेष्ठिन्यसंकल्पेन त
स्मिंस्तानवमेयुषि सर्वगाननन्तचिद्व्योमरूपोपशममहं महीं अद्य स्थलागिवलज्जनाः शिव
स्थलचतुष्पथा केशैकस्थलवनिता पात्रस्थलज्जनेश्वराः अथ यतः दंडोदनादि विक्रया
पहारादिनोपजीव्यं येषां तथाविधाः शिवलज्जना यस्मिन् शिवः स्थल्यके शोभगाः यात्रो
शिरः करः स्थलशाद्वलः उपजीव्याधिकः इति संप्रदायव्याख्या अथवा अत्र अतिक्रमेऽइति

112

याताः अतः स्वस्ववर्णाश्रमोचितहृत्यातिक्रमः शिवः शृगालाः केशाः प्रसिद्धाः यान्ते वेश्या
नन्दिकादयस्तु मूलरोगवद्यासनक्रन्दनहेतवो येषामिति यथायोगं योज्यम् २२ दुःखमू
लसमाचाराद्धि दुःखमूलाखिलप्रजा अथ मूलवानितामानमूलजनेप्सवः अथ मूल
वनिताकुपास्वशतमूलिनी दुर्ज्ञानाखिलविज्ञानाद्यो द्विपद्विहतसज्जनाः अनार्यवस्तु
यापालातदनाद्दृतपरिडता लोभमोहभयद्वेषरागरोगवरजोरता अप्यनुगामिपुरुषाकृ।
षाभिहतसद्विजा अनारतगनाक्रन्दपवत्पर्यन्तयामवा दस्यन्तन्नपुरग्रामदेवद्विजस
माश्रया आपातमधुरारम्भदुःखदोदरभङ्गुरा २७ एवं नाशनिमित्तानि पश्यता मया साव
दरो ब्रह्माण्डग्रासीकृतसंहारभैरवोऽतिविततोकारोतिविस्तीर्णयाकालराज्या सह नृत्यन्
दृष्टः दृष्टमेवं दृष्टमेवं पचपच सहसाऽऽस्मऽस्म प्रऽस्मन् नृत्यन्नाशयन् वाद्यैः स्वजगरा।
सिशिरःशेखरं ताण्डवपदैः शरीरक्लान्तवानात्यममहिषमहाशृङ्गमादाय पाशेषु पाशोद्धोव
न्यमानः प्रलयद्दिनयाभैरवः कालराज्या दृष्टमित्यादिना लव्यञ्जकैः शाब्दैर्वाद्यैर्नृत्य
न्त्या उरसि शिरः शिरोऽस्य वसनं कृत्वा नाट्यपदैः शेखरं भूषितवत्या यावत् ज्ञानप्रतिब
न्धकदोषनिरासेन रक्षतात् अथवा हे भैरव त्वं सर्वप्राणिनां दृष्ट्वा मनर्थभोगोपाधिं स्थूलशरी
रादिप्रपञ्चं ऽऽस्मभक्षयित्वाऽस्म प्रदनेन ततोऽवं सूक्ष्मशरीरादिप्रपञ्चमपि ऽस्मभक्षयित्वा
ततोऽपि दृष्टमेवं मूलाधारापि भूतं कारणशरीरमपि चरमसाक्षात्कारे तत्त्वतया विभूया।

प्रक्रम्यैसम्यगभ्यहं संहृत्यायज्ञमादियोगभूमिकावोपरोनसहस्राक्षीत्रमेवपचपचसप्तमभू
मिकापर्यन्तंसम्यक्वारियाच्चविदेहकैवल्येनजरयेतिस्तूयमानोमुख्याभिर्देत्यन्याकालरा
त्र्यासहभैरवोवःपायात् २८ ततःकालीभैरवेलीनासोपिपरमात्मनिलीनोभूत् अथ
मयासहस्रहशाखुनस्तत्रयाषारोऽन्यपाषाणोपुच प्रतिहद्दे प्रतिपत्रे प्रतितरांसशरीरेप्यऽ
नन्ताजिजगन्तिदृष्टानि यत्वमपत्यवदाताधीःसोपपत्तिविचारणा ततन्नैत्रैस्त्रिभिःसर्वो
नेन्द्रोनेत्रशोतेरपि २९ अथैवंदृष्टसंवित्तेःपराहृत्यप्रयत्नतः ततम्बरकुटीकोशदेशमा
गतवानहम् यावत्तत्रनपश्यामिस्वदेहंछावनस्थितम् पश्यामिकेवलंमुनंकमप्यत्यं
पुरःस्थितम् मदागमनमेतेनततोविन्नयताचिरम् तेस्वदेहेशवीभूतमपास्येहकृता।
स्थितिः अहंयावत्तत्रस्थितिसंकल्पंविहायस्वलोकंगतेमहत्तस्तावत्साकुटीनष्टास्ति
ष्ठोपिनिराधारः सप्तमसमनुध्यान्तेदिव्यभूमोपतितोमयामेघरूपेणाकरकाशनिपातेन
समाधेःप्रबोधितःकोसिकुतआगतोसीतिपृष्टोध्यानेनसर्वंहत्तान्तंज्ञात्वामामवाच अयु
नात्वमयाब्रह्मन्यतिज्ञातोऽभिवादयेऽतिक्रमोयं क्षन्तव्यःस्वभावोहिसतांक्षमा ३२ म
नेचिरमहंभ्रान्तोदेवापवनभूमिषुभोगामोदविमोहेषुषट्पदःपद्मिनीष्विव संसार
सागरेदृष्टपकल्लोलैरहमाकुलः कालेनोद्वेगमायातस्मात्तकोवग्रहेयथा शब्दरूप
रसस्पर्शगन्धमात्रादृतेपरम् नेहकिंचननामास्तिकिमेतावत्यहंरमे ३३ चिन्मात्रा।

काशमेवैतत्सर्वं चिन्मात्रमेववा तत्किमत्रासदाकारैरमेनरुमतिर्यथा ३९ विषयाविष
वैषम्यावामाः कामविमोहदाः रसाः सरसवैरस्याल्लुठन्नेषु नकोहतः कायोयमस्थिरा
पायोत्रुहुदोम्बुनियाधिव स्फुरन्नेवपुरोन्तर्हितं याति दीपशिखा यथा सर्वस्याः सरितो वा
रिप्रयात्या याति चाकरोत् देहनद्यः पयस्त्वायुर्यात्येवायातिनो पुनः ४०॥ चरन्ति चतुरा
श्चोराविषमाविषयारयः हरन्ति भावसर्वस्वं जागर्मि स्वपिमीह किम् आयुषः खंडखं
डाश्च निपतन्तः पुनः पुनः नकश्चिद्धेतिकालेन हन्तानि दिवसान्यहो इदमद्यतनेष्येदं च तत्
श्वेदमिदमद्य मे एवंकलनया लोको गतं प्राप्तं न वेत्त्यहो भक्तानि भोगवृन्दानि तृष्णा चाति
त्यता न शम् नोपलभ्यत एवाति विश्रान्तिरिह कुत्रचित् ४१ भ्रान्तमुत्तमसङ्कुलात्समेत्रप
वनं भ्रमित्र लोकपालपुरीष्वेषः संप्राप्तं किमकृत्रिमम् सर्वत्रदारुभिर्हन्तामांसैर्भ्रतानि
भ्रमेदा दुःखान्यनित्यता चेतिक थमास्थास्यते वद नयवाति न मित्राणि न सुखानि न वैय
वः शक्नुवन्ति परित्रातुं कालेनाकलितं जनं नमे मनोरमाः कामा न च रम्या विभूतयः इदं
मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं च जीवितम् शरीरं परिणावद्धं शिशुजीवितं जीर्णं सम्भवति धीरधीर
नयाग्रस्तारसानीरसतां गताः ४२ मोहोऽयमान्ध्यमायातो देहेनेहोपयुज्यते अनास्थैवात्र
मावस्था स्यानास्थैवायमास्थितिः ५० आपदापतितैवेयमहो मोहवियोगिनी नित्यमित्थं
वमंतव्यं मन्तव्यं नेह संस्थितो विवेकामोदसर्वस्वं चेतः कुसुमकोशतः ५१ त्वामस्मिंश्च प्रयत्नाः

नि०प्र
१०--१५

115

न्तिविषयाविषवायवः ५२ यावन्निविषयांल्लब्धमुन्मत्ताश्चित्तसायकाः स्पृशन्तिनगुणान्भूयः
कृतघ्नाः सौहृदं यथा उत्पातवायुरेवायुर्भिन्नारोपवातिशश्ववः बंधवाबंधनान्येव धनान्येवातिने
धनम् सुखान्येवातिदुःखानि संपदः परमापदः भोगाभवमहारोगावतिर्देवपरारतिः बहून्का
लपरावर्त्तीनि दृष्टानिष्टान्यसंख्यमनाक् पश्यन्प्रियावियोगांश्च यातिजर्जरतांजनः भोगाविष
यसंभोगाभोगाएव वराकागावतां दंशात्यपिमनाक्स्पृष्टा दृष्टानष्टाः प्रतिक्षणाम् ५७ भोगा
शावहन्तस्तानामयमानः पदेपदे आलानमवलीनानां वन्यानामिवदन्तिनाम् सम्पदः प्र
मदाश्चैवतरङ्गास्तासुभङ्गुराः कस्तास्विहफराकच्छायास्वरमतेबुधः आपातरमणी
येषुरमन्तेविषयेषुये आत्यन्तविरसान्तेषु पतन्तिनिरयेषुते ६१ इन्द्रदोषापकृष्टानि दुः
साध्यान्यस्थिराणिच यतानभव्यसेव्यानि ममजानन्तनष्टये शारदम्बुधरच्छायागत्व
र्योयौवनश्रियः आपातरम्याविषयाः पर्यन्तपरितापिनः जीवितंगलतिछिन्नंजलम
ञ्जलिनायथा प्रवाहइववाहिन्यागतंनविनिवर्त्तते सुखंयदात्मविश्रान्तौगतेमनसिस
त्वनाम् पातालेभूतलेस्वर्गेतन्नभोगेषुकेषुचित् अथदीर्घेणकालेननिरहंकृतिना
मया स्वर्गापवर्गवैचित्र्यमिदमासादितंधिया अद्यैतत्संपरिज्ञातंयदेषाभवतःकुदी
आगन्तात्वपुनस्तेतिमयातन्नविचारितम् ६६ एतन्मेभगवन्पृत्नमेषोऽस्मीतियथास्थित
म् मयातेकथितंसर्वंयथाज्ञानासितत्कुरु सिद्धेनेयावदवधानपरैर्विचार्यनिर्णीतम्

नरपियान्तरशेषवस्तु नावत्रिकालकलनं न विदन्ति किंचिदित्यज्ञत्नादिमनसोपियन्ने स्वभा
वः ९८ ततोमयोक्तं हे मुनेः यस्मविचारापरायीन केवलं तवैव किं तु ममापि तत्वेयायत प-
षाकृटी मयानन व स्थिरस्थित्यर्थं स्थिरीकृतेति अथ येसोहं त्वभिमतं देशं गतो महारामा यत्रा
प्राय शास्त्रभिन्न रामाज्ञतः अन्तःशीतलतो देति परार्थं पुहितोपमा मोहः शीतल विहितत्वव
न्धः संततमचिन्तता एतस्मिन्नपि नार्थित्वमहो लोकसम्मूढता ११ अयं प्रकृत्या विषये वं-
शीकृतः परस्परं स्त्रीयन लोलुपाज्जनः यथार्थसंदर्शनतः सुखीभवेन्न सुमहत्कशास्त्रार्थ
विचारणाद्धितः दिवसः इति पाषाणोपाख्यानम् अहं हि नन्दनमप्वेति सत्येभावि स्थिरे सति
वज्रपातयुगान्ताग्निदाहाः पुष्पोत्करोपमाः १२ चिन्मात्रममरेनाहं यन्त्रमपाम्मिति रोदि
ति अनुष्टुप् वनदहोज्ज्वालाः सर्वाखरोलिका नतदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा यद्युष्या
येन निर्णीतं तत्तथा तं प्रतिस्थितम् नष्टात्मस्थितयो भोगवह्निषु प्रज्वलन्त्यलम् देवादि-
विद्वेनाग्नौ दह्यमाना द्रुमा इव पावभोजनजंबालेगहनेयोगिनी गणाः दुर्गन्धिपल्वलो
ज्ञो रुपतिताः पामरा इव अन्नमात्रकरणार्थेन संचरन्ति दिवानिशम् पिपीलिकासधर्माणः
प्रायेण पुरुषा अपि १३ भूतानि संति सकलानि बहूनि दिक्षु वोधान्वितानि विरलानि भ
वन्ति किं तु वृक्षा भवन्ति फलपल्लवजालयुक्ताः कल्पद्रुमास्तु विरलाः खलु संभवन्ति वीचि
विलोभचपले परचित्तमहार्णवम् तं चरेयमपि तं शक्तास्तु दस्याः साधुपर्वताः १४ आप

नि॰ ग्र॰
१०-१५

115

न्तवुद्धिनाशिशुकल्लोलेषाकुलेषु च संकटेष्वदुरन्तेषु सत्स्वेव गतिः सताम् ॥८॥ आस्तां किमे
विचारेण यद्भवेदस्तु तन्मम । इत्यन्तः कल्कमास्थाय नस्थैर्यंगर्भकीटवत् गुणान्दोषांश्च
विज्ञानमाबाल्यात्स्वप्रयत्नतः यथासंभवसत्संगशास्त्रैः प्राग्यियमेपयेत् दोषलेशमनार
त्यनित्यंसेवेत सज्जनम् स्थूलदोषत्वनिर्वाणं शनैः परिहरेत्क्रमात् यातिरम्यमरम्यत्वं ।
स्थिरमस्थिरतामपि यथाऽहर्द्धनयामन्यं याति साधुरसाधुताम् एषसोऽत्यन्तदुत्पातो यःसा
धुर्यतिदुष्टताम् देशकालवशात्पापैर्महोत्पातोपितृष्यते सर्वकर्माणि संत्यज्य कुर्यात्सज्ज
नसंगमम् एतत्कर्मनिबावार्थं लोकद्वितयसिद्धये ॥८६॥ नसज्जनाद्दूरतरः क्वचिद्भजेत्ना
माभ्रान्तिन यद्धिक्रियान्वितः स्पृशन्त्ययत्नेन हितन्ममीपगं विसारिणः सत्कृतं पुष्परेणवः ॥८
येषां विघ्नाः शरीराणीतिवन्ध्याः पुरुषान्नमाः शारीरेभ्योविदेहयषान्तेनलघुरुषायमेः आस
माधिः समाधानेदुःखमेवमहत्सुखम् व्यवहारोपिसन्मोनेकर्मारोपवतिकर्मता येन
विज्ञानविज्ञेयास्तादृशाः पावनाशयाः जानन्नितांस्तएवान्तरहेः पादानिवाहयः ॥९०॥ भा
वेतिरहयन्नेतेनमनममन्तनमाः ग्रामेईनैः किलानर्थः कश्चिन्नामगणरापरो एका
न्तामानदौर्गत्यजनतावज्ञप्रयुक्ततान् स्तुखयन्ति यथारामनतत्थैवमहद्विंयः गुणांममे
मज्ञानंतज्जनः पज्ञाकरोतमे इत्यहंकारिणामीहानन्तुतन्मनःचेतसाम् जगदेवन्त
रांयस्य नकिंचिद्वजएववा किंनामनसम्भवन्तु अन्यदादेयतांगतम् ॥९४॥ शीतातपादि

दुःखानि निजदेहगतान्यपि अन्यदेहगतानीह ज्ञः पश्यत्यवहेलया ९५ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य
स्त्वशोच्यः शोचतेजनान् भूमिष्ठानिवशैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यति हृष्या स्मृगणामेषा।
धीमनिष्ठं मेनरणायते ९६ स्वरूपे सुप्रशान्तत्वात्समयमानोपिनस्मयम् कश्चिद्गिरिगुहागेहः कश्चि
त्पुण्याश्रमाश्रयः कश्चिद्गृहस्थाश्रमवान्कश्चिद्देशेऽटनस्थितः ९८ कश्चिद्भस्माचवाचारः
कश्चिदेकान्तनायसः कश्चिन्मौनव्रतपरः कश्चिद्ध्यानपरायणः कश्चिद्विपश्चिद्विख्यातः।
कश्चिच्छ्रोतास्मृतेः श्रुतेः कश्चिद्राजाद्विजः कश्चित्कश्चिदण्डाइवस्थितः ५०० गुटिका।
ञ्जनखड्गादिसिद्धः कश्चिन्नभोगतः कश्चित्कुत्सिलपकलाजीवी कश्चित्पामरवत्पुमान् १ कश्चि
न्मत्तसमाचारः कश्चित्क्रोधियनायकः कश्चिदुन्मत्तचरितः प्रव्रज्याकश्चिदाश्रितः अवि।
द्योपशमस्तेषुजातोपिभवतामिह अभ्यासेन विनासायोनसिद्धिमुपगच्छति २ तस्माद
स्मान्निवर्तनं धर्मसच्छास्त्रविचारणात् शान्तिं प्राप्य पसच्छास्त्राज्जयलक्ष्मीं यथारणात्
अस्माच्छास्त्रात्कृते श्रेयो न भूतं न भविष्यति ततः परमबोधार्थमिदमेवविचार्यताम् ५३ हे वत
रक ध्यायेऽस्मिन्किं त्वं न करोतियः गत्वाग्निरोषयं स्थाने सकृज्जः किं करिष्यति आत्मानमल
मुद्धर्तुं वासनाजालनवाहते नास्त्युपायो महाबुद्धे कश्चनापि कदाचन ४ भावास्तु यदि विद्य
न्ते तर्हि ते वस्तुभावना किं त्वेते नैव सन्तीह शशशृङ्गादयो यथा सर्व एव जगद्भावा अविचा।
रितचारवः अविद्यमानसद्भावा विचारविशरारवः ५ वैतन्यात्सर्वभावानां समासोऽप्यवाहृतयं

नि॰प्र॰
१-१९

116

स्वयम् संपद्यते समाधाने यत्नान्निर्वाणमुच्यते १९ सर्वकर्मवितृष्णानां शांते ह्यानां प्रबोधतः।
सततमनिकृतामेव निर्वाणं संप्रवर्त्तते निर्वाणाय वितृष्णा यस्य हृच्छीतलसंविदे स्फुरंति
सदा सत्ता ब्रह्मविस्तृहृदयाम्यपि एतावदेव बोधस्य बोधत्वं यद्वितृष्णता यागिण्डस्त्वं नाम तन्मो
र्क्ष्यं यत्र नास्ति वितृष्णता सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्यवान् भिनत्ति वासनाजा
लं पञ्जरं केसरी यथा तत्कृतं किल यज्ज्वालामिसाज्जाग्निः समन्ततः यया तत्सा मां यत्रैसौ बुधी
स्थितिर्जाग्रति जायते १५ सुखदुःखेषु भीमेषु संततेषु महत्स्वपि मनागपि न वैरस्यं प्रया
ति समदृष्टयः शिविर्भूपः कपोताय मांसमेव विकर्त्तनम् ददौ मुदितया बुद्ध्या समदृष्टि
तया नया नगर्यां दह्यमानायां भूषितायां तथोत्सवे सममुग्रमहीपालो जनको भून्महावरः
सर्वभूतदयाकरी साम्याभ्यासेन भूयिरा तत्याज राक्षसी हिंस्रकर्दं वनराक्षसः सममैत्रे
वर्षियाणि याति नित्यं निजमभ्याहरत्क्रमम् मातंगः कंडपो नाम प्राप वैमानिकस्थितिम् २१
बालचंद्राभजातोपि सममबुद्धितया जडः गुडमोदकवन्नाय प्राप्तमप्पितमभक्षयत् अभिवा
छन्न मरणमभिवांछन्न जीवितम् यथाप्राप्तसमाचारो विचरेदविहिंसकः २२ यामदा
त्रु विधं वामनिश्चितं स्पंदते तनुः तद्यथाप्राप्तमव्यग्रस्पन्दनाम परेणाकिम् अनयध्यान्यत्रा
चेत्कार्यां क्रियात्यक्त्वा निजं क्रमम् समाने हि क्रियास्पन्दे को दोषः सत्क्रमे किल स्वभेप्यह

१९

एलोकाः स्म गच्छ मगच्छ मूगास्तत्र वनावनि भूमून्यास्ते के चिद्धानपरायणाः २५ अर्ह

प्रबुद्धमतयः केचिज्ज्ञानावलेपतः परित्यक्तक्रियाचारा उभयभ्रष्टतां गताः अविनत्वय
यातेन सत्वरूपेणाचेतसा समोऽभ्यस्तास्वतिष्ठपराकाशांशाद्रूपभृत् २७ अधिगतपर
मार्थस्त्यक्तरागादिदोषः समममतिरुदितात्माऽत्वमहात्मा महात्मन् रघुतनयविशोकस्ति
ष्ठति: शोकमेकोऽज्जननमरणात्मकं पावनतत्पदं त्वम् २८ अधिकवचनगम्यं नान्यदस्त्यंग
किंचित्तवस्तु भगवन्पदेशं ज्ञानसंबोधनाय उदितमखिलमाद्यं ज्ञानसारे समग्रं विदितमस्मा
कलविघोराद्यवत्वं हि जातः वाल्मीकिरुः ३ मुक्त्वा मुनिनायको व्यपगताशेषैषणो वाद्य
वे सर्वस्मिन्सभाजने स्थितवति ध्यानैकतानोपमे प्राप्ते ब्रह्मपदे स्थियावहलयात्सीम
भूतपद्मदः कृत्वेवारणीतं सरोजपटलेपातं महन्तोरसम् ३ निर्वाणवाक्यसंदर्भसमाप्ते
मुनिनायके पाश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति क्रमपालिताम् निर्विकल्पसमाधानसमन्तां समनु
पागते शान्तस्वच्छमनोहृदन्तःस्थे सर्वस्मिन्सभाजने उत्थितैवावरह्नतापूर्वमुक्तोऽथ यांमुख्या
त् सिद्धानां साधुवादेन व्योमकोटरवासिनाम् तथा संभासंस्थितानां मुनीनां भाविताद्मना
न् गाधेयप्रमुखानां च साधुवादगिरोच्चया कोलाहलः समुदभूद्विष्टिवनदि उच्चुरवः
मधुरः पवनान्नानां कीचकानामिवाररवः सिद्धानां साधुवादेन सह देवसहसाजनः देवदुन्दु
भयो नेदुः प्रतिस्फुरिताचलाः देवदुन्दुभिः साहिं तथारासारसहन्दरीदिग्भ्यः स्थगितदि
क्ककाष्ठपुष्पवृष्टिः पपात ह ३० सिद्धा ऊचुः आकल्पं सिद्धसंघेष्व मोक्षोपायाः सहस्रशः

नि॰प्र॰
१--१७

117

व्याख्याताश्च श्रुताश्चालमीदृशास्तु न केचन ३८ तिर्यञ्चो वनिता बालव्यालाश्चानेन निर्वृतिम् मु
नेर्वाक्यविलासेन यान्ति नात्र संशयः दृष्टान्तैर्हेतुभिर्युक्त्या यथा रामो वबोधितः तथा चाहं
यतीसाध्व्यास्तेवोधयति वा न वा ४० अनेन मोक्षोपायेन तिर्यञ्चोपि गतामयाः स्थिता मुक्ता भवि
ष्यन्ति के नाम भुवि नो नराः श्रवणाञ्जलिभिः पीत्वा ज्ञानामृतमिदं वयम् पराहर्षां न वी भू
तास्तिष्ठामः प्रियमागताः ४२ विश्वामित्र उवाच अहो वत महत्पुण्यं श्रुतं ज्ञानं मुनेर्मुखात्
येन गङ्गासहस्रेण स्नाता इव वयं स्थिताः नारद उवाच यन्न श्रुतं ब्रह्मलोके स्वर्गे भूमितलेत
था सकर्णैस्तज्ज्ञानमाकर्ण्य यामो मेद्य पवित्रताम् ४४ दशरथ उवाच आत्मना सकलत्रे
णालोकद्वयशुभेन च राज्येनाभिवलब्धेन भवन्तं पूजयाम्यहम् श्रीवसिष्ठ उवाच प्रणा
ममात्रसन्तुष्टा ब्राह्मणा भूपते वयम् प्रणामेनैव तुष्यामः स एव भवता कृतः रामः निकृन्त
तो हृत महाराज ब्रह्मन्वेषणोस्मि ते प्रणाममात्रसारो हं रामः पादाविमौ प्रभो इत्युक्त्वा पाद
योस्तस्य शिरोवन्दनपूर्वकम् तत्याजाञ्जलिपुष्पाणि हिमानीव वने गिरेः आनन्दवाष्पसं
पूर्णनयनो नयकोविदः गुरुं परमया भक्त्या प्रणनाम पुनः पुनः वसिष्ठ उवाच राजन्न
त्र कुले केन्दोयदत्त वृद्धिमनुकुरु इतिहासकथा नित्यं पूजनीया द्विजातयः ५० तदद्य ब्रा
ह्मणाधीशास्त्वं सर्वकामैः प्रपूजय वेदार्थमनन्तज्ञानफलप्राप्त्या शिशास्यतम् मोक्षोपायाय
कथावसानसमाप्तौ हिज्जाः पूजनं शक्तितः कीटकेनापि कार्यं किं तु महीभृता ५२ वाल्मीकिः

तिःप्र॰
१ – १८

118

भववकुलनिशावसानहर्षादितिघ्नन्मुत्सवमेवसमप्रराज्ञम् दशरथनृपतिःसदानभोगश्रिय
मकरोत्सदमहालयेस्समेतः ५३ वाल्मीकिरु॰ भरद्वाजमहात्मुद्वैममशिष्याग्र्यिनायक इतिरामाद
योज्ञातज्ञेयानिःशोकतागताः एतामेवदृशकान्नामवष्टभ्ययथास्तुखम् नीरागस्तिष्ठनिः।
शोकोज्जीवन्मुक्तः प्रशान्तधीः मोक्षाभ्युपायान्सुमहानुभावज्ञास्यंतिये तत्वविदांवरिष्ठाः पु
नःसमेष्यन्तिनसंसृतिंतेकोर्थः सतान्येनवहृदितेन वद्भस्मुनाग्रेप्रविचार्यसम्यक्प्रबोधिता
र्थेकथयाजनाय सन्तोवदिष्यन्तिपुनःशिशुत्वेनतेप्रयास्यन्तिकिमन्यवाक्यैः इदानीमा
र्थावगमेविनाप्यन्यपारायणास्यपुस्तकलेखनस्यवाचकहृन्निकल्पनेनव्याख्यापनस्यचा
फलमाह येवाचयिष्यन्त्यनपेक्षितार्थंयेलेखयिष्यन्तिचपुस्तकंवा येकारयिष्यन्त्यपिवाच
कंवाव्याख्यातृयुक्तेशुभमार्यदेशे तेराजसूयस्यफलेनयुक्ताम्नरूर्ध्वंस्वर्गमुदारसत्वाः
मोक्षंप्रयास्यन्तित्वमीयजन्मलाभेनलक्ष्मीमिवपुण्यवन्तः ५७ इत्थंपुराणोक्तमयीवि
चार्यसम्यक्संहितांसन्तिवहेविविच्यः प्रत्युक्तवानेनदचिंत्यरूपोभवन्मसत्वाश्चनसत्यवाचः ५८
सत्यवाचोवाल्मीकेर्वसिष्ठस्यस्वस्यचगिरः असत्यानभवन्तीति तथाचपूर्वंरामायणोम
स्यवरदाने नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यतीतिस्तूचनार्थंस्युकारः यत्सर्वंखल्वि
दंब्रह्मतज्जलानितिचस्फुटम् श्रुत्याश्रुदीर्यतेसाक्षिनस्मैब्रह्मात्मनेनमः ५९ इतिनिर्वा
णप्रकरणसारः समाप्तश्चायंमोक्षोपायकथासारः ॥ शुभमस्तुसर्वजगताम् संवत् [illegible]